

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી પર્ણીકાલક વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૮૩૧ કિમ્બ ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ રુપાખૂર દા.ર.

વર્ગિક ૬-૧૩

ફલછાપનું બેટ-પુસ્તક (૧૯૪૫)

અણખૂટ ધારા

અશ્વિનીકુમાર

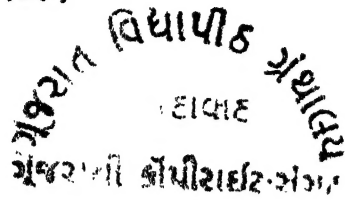

લછાપ કાર્યાલય

: રાણપુર :

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૯૪૫

બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૬

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦

[ટપાલ ખર્ચ : ત્રણ આના]

સોલ એજન્ટ:

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લી.

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૬૭૮ : મુંબઈ ૧

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૭૩ : અમદાવાદ

: મુદ્રક : પ્રકાશક :
કાઠિયાવાડ લી. વતી
નાથલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
રાણપુર.

અર્પણ

(હિંદની સ્વાધીનતા કાળે

સમર્પણની અણખૂટ ધારા વહાવનાર

નામી અનામી શહીદોને

પ્રકાશકનું નિવેદન

બાળ આવૃત્તિ

નવ મહિનાના હુંકા ગાળામાં આ પુસ્તકનું પુનર્મુદ્રણ થાય છે. એ પ્રગટ કર્યું ત્યારે તો રાજકીય અને પ્રજાકીય બન્ને સ્થિતિ ભુદી હતી. મગરનાં મુખ જેવો હિંદ સંરક્ષણ ધારે રાજકીય ઓછાયાને પણ પોતાનાં ઉદરમાં ઓરવા હરધડી તૈયાર રહેતો. અનિવાર્ય અગવડો, મુશ્કેલીઓ અને મર્યાદાઓ સોંસરવું આ પુસ્તકને તરી પાર ઉતરવાનું હતું.

અને આજે? આજે '૪૨ ને ભુક્ષાવે એવું લોકમાનસ આગના ફાકડા ભરે એવું ક્રાંતિકારી બન્યું છે. દિન પર દિન પ્રજાના પ્રયંડ બળ આગળ સરકાર ઝુકતી આવતી દેખાય છે. આઝાદ હિંદ ફોજ અને 'સુભાષ' ના નામનું જાદુ સમસ્ત દેશ ઉપર ફરી વળ્યું છે. હિંદના એકથી બીજા છેડા સુધી ગાજતા 'જય હિંદ' નાં સૂત્ર ઉપર રક્ત છાંટણું તો ફીક પણ લોકો હાલતાં પ્રાણ ન્યોમ્ઠાવર કરે છે. પણ આ બધું શક્ય બન્યું '૪૨ ની ભૂમિકાને કારણે જ.

ભૂલ કરી છે એમ તો તે દિવસે પણ નહોતું લાગ્યું. શક્તિ અને સાહસથી સભર એવી એ '૪૨ ની લોકક્રાંતિમાંનાં ગુમાન અને ગૌરવનો સ્ફોટ કર્યો કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યોએ. એમના જેલમુક્ત બન્યા પછી તરત જ '૪૨ ના યુદ્ધનું આત્મભાન પ્રગટ્યું ને જનતા ચેતી ગઈ.

'૪૨ ની લોકક્રાંતિ વિષે તો નહિ જેવું જ સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે. પણ સમર્પણની જે ધારા 'નેતાજી' એ પૂર્વ એશિયાની ધરતી પર પ્રગટાવી એ અગે થોડાકયંધ સાહિત્ય સર્જાઈ રહ્યું છે. અણખૂટ ધારાનો જ એ અખૂટ પ્રવાહ છે. પત્થરોમાં પ્રાણ પેદા કરે, પામરતાને પૌરુષમાં પલટાવે, મૂઠ અને ગમારમાં આત્મભાન જાગૃત કરે એથી બીજી મોટી કળા પણ કઈ હોઈ શકે?

એ ચેતનાદાયક કલાના સાહિત્ય મંદિરના ચણતરમાં એક નવ્ર પુસ્તક રૂપે આ પુસ્તકને પ્રકટ કરવામાં અમે સદ્ભાગ્ય સમજીએ છીએ.

રાણપુર : તા. ૧૨-૨-૪૬

ના. મ. શાહ

પ્રકાશકનું નિવેદન પહેલી આવૃત્તિ

હિંદી પ્રજાને જ્યારથી પોતાની પરાધીનતાનું એકસામટું લાન થયું ત્યારથી ૧૮૫૭ થી બરાબર એક સૈકા થયાં આઝાદીના લડવાઓએ સમર્પણની ધારાઓ વહેતી મૂકી છે. એ ધારાને પોતાના ખૂનથી ચાલુ રાખી છે અંગલંગના સ્વદેશી વ્રતધારીઓએ, અગ્રગણ્ય એકલ ક્રાંતિવીરોએ અને સેંકડો શહીદોએ. અને ત્યાર પછી તો થોડી વ્યક્તિઓ કે થોડાં મંડળોએ નહિ પણ જનતાએ જ એ ધારાને અદેકરાં સ્વાર્પણથી પોતાની બનાવી છે. ને ૧૯૨૦-૩૦ ના સત્યાગ્રહોથી તે ૧૯૪૨ ના ‘ખુલ્લા બળવા’એ તો એ ધારાને અમરતાની મહોર આપી દીધી છે કે અણખૂટ રહેવાની એ ધારા, સાચી મુક્તિ નહિ સધાય ત્યાં સુધી અણખૂટ રહેવાની. કારણ કે એ ધારાને સજીવન રાખે છે બ્રહ્મસાઓનાં શુદ્ધ રક્તતર્પણ, એ ધારાને સજીવન રાખે છે પ્રજાનાં સ્વાત્મ સમર્પણ.

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની આઠમી તારીખે ક્રાંતિનાં જે ફિરણુ વહેતાં થયાં હતાં એણે ૧૯૪૨ના અંત સુધી હિંદને આસેતુ-હિમાચલ દેદીખ્યમાન પ્રકાશે પ્રકાશાન્વિત કરી મૂક્યો હતો. એ છ માસની ગાથા હિંદના ઇતિહાસની વિરલ ગાથા હતી. વીરતાની ગાથા હતી. પરાધીનતા ખંખેરીને ઊભા થવા મથતા પ્રાણુના આંતરિક આક્રોશની ગાથા હતી. એ ગાથાએ વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓનાં વર્તુળ વટાવી જઈને સમસ્ત હિંદના જનવિરાટને અભયમંત્ર લઈને ઊભો થતો નીરખ્યો હતો. એક બાળુ દુનિયાનું પ્રથમ કોટિનું શસ્ત્રસજ્જ સામ્રાજ્ય હતું, બીજી બાળુ માત્ર પોતાના આત્મવિશ્વાસનું-સરકરોશીની તમન્નાનું ભાથું લઈને નીકળેલો શસ્ત્રહીન હિંદી જનસમાજ હતો. સદીઓની પરાધીનતાથી ગૂંગળાઈ ઊઠેલા જનસમાજે એ છ માસમાં પોતાના પ્રાણુનાં અંધન તોડવા જે સમર્પણ ચૂકવ્યાં હતાં એ અમૂતપૂર્વ હતાં.

હિંસા અહિંસાની તાર્ત્વિક ચર્ચાએ તે દિવસે માથું નહોતું

કાલ્યુ. કોઈ વાદ, કોઈ કે વિચારપ્રણાલીનો ન્યાયાન્યાય તોળવા જેટલી તે દિવસે પ્રજાને સૂઝ ન હતી. અને ક્રાંતિનાં ઘોડાપૂરે એવી દુરસઠ પણ નહોતી આપી. અને નાનામોટા મતભેદો માથે પગ મૂકીને હાથવેંતમાં દેખાતા મુક્તિકિનારાએ પહોંચવાનો પ્રજાનો એ ભગીરથ અને ભવ્ય પ્રયાસ હતો.

લડત કોંગ્રેસે શરૂ કરી કે સરકારે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. આ પૃથ્વી-પાટલે રહેલી કોઈપણ પ્રજાની વીરતાને જેવું આપે એવી એ લડત હતી. મુક્તિની અદ્ભુત ઝંખનામાંથી, પ્રાણના દારણુ રંધન-માંથી પ્રગટેલી એ લડત હતી.

પ્રજાએ સજેલી કહેવાતી વિનાશકતા સરકારી દમન અને અત્યાચારના પ્રત્યાઘાતરૂપે હતી કે સૈકાઓના સિતમોથી ધૂંધવાઈ ઊઠેલા હતબુદ્ધ ગુલામને જ્યારે જાગૃતિનું પ્રથમ ભાન થયું, મુક્તિનો પ્રથમ સ્વાદ ચાખ્યો કે ‘આજથી હું આઝાદ છું’ એવા પાગલ પ્રાણુ-બોલનો-મુક્તમત્તાનો એ સાહજિક પડવો હતો પણ એ પ્રશ્ન ભાવિ ઇતિહાસકાર માટે રહેવા દઇએ.

વિજયના હર્ષોન્માદમાં જેમ અનેક દોષો ગુણ બની જતા દેખાય છે, તેમ પરાજયની પછાદોમાં અનેક અપ્રસ્તુત વાતો દોષરૂપે દેખાય છે. પણ દેખીતો પરાજય એ પરાજય જ નહોતો. એ તો આઝાદીની મજલનો એક તંબુકો માત્ર હતો. પ્રજા એમાંથી પોતાનું જ્વલંત ખમીર અને નાની મોટી ખામીઓ પરખી શકી છે. ક્રાંતિનાં મહાન બળો કેવાં અકદમ્ય પરિવર્તનો આણે છે એનો સ્વાનુભવ પામી છે. આઝાદીના યુદ્ધમાં તો આવા અનેક તંબુકાઓ આવશે ને જશે.

આ નવલકથા એ અભૂતપૂર્વ પ્રાણુસમર્પણની ગૌરવ ગાથા છે. સમયના દેખીના ટૂંકા ગાળાની છતાં અસીમ એવી દુર્લભ ભાવનાની અને અતાગ એવા ત્યાગની આ કથા છે. એ જેમ યુદ્ધનાં કારણોમાં નથી ઊતરી તેમ રાજકારણની જટિલ ચર્ચામાં પણ નથી સરી પડી.

માત્ર છ જ માસના ઇતિહાસ-પ્રવાહને આલેખવા આવી અસંખ્ય નવલકથાઓ ઓછી પડવાની, ઇતિહાસે અદ્વિતીય એવા અનેક

અદ્ભુત પ્રસંગો આ યુદ્ધમાં બની ગયા છે. એવી આ કોઈ વ્યક્તિ-ઓની નહિ પણ જનવિરાટની કથા છે. એનાં પાત્રો જનતાની ઝંખના અને વેદના, વિચાર અને ભાવના, ઉદારતા અને વીરતાનાં પ્રતિક સ્વરૂપ છે. ભીરુતા એ આપણી પ્રગ્નકીય તુટી મનાય છે પણ તે દિવસે તો પચ્ચરોમાં પ્રાણુ પ્રગટેલો, નિર્માલ્યો નરકેસરી સમા ધૂમતા હતા. માગણુ લિખારીઓએ પણ તે દિવસે બંદૂકની ધાણીફૂટ ગોળી-ઓના ભય છાંડેલા. આ કથા પ્રગ્નની પામરતા કરતાં વિશેષ પરાક્રમની છે. અમર અને પ્રેરણાદાયી વારસાની છે.

નવલકથાની રૂપ પાનાંની અનિવાર્ય મર્યાદાને કારણે કથા માંહેનો ભૌગોલિક પટવિસ્તાર સાધી શકાયો નથી, પણ તેનું વસ્તુ એક પ્રાંત કે પ્રદેશ પૂરતું મર્યાદિત નહોતાં દેશ સમસ્તનાં આંદોલનોના ફલ સ્વરૂપ છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધે યુરોપનાં અનેક રાષ્ટ્રોની સ્વાધીનતા રાણી નાખી છે, તો કેટલાંક અણુનમ અને અપરાજિત રહ્યાં છે. પણ એ રાણાતી સ્વાધીનતા વચ્ચે જે અણુનમ શહીદીના પ્રાણુ-સ્ફુલ્લિંગોએ જે ચમકારા કર્યા છે એની બિરદાવલીનાં અથોક પુસ્તકો યુદ્ધપ્રસિદ્ધ દેશોમાંથી બહાર પડતાં રહ્યાં છે. એ દેશોને એવાં પ્રકાશનની જેટલી સગવડ છે એટલી જ આપણે ત્યાં આપણા દેશનું એવું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની અગવડો બીજી છે, અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓ છે. એવી અનેકવિધ મર્યાદાઓ વચ્ચેનું આ જાતનું આ પહેલું જ પ્રકાશન છે.

વસ્તુ અને શૈલી પરત્વે આ કથા છેલ્લા બેટપુસ્તકના અનુ-સંધાનરૂપ બનશે અને એથી વધુ આદરપાત્ર બનશે. છેલ્લા બેટ-પુસ્તકે આઝાદીના એક લડાયક વર્ગના ગૃહજીવનનું ચિત્રણ કર્યું હતું. આ પુસ્તક એમની પરાક્રમ-કથાઓનું ચિત્રણ કરે છે. ‘ફૂલછાબ’ના બેટ પુસ્તક તરીકે રજૂ કરતાં એના પ્રકાશકો આનંદ અનુભવે છે.

રાણપુર
તા. ૧, મે : ૧૯૪૫ }

ના. મ. શાહ

અનુક્રમણિકા

- ૧ રાજનગરમાં રમખાણ
સુધીરની આત્મકથા ૧૦
- ૨ બેકરાર ફિલ
કુલસુમની આત્મકથા ૨૦
- ૩ રણભેરી
જિતુની આત્મકથા ૩૧
- ૪ વિરાટનો વિક્રાંત
કુલસુમની આત્મકથા ૪૩
- ૫ ક્રાંતિનાં ઘોડાપૂર
સુધીરની આત્મકથા ૬૭
- ૬ ગુપ્તતાને પંથે
કુલસુમની આત્મકથા ૯૪
- ૭ જેલજીવન
જિતુની આત્મકથા ૧૨૨
- ૮ પ્રાણયજ્ઞ
સુધીરની આત્મકથા ૧૩૪
- ૯ અણદીઠેલી લોભ પર
કુલસુમની આત્મકથા ૧૬૨
- ૧૦ ફનાને પંથે
જિતુની આત્મકથા ૧૮૭
- ૧૧ સમપર્ણના નવા રાહ
કુલસુમની આત્મકથા ૨૧૮
- ૧૨ અણખૂટ ધારા
સુધીરની આત્મકથા ૨૩૯થી ૨૬૯

રાજનગરમાં રમખાણ

સુધીરની આત્મકથા

અજબ છે ને માનવીનું મન ! જાણે મધદરિયામાં તરતો ખરકનો પહાડ. ઉપરથી એક જ ભાગ દેખાય, પણ અંદરખાને નવ-ગણો ભાર સંતાડીને તરતું હોય. એક જ ભાગ છે એમ જાણીને જીવનના નાવને હંકારવા જમ્યે તો ભાંગીને લુકા થવાનો સંભવ. અને અદીઠ નવગણા ભાગની શોધમાં ઊંડા ઊતરવા જમ્યે તો ક્યાંક આખા યે ગેબ થઈ જવાનો ડર.

એથી જ ઘણી વાર થાય છે કે માનવીને મન છે એનું ભાન જ ન હોત તો કેવું સારું હતું ? પેલા મામાના પીપળા હેઠે તો બાળ-પણનાં વરસોનાં વરસો સુધી રમ્યો છું. પણ એક દિવસ પેલાં કંકુમાએ વાત કરી કે ત્યાં મામો થાય છે. બસ, થઈ રહ્યું. એ પછી ત્યાંથી અંધારી રાતે નીકળતાં હૈયાના ધબકારા કેટલા વધી જાય છે એ ગણવાની યે એતના ક્યાં રહી છે ? મન વિનાનો જ માનવી ઘડતાં ભગવાનને શો વાંધો આવી જવાનો હતો ? કે માનવી નામ આપવા માટે જ એને મન આપ્યું હશે ? વાધરી માટે ભેંસ મારવા જેવું તો એણે નહિ કરી નાખ્યું હોય ?

રહેવા દઉં મનની આ બધી ચૂંથાચૂંથ. રાજનગરના પેલા ગાંધી-ચોક પાસે જ્યારે ‘મારો ! મારો !’ ‘કાપો ! કાપો !’ એવી બૂમ-રાણના ગભારા ચડ્યા ત્યારે મારે શું કરવું અને શું નહિ તેની મારા મને સ્પષ્ટ સમજણ ક્યાં પાડી હતી ? હું આગ્યો હતો રંગપુરથી

રાજનગર ખરીદી કરવા. બહેનતા બાપા દિવુ માટે ચડી તો છે, બે પહેરણુની ખાદી લઈ જઈશ તો ચાલશે, અને ચંપલ કરતાં દોડવામાં ફાવે માટે સેન્ડલ લઈ જઈશ એવા વિચારમાં ગોટાતો ચોક પાસેથી નીકળ્યો ત્યાં—આ શું ?

ગાંધીચોકની બન્ને બાજુના રસ્તા પર લોકોનાં ટોળાના મધપૂડા જમ્યા હતા. પણ મધ ચૂસતી માખીઓના મધપૂડા આ નહિ. આ તો જાણે છંછેડેલી માખીઓના મધપૂડા. આ રસ્તાના લોકો પેલા રસ્તાના લોકોને પડકારે છે અને પેલા રસ્તાના લોકો આ રસ્તાના લોકોને પડકારે છે.

‘મારો ! મારો !’ એવા કિકિયાટા ફરીથી કાને પડ્યા ત્યારે જ આંખ જોઈ શકી કે ઉગમણી બાજુ કછોટા મારેલા હિંદુઓ દંડા લઈને ઊભા છે અને આથમણી બાજુ દાદીઓ ફરકાવતા મુસ્લિમો છરા લઈને ઊભા છે. સમૂહગત રીતે ગાળો કાણ સુંદર આપી શકે છે તેની જાણે હરીફાઈ ચાલી રહી છે. માત્ર એ ગાળો સાંભળવા કોઈના કાન તૈયાર હશે કે કેમ એ શંકાની વાત હતી. કેમકે જીભનું કામ જોરમાં હતું.

મન જ્યારે વમળે ચડે છે ત્યારે એની ધૂમરીનો આરોવારો રહેતો નથી. ભર દરિયાના પેલા ધુડાકિયા બાજુની જેમ મન ધૂમરીની બહાર શું અને છે એ આંખને જોવા પણ દેતું નથી. આ વખતે ગાંધીજીની અહિંસા કેટલીક કામ આવે—એવા વિચારના વમળમાં હું ક્યારે ચડ્યો અને એમાં કેટલો વખત ધૂમરાયો તેનું મને ભાન ન હતું. ‘ભાગજો સુધીરભાઈ...’ એવી બૂમ જ્યારે મારે કાને અથડાઈ ત્યારે આંખ એટલું જોઈ શકી કે ચોકની વચ્ચે બે મૂઠાં આમ અને બે મૂઠાં તેમ પડ્યાં હતાં. એક બાજુ હિંદુઓ ભાગતા હતા અને બીજી બાજુ મુસ્લિમો ભાગતા હતા. છરા-લાઠી હવે રંગરંગીન બન્યાં હતાં. અને મારી પાછળની પોળમાં મુસ્લિમોનું એક ટોળું હાકોટા પાડતું આક્રમણની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. પોળને છોડે રણમધ્યે તાડ જોવો હું એકલો ઊભો હતો.

બૂમ મારા જૂના વખતના અહીંના અખાડાના એક વિદ્યાર્થીની હતી. બૂમ કાતે પડતાં જ પગે એક ડગલું ભરી દીધું અને મને વીજળીવેગે સધિયારો પણ આપી દીધો કે સુધીર ! તારું કાર્યક્ષેત્ર તો રંગપુર. અહીં રાજનગરમાં વગર મફતનો મરી જઈશ તો કાણુ જાણવાનું ચે હતું ? ગાંધીચોકમાં સીધો ચાલવાને બદલે એક પોળ કતરાઈને ચાલીશ તો શે વાંધો આવી જવાનો છે ?

પછી બીજું ડગ ભરતાં જ બમણા વેગે મન કહેવા લાગ્યું : 'ફટ જતવા ! આમ ગાંધીચોક વચ્ચેથી સરામ્મહેર ભાગી છૂટતાં તને શરમ નહિ આવે ? રંગપુરમાં બેઠો બેઠો સુલેમાન કાકા અને રામભાઈ પટેલને હિંદુ-મુસ્લિમ એકબીની વાતો કરતો હોય છે અને તે માટે મરી શીટવાનું કહેતો હોય છે. અહીંથી ભાગીને તેમને કયે મોઢે વાત કરી શકીશ ? અને પાંચ હાથનો પૂરો આદમી, માત્ર વેંત એકના છરાથી ભાગી છૂટીશ ? તો તો પછી દુનિયા પર છરાનું જ રાજ્ય જામી પડશે ને ? પોલીસની કાનખૂટી લાડીઓ દેખીને સત્યાગ્રહ વખતે સામાં માથાં ધરતો અને આ વખતે ભાગી છૂટીશ એમ ? લાડીમાં બચી જવાનો સંભવ, છરામાં તો ખતમ થવાની જ વાત, એવો સીધો હિસાબ જ તને પાછલી પોળમાં સરકી જવાનું સૂચવે છે ને ?'

'ભાગો, ભાગો, સુધીરભાઈ !' એવા સામેથી હાકલા વધવા લાગ્યા અને મેં કાન આડા હાથ દઈને શરીરને ત્યાં જ ખોડી દીધું. હજી આંખ ઉઘાડી હતી. તેણે મારી સામેના પાંચ હાથના આદમીને પચીસ હાથનો કરી દેખાડ્યો એ પહેલાં મારા સાથળમાં છરો ઘૂસી ગયો હતો અને હું નીચે જઈ પડ્યો હતો. આંખ આડાં લાલ લીલાં કીરમજી રંગનાં ધાખાં છવાયાં ન છવાયાં ત્યાં હું ગેજમાં ઊતરી પડ્યો. હાશ ! વિચારવાની જાનજી છૂટી.

જાગીને જોઉં છું તો રણક્ષેત્રનું મેદાન મોટું થયું છે. ટોળાંના કિકિયાટા ધટી કાર્ય વધ્યાં છે. ચોક વચ્ચે દૂર દૂર સુધી કણસતાં માણસો ઉમેરાયાં છે. કાષ્ટ હિંદુનો હાથ ઊડી પડ્યો છે, તો કાષ્ટ

મુસ્ત્રિમનો પગ કપાઈ ગયો છે. કાઠ 'વોય માડી ! વોય માડી ! 'ની રાડો નાખે છે, તો કાઠ 'પાણી ! પાણી ! ' પોકારે છે. બંને બાબુનાં ટોળાં પેંતરા ભરવાની વિવિધ રીતો બોળી રહ્યાં છે. પોલીસો આવે આવે ફરતા દેખાય છે, પણ કોઈ મેદાન વચ્ચે આવતા નથી. બંને ટોળાંના હાકોટા શ્વેતાં પોલીસોએ તે સ્થાન સંભાળી લીધું છે.

‘ જાંહ ! જાંહ ! આહ ! આહ ! ’ અરે, મારી પાછળ આ શાના અવાજ ? પડખું ફરીને જોવાની તાકાત નથી. સાથળની વેદના આંખ ઉઘાડવાની ચે ના પાડે છે તો પડખું કેમ ફરવું ? છતાં ચે મન રોકાતું નથી. ડોક લંબાવીને જોઈં છું તો—

અરે ! આ તો પેલા ચાચા. નિશાળે એકડો ભણવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી એમને ઝોળખું છું. અમારી નિશાળ સામે છાબડીમાં રેવડી-ગંડેરી લાંબને બેસતા અને અમને છોકરાંને બપોરને વખતે પાઈ-પૈસાના બદલામાં નાસ્તા સાથે કાલી કાલી વાતો કરી ધરવી દેતા એ રહેમાન ચાચા.

ચાચાને માથા પર લાડીનો ઘા થયો લાગે છે. બોપરીમાંથી લોહી હળ ટપકી રહ્યું છે. કપાળ પર થઈને આંખો દબાવતા રેલા દાઢીમાં ભિતર્યા છે. ચાચાનું મોઢું ફાટી રહ્યું છે. ચાચા હોઠ આસપાસ જીભ ફેરવી રહ્યા છે ‘ પાણી ! પાણી ! ’ બોલવાં જતાં હોઠ આડાઅવળા થાય છે અને ‘ જાંહ ! આહ ! ’ એવા અવાજ નીકળી જાય છે. પાણી એમને કોણ આપે ? લોકો ઘણા દેખાય છે, પણ એ તો બધા લોહીના તરસ્યા બન્યા છે, ત્યાં એમને પાણી કોણ પાય ?

જોઈં છું તો મારા પગ પાસે જ ચાચાની છાબડી ફંગોળાઈ પડી છે. રેવડી-ગંડેરીની પૂરત પથરાઈ ગઈ છે. મારા પગના અંગૂઠા પાસે જ ગંડેરીના કટકા વેરાયેલા પડ્યા છે. આ ગંડેરી જો ચાચાને ચૂસવા મળે તો મોઢું કાંઈક બીતું થાય. પણ આખી જિંદગી માથા પર ગંડેરી લાંબને ફરતા તેમ જ છોકરેછોકરાનાં ગંડેરીથી મોઢાં મીઠાં

કરતા ચાચાને તથા ગંડેરીને આજે છેડું પડી ગયું છે. એ ગંડેરી એમને આપવી ફવી રીતે? હાથની પાસે હોત તો ચે ધા કરત. એક પગ અત્યારે આખા શરીર પર રાજ જમાવીને બેઠો છે. એ બીજા એકે ય અંગને કામ કરવાની ક્યાં છૂટ આપે છે?

આખી જિંદગી કોઈ પણ આપખુદ સત્તા સામે ઝૂઝ્યો છું. આજે ઘડીક વાર પગની આ આપખુદ સત્તા સામે ક્રાંતિ કરવા દે. ભલે ચીસો પાડે. બીજા પગથી ગંડેરી ચાચા પાસે ખસેડવા દે.

એક, બે, ત્રણ...ચાર...ગંડેરીના કટકા ખસેડ્યા ત્યાં એકસો દાંડ પીલી નાખનાર પગ પોકાર કરી બિડ્યા. જીભ પાસેથી કામ લેવા દે.

‘ચાચા ! એ ચાચા ! તમારા મોઢા પાસે ગંડેરી પડી. જરા ચૂસી જાઓ તો તરસ ઓછી થશે.’

લોહીના રેલા સુકાવાથી બિડાઈ ગયેલી આંખો તાણીને ખેંચતા ચાચા ઘડીક વાર મારી સામે તાકી રહે છે અને બોલે છે: ‘અરે ! કૌન સુધીરભાઈ ! બચ્યા...તુમ...’

બાએ ઘેરથી મારીને નિશાળે મોકલ્યા હોય તેની ખબર પડતાં ચે ચાચાની આંખમાં પાણી આવી જતાં. આજે એ આંખને લોહી બંધ કરીને પાણી રોકવું હશે. તેવી કલ્પના કરું છું, ત્યાં ચાચા થોથવાતા થોથવાતા બોલવા લાગ્યા: ‘બચ્યા, તુમ નવાજવાન...ખુદા તેરી જિંદગાની...’

ચાચાને અત્યારે પ્યાર સૂઝે છે. વાતો કરવાનો આ વખત છે? આંખો બંધ થયા કરે છે અને જીભ લોચા વાળ્યા કરે છે તોય ચાચા બોલવા જાય છે. ‘ગિંહ ! આહ ! ગિંહ !’ કરતા ચાચા ઝોલે ચડે છે. વળી જાગી બેઠે છે.

હું કહું છું: ‘ચાચા, મૂંઝાવા જેવું નથી. ખુદા મારી નવજવાનની જિંદગાની બચાવી લેશે. તમે ગંડેરી ખાઓ. જરા તરસ ઓછી થાય.’

આસમાન સામે નજર કરતા ચાચા લોચા વાળે છે : ‘સુધીર-ભાઈ! પાસમેં હી ભાનુભાઈ ખડા થા. હિંદુઓંકા દંગલ આચા તખ્ત એક સુખન ભી નહિ ખોલા...જિસકો મૈને પ્યારસે ગંડેરી ખિલાઈ થી...છરા લગા કર...મૈં તો રઘુભાઈ કો...’

આંખોમાંથી આંસુ દડી પડ્યાં. મોઢામાં તો પાણીના શોષ છે અને ચાચા આંખનું પાણી પણ કાં વેડી નાખે? ખસતો ખસતો ચાચા પાસે પહોંચ્યો. પગ વેદનાથી ચીસ પડાવે તે પહેલાં જ જોર કરીને ચાચાના મોઢામાં ગંડેરી મૂકતાં મેં કહ્યું : ‘હશે, ચાચા! પાંચે આંગળીઓ સરખી હોય છે? મેં બી તુમારા બચ્ચા હી હૂં ના?’

પણ ચાચા આડો હાથ ધરે છે. મારી જાતિના કોઈ માણસે એમને લાઠી મારી ખોપરી તોડી નાખી એથી મારાથી દૂર ભાગે તેમાં નવાઈ શી? રોજ ‘બચ્ચા! બચ્ચા!’ કહેતા ચાચા માથે હાથ ફેરવતા. આજે એ જ હાથ આડા દઈ મને દૂર ધકેલી રહ્યા છે. જાતિગત પાપનું પાયશ્વિત કરવું પડશે. જોર કરીને ચાચા પાસે જઈ છું ત્યાં તો—

‘અરે હાં...હાં...સુધીરભાઈ...દૂર રહો,..મેરા ખૂન,.. તુમારી બમતકી...’ એમ કહેતા ચાચા એમના લોહીના ખાખડા આડો એક હાથ ધરી, બીજે હાથે મને આંધો રાખે છે.

‘અરે ચાચા! મારું લોહી પણ લાલ છે અને તમારું લોહી લાલ છે. તમારી જ રેવડી-ગંડેરીના કણે મારા લોહીને આંધ્યું હશે. એવા ભેદ પાડવા અત્યારે રહેવા દો.’ એમ હું ચે જાણે કટપનાને રમણે ચડી ખોલી રહ્યો છું. ત્યાં તો ‘બચ્ચા! બચ્ચા!’ એવા એમના જૂના અને જાણીતા ખોલના લવારે ચાચા ચડી ગયા અને ઘેનમાં પડી ગયા. એમની દાઢી માથે મારા હાથ ફરતા રહ્યા અને પગે ઝટકો મારતાં મારું શરીર એમના પડખામાં ગોઠવાઈ ગયું.

કિકિયાટા વધ્યા, ઘટયા, વધ્યા, ઘટયા. ‘કેમ છો કાકા?’ ‘કેમ છો દાદા?’ એવા ખોલથી એકબીજાને રાતદિવસ ખોલાવતા

લોકો આજે ‘મારો કાફરોને !’ ‘મારો ગૂંડાઓને !’ એવા બોલ બોલી રહ્યા છે. બન્ને બાજુ ટોળાં ઘડીક આગળ વધે છે, ઘડીક પાછળ ખસે છે. રસ્તા પર મૂડાં વધતાં જાય છે અને રણક્ષેત્રનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. અમારી પાસે આવવાની કોની તાકાત છે ? અમે અત્યારે No Man’s landમાં પડ્યા છીએ. થોડીવાર એ પ્રદેશના અમે સ્વામી છીએ. ચાચા એ પ્રદેશના રાજા, હું તેમનો દીવાન. હું જો રાજા થાઉં તો ચાચાને દીવાન થવામાં વાંધો નથી.

‘લાગી જા, લાગી જા, છોકરી ! મરી જઈશ. લાગી જા.’ બન્ને બાજુથી ટોળાં હાકોટા કરે છે. પેલા પોલીસો પણ આઘા ઊભા ઊભા કહે છે : ‘લાગી જા, લાગી જા, છોકરી ! મરી જઈશ.’

કોઈ છોકરીએ અમારા પ્રદેશ પર આક્રમણ કર્યું છે. કોઈ વિજેતા એક પછી એક પ્રાંત સર કરતો જાય તેમ એ ચોકનાં મૂડાં પાસે પહોંચતી જાય છે. કોઈને માથે હાથ પંપાળે છે. કોઈને ટેકો આપી પાછલી ગલીમાં ગેચ કરે છે. પથરના ધા આકુ પોતાનું અંગ ધરી ધાયલ થયેલાને પીક પાછળ આંધેલી ચામડાની મશકમાંથી પાણી પાતી જાય છે.

એક ટોળું કહે છે : ‘અરે, એ લડકીને તો હમારી કૌમકા નાક કટાયા. કાશીરોકો ભી પાની પિલાતી હૈ.’

બીજું ટોળું કહે છે : ‘અરે, આ છોકરીએ તો સત્યાનાશ વાળ્યું. મરતા હિંદુઓના દેહ વટલાવ્યા.’

કાન બંધ કરી, મૂડાં સામે જ આંખો ફેરવતી છોકરી જ્યાં પેલા બાર વરસના ધાયલ છોકરાને ઉપાડ્યા ગઈ ત્યાં ધડ... કરતો પાણો છૂટ્યો અને તેના કપાળમાં લાગ્યો. લોહીની ધાર છૂટી અને લથડિયું ખાઈને છોકરી પડી ન પડી ત્યાં તો બાણે ભૂતના આવેગથી ઊભી થતી હોય એમ છલાંગ મારીને ઊભી થઈ. સાડી

ફાડીને લાંબો ચીરો કાઢ્યો અને કસકસાવીને કપાળે બાંધી દીધો. ફરી પાછી છોકરાને ખભે નાખીને ગલીમાં ગાયેખ.

ગલીમાંથી પાછી ફરી ત્યાં બંને ટોળાં એના પર પાણી ફેંકે છે. રોડાં ફેંકે છે. છોકરી પડે છે, બભી થાય છે. પાછલી ગલીમાં ઘડીક વાર ગેબ થાય છે ને પાછી આવી પહોંચે છે. કાણ છે આ છોકરી ?

‘બેટા કુલસુમ ! બિટિયાં, તૂ મર જયગી. બચ્યા ! બચ્યા...’ કહેતી કાઈ બુઢી ગલીમાંથી આ બાણુ દોડી રહી છે. અરે, આ તો પેલી કુલસુમ પોતે જ કે ? જિતુના અખાડામાં છોકરીએનો વિભાગ સંભાળે છે તે જ કુલસુમ ? રાજપુરના સત્યામહમાં મરણુતોલ માર ખાધને હેડા પડનાર જિતુને ઝીલી લેનાર કુલસુમ ? એ સત્યામહ પછી જિતુની સાથે રાજનગરની કેટલી યે બહાર પ્રવૃત્તિમાં કામ કરી રહી છે અને જિતુ રંગપુર આવીને ઘણી યે વાર એના કામની વાતો કરી ગયો છે તે જ કુલસુમ અત્યારે અહીં ધૂમી રહી છે ?

‘બિટિયાં...તૂ મર...બચ્યા, મેરી ખ્યારી...’ બુઢી કુલસુમનો હાથ પકડી રાખે છે.

કુલસુમ કહે છે : ‘અમ્મા, છાડ દો મુઝે. મુઝે કુછ ન હોગા. હમારે મકાન કે સામને હી કયા યે લોંગોકા વૈસેહી મરને દેંગે ? ખુદાકો કયામત કે દિન કયા જવાબ દેંગે ?’

બુઢી એનો છેડો પકડી પાછળ પાછળ ખેંચાતી આવે છે. કુલસુમ આગળ ચાલી આવે છે. એકે હાથે છાજલી કરી બુઢી બંને ટોળા સામે ખૂમ મારે છે : ‘હટો રે હટો કાફિરો ! તુમારા દિમાગ...’

ધડ કરતો પાણો બુઢીને વાગે છે ત્યાં તો કુલસુમ આગળ વધીને પેલા ધાયલ થયેલાનો હાથ સરખો કરે છે. ધીમે ધીમે કુલસુમ અમારા સુધી પહોંચી ગઈ. પાસે આવતાં જ એ બોલી બહી :

‘અરે કાણુ સુધીરભાઈ ? ...’ કહેતાં જ તે નીચે બેસી ગઈ. મારે માથે હાથ ફેરવતાં જીભ કાઢી બોલવા લાગી : ‘અરર ! આખો

સાથળ ચિરાઈ ગયો છે. લોહીનું તો ખાખડું ભરાયું છે. અરે સુધીર-ભાઈ ! તમે ક્યાં આમાં ઝપટાયા ? રંગપુરથી અહીં ક્યારે આવેલા ?’

કુલસુમને મારે શો જવાબ દેવો ? એનો હાથ મારે માથે ફેરે છે. મારો હાથ ચાચા પર છે. તરત જ ચાચા યાદ આવી ગયા. મેં કહ્યું : ‘અરે કુલસુમ ! આ પડખે ચાચા...એમને એકદમ...’ આટલું કહેતાં તો મારી યે જીભ થોથવાવા લાગી.

‘મારો, મારો, યે લડકીકા મારો...’ ટોળાનું બૂમરાણ વધતું જાય છે. ચાચા પણ ઘડીકવાર ભાનમાં આવી ગયા. ઘડીકવારમાં આંખો આડીઅવળી ચમકાવતા ચાચા કહે છે : ‘અરે કૌન કુલસુમ ?... ખિટિયાં, યે સુધીરભાઈ કે બચા. અભી વો લોગ આ જાયેંગે...’

હું કહું છું : ‘કુલસુમ, ચાચાને એકદમ...’

ચાચા કહે છે : ‘ખિટિયાં, મેં તો જિંદગાની પાર કરકે બેઠા છું. અપને લોગ મેરા નામ ભી નહિ લેગા. તૂ સુધીરભાઈ કે લે ચલ, ખિટિયાં સુધીરભાઈ કે લે ચલ.’ કહેતાં ચાચાએ ધૂનતે હાથે મને ઊભો કરવા ધક્કો દીધો.

ચડાપ કુલસુમ ઊભી થઈ ગઈ. મને અરખી રીતે ઊભો કરીને એના ખભા પર મારા હાથને વીંટાળી દીધો. ધીમે ધીમે ટેકા દેતાં કુલસુમ મને પાછલી ગલીમાં લઈ ચાલી. ગલીમાં પગ મૂકતાં જ ખારણા પાછળથી છરો ચમક્યો અને ચીસ પડી; ‘છોડ દે ઉસ કાફિરકો. મુસ્લિમ હો કર ઉસકો કહાં લે ચલી ? છોડ...છોડ...’

‘અરે હટ જ રાસ્તેમેં સે...’ કહેતી કુલસુમે મને દીવાલને ટેકા ઊભો રાખી ઝળઝળ કરતો કમ્મરમાંથી છરો કાઢ્યો. એક ક્ષણ કુલસુમનું રૌદ્ર સ્વરૂપ મારી આંખ નીરખી રહી. બીજી જ ક્ષણે જીભ ખેલી ઊઠી : ‘અરે, અરે, કુલસુમ ! રખે છરો...’

પણ આમ કહું તે પહેલાં પેલો માણસ ગલી પાછળ ગેબ થઈ ગયો હતો. આજુ હસી, ન હસી, છરો કમરમાં ખોસી પાછી

કુલસુમ મારી પાસે આવી પહોંચી. ટેકા દઈને ગલીમાં આગળ ચાલી. પણ દસ ડગલાં આગળ વધીએ ત્યાં સામેથી ટોળું દેખાયું. બધાના હાથમાં હથિયારો ચમકે છે. મોખરે હમણાં જ ભાગી ગયેલો માણસ દાંત કચકચાવતો દોડ્યો આવે છે. હવે ?

‘સુધીરભાઈ, શું થશે ?’ કુલસુમ ધડીભર ગભરાઈ ઊઠી.

હું ગણગણું છું : ‘રાઠાને રણમાંય, નાઠાની બારી નહીં.

ફાડક કરતું પડખેનું જ બારણું ઊઘડ્યું. જોઈું છું તો કાઠ મુસ્લિમ ઓરત બારણાની બારીમાં ઊભી છે. હાથમાં એક હાથનો છરો ! બસ, વહેલું પત્યું. હવે પેલું ટોળું આવી પહોંચે ત્યાં સુધી જીવવાની મધલાણે નહીં લટકવું પડે.

‘અરે, કુલસુમ...કુલસુમ...અંદર આ જા, અંદર આ જા.’

‘સફીના ચાચી, કૈસે આઈ. ચે હિંદુ જવાન...’

‘અરે, ઇસકો ભી અંદર લા. હિંદુ હૈ તો કયા હે ? ઇન્સાન તો હૈ ન ? અંદર આ, અંદર આ.’

હું અને કુલસુમ દાખલ. ઘડ બારણાં બંધ ભડ...ભડ...બારણાં પર દંડાઓના ઘા. બૂમરાણ બોલે છે :

‘બોલ દો, બોલ દો. અંદર કાફિર જવાન ગયા હૈ. નાપાક કા બહાર નિકાલો.’

રસ્તા વચ્ચે ઊભાં ઊભાં ઘા બરાબર ન ખાઈ શકાત. અહીં પલંગ પર સૂતાં સૂતાં સરખી રીતે ઘા ખાઈ શકાશે. ગીતાનો શ્લોક ગાઈ નાખવા દે. ઓપરેશન પહેલાં ચે ઘેનનું ઇન્જેક્શન મારવામાં આવે છે ને ?

नैनं छिदन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावक....

‘અરે, અબ્બુલ, હસન, જરા ચે પલંગ પાસ રહના, બચ્યા !’ કહેતાં

સહીના ચાચી ખારણા પાસે જાય છે. ધડ કરતું ખારણું ઊઘડ્યું. 'મારો' 'ઉઘાડો'ના શોરબકાર. હમણાં ટોળું આવશે...ને...

હજી ટોળું કાં ન આવે ? શી ચર્ચા ચાલે છે ? બ્રહ્મભોજન પહેલાં શ્લોકો બોલાય જ છે ને ? શ્લોકો સાંભળવા દે.

‘હટ જા, સહીના ? યે નાપાક કો બહાર નિકાલ...’

‘અરે, હટ જાઓ નાપાકવાલે ! બડે પાક સખ ચલે આયે. બેગુ-નાહ આદમી કો મેરે મકાન આગે મેં મરને ફું ?’

‘અરે હટી જા. તૂ મર જાયગી.’ એક સાથે એક સો અવાજ.

‘મૌત તો સભી ઇન્સાન કે લિયે હૈ હી. લેકિન અંકલી નહીં જાઉંગી. કિસી કો સાથ લેકર જાઉંગી. આઓ, કૌન તૈયાર હૈ ?’

સહીના ચાચીના અવાજમાં મોતનો ખોફ ગાજે છે. હાથમાં છરો ચમકે છે. ટોળું ઘડીક આગળ વધે છે. ઘડીક પાછળ હટે છે.

‘અરે પકડો યે ખુટ્ટીકો, ઉસકી લડકીને હિંદુ જવાન કો...’

‘કુલસુમ, કુલસુમ...બિટિયાં...’

હું ઝટકો મારી પલંગ પર ઊભો થતો કહું છું : ‘અરે કુલસુમ, તારી ખુટ્ટી મા બહાર છે. એ લોકો એને મારી નાખશે. મને જવા દે. હવે આ દેહતું મૂલ વધારે નહિ ચૂકવી શકાય. જવા દે, જવા દે.’

‘હેઠા બેસો, હેઠા. હવે કાંઠે આવીને નાવ ડુબાવવું છે કે શું ? અમારી આબરોનો સવાલ છે. એક વાર કપાયેલું નાક સંધારો નહિ. સૂઝ જાઓ.’ હુકમ સાથે સુવરાવતી કુલસુમ ખારણા પાસે ગઈ. સહીના ચાચીને ખસેડી ગઈલી વચ્ચે જઈ ઊભી.

‘આઓ ! આઓ ! યે ખુટ્ટીકો માર કે અપને ખૂનકી પ્યાસ ખુઝાઓ. આઓ.....’

ત્યાં તો પોલીસની મોટરવાનનો અવાજ એક બાજુથી સંભળાયો

ને ખીજી બાજુથી પોલીસ ઘેડેસવારોના ડાબલા ગાળ્યા. હાકોટા કરતા ટોળાંનો અવાજ જાણે પલકમાં શાંત થઇ ગયો.

અર્ધી જાંઘ, અધુરું ઘેન, અર્ધી જાગૃતિમાં દિવસ પસાર. રાત આવી પહોંચી. અંધારાં ઘેરાયાં. ફરી નિશાચરોના હોકારા. કિકિયારા, છરા અને લાડીને સ્થાને આગ આવી પહોંચી છે. દાંડિયા બજાર સળગી.....લાલ હવેલીનો પહેલો માળ ખતમ.....મસ્જિદ ભડકે બળે છે. આગે પણ હિંદુ-મુસ્લિમના ભેદ મિટાવી અભેદની રાખ ઉડાડવી શરૂ કરી દીધી છે.

કુલસુમની દોડદોડ ચાલુ છે. સડીના ચાચીના આખા કુટુંબે મને ઘેરી લીધો છે. આવી સેવા દેવ પણ નહિ પામ્યા હોય. પંખા ઢોળાય છે, પાટા બંધાય છે, મીઠાં વેણુ બોલાય છે. દર્દી જુલાવવા હજાર વાનાં થાય છે,

કુલસુમ આવે છે, જાય છે, બે બોલ પૂછી જાય છે, માથે હાથ ફેરવતી જાય છે, જાતજાતના સમાચાર આપતી જાય છે. બે મરણુ, બાર મરણુ, મધરાત સુધીમાં અઠાવીસ મરણુ. મૃતદાંના કોઈ માલિક નથી. ઉત્તરમાં ટોળાં હોય ત્યારે પોલીસ દક્ષિણમાં વ્યવસ્થા જાળવે છે. દક્ષિણમાં ટોળાં જાય ત્યારે ઉત્તરની વ્યવસ્થા આવી પડે છે.

સડીના ચાચી આમ જીએ છે, તેમ જીએ છે, ફરીફરીને મારી સામે નજર માંડે છે. અર્ધી કલાકે કુલસુમ આવી ત્યારે એના કાનમાં કહે છે: ‘બેટી, સુધીરભાઈકે કિયે ખાનેકા કયા હોગા ?’

હું કહું છું: ‘ચાચી, ગમે તે ચાલશે. બનાવી નાખો ને.’

‘અરે બેટા ! તુમ હિંદુ લોક. હમારા પાની કૈસે.....’

‘અરે ચાચી ! હજી એ આવા ભેદભાવ...મરી ગયો હોત તો ? તમે જાન દીધી. તમે તો અમ્માને સ્થાને...’

‘હાં બેટા. લેકિન સખ કા મઝહબ હૈ ન ? ઉસકો પાક રખતા...’

ફરી દોડાદોડ ચાલુ. પાસેને હિંદુ ઘેરથી અમોટિયા પાણી આવે છે. સળગતા અંગારામાં વાસણ મૂકી પાક કરાય છે. હિંદુ બાઈ આવી શીરો-શાક બનાવે છે. એમને જ હાથે પીરસાય છે ને મને પલંગમાં બેઠાં ખાવા મળે છે.

પાસેના ઘરવાળા રામભાઈ હજી આવ્યા નથી. ઘર આખું ચિંતામાં છે. રસ્તા બંધ છે, ટોળાંઓએ રોકી દીધા છે. સકીના ચાચી બિચાં-નીચાં થાય છે. એ એમના મોટા દીકરાને કહે છે : ‘બેટા અબ્બુલ ! જા તો ભાઈ. રામભાઈ અબી બી ઇસ્કૂલસે નહિ આયા. ખુદા કરે ઉસકા જાન . નિમુખેન કી સૂરત તો દેખ.....’

અબ્બુલભાઈ બગલમાં છરો દબાવી બહાર નીકળી જાય છે.

રાતના દસ. ધાયલ સુધીરભાઈને બહુલાવવા ચોપાટ મંડાય છે. મારે બદલે સકીના ચાચીની હમીદા દાણા નાખે છે. સામે એમનો ખીજો દીકરો હસન બેઠો છે. એક પડ કુલસુમે રોક્યું છે. મારી સોગડીઓ રંગતે ચડી છે. પાકતી જાય છે. ઘર પર ઘર પસાર કરતી જાય છે. સકીના ચાચી બારણા તરફ નજર વારંવાર ફેરવતાં કહેતાં જાય છે : ‘જો સુધીરભાઈ કી જીત હોગી તો રામભાઈ બચ ગયા હોગા. ઉસકા બાલ બી બાંકા ન હોગા.’

સાંભળીને પાસે બેઠલાં નિમુખેનની આંખોમાંથી પાણી ટપકે છે.

ખીજો દિવસ પસાર. ત્રીજો દિવસ બપોરે પહોંચ્યો. હિંદુ-મુસ્લિમોને રસ્તાથી અને અંતરથી સામસામે છેડે પહોંચાડી વચ્ચે સરકારી વ્યવસ્થા બેસી ગઈ છે. હિંદુ લતામાં મુસ્લિમ પહેરેગીરો, મુસ્લિમ લતામાં શીખ પહેરેગીરો. કોમી એકતાનો પાઠ સરકાર આપી રહી છે.

ધા વકરતો જાય છે. દઈ વધતું જાય છે. હોસ્પિટલમાં ફેરવ્યા વગર છૂટકો નથી. કુલસુમ એમ્બ્યુલન્સ કાર માટે દોડાદોડ કરી રહી છે. પણ આ તોફાની લતામાં કાર લાવવાની અધિકારીઓને ઇચ્છા નથી.

અબ્દુલભાઈના ઝોળખીતા પેલી રમજન મોટર કંપનીમાં છે. એમની ઝોળખાણે ખટારો આવે છે. અબ્દુલભાઈ, હસન, સફીના ચાચી, કુલસુમ મળીને મને ખટારામાં બેસાડે છે. આસપાસ તેઓ વીંટળાઈને બેસે છે. બારી-બારણાંઓમાંથી દાંતિયાં કરતાં ટોળાં વચ્ચેથી મને સિવિલ હોસ્પિટાલે પહોંચાડે છે.

‘બેટા, સુધીરભાઈ ! ખુદા તેરા જન...’ કહેતાં સફીના ચાચીની આંખોમાંથી આંસુ દડી પડ્યાં. હસન-હમીદાની આંખો પણ ચમકી ઊઠી. તેઓ રવાના થયાં ત્યારે મનમાં એકલતાનું દુઃખ ફરકી ગયું.

અરે, હજી કુલસુમ કાં ન આવી ? આ નર્સને દૂધ પાતાં ક્યાં આવડે છે ? પાટો તો જાણે બોકડાને બાંધે છે. હુકમ વિના વાત નથી કરતી.

‘અરે કુલસુમ...’

‘આવી, આવી, સુધીરભાઈ ! આ પડાણને જરા...’

‘અરે કુલસુમ, .. કુલસુમ...’

‘આવી, આવી, સુધીરભાઈ ! આ ચાચાને જરા...’

ચાચા બચી શકે તેમ લાગતું નથી. કુલસુમને દેખીને ‘બચ્યા ! બચ્યા !’...ની તસખી ફેરવી રહ્યા છે.

આ બાળુ નજર ફેરવું છું તો રઘુભાઈ દેખાયા. ચાચાની પડખોપડખ શીંગ-મમરા લઈને બેસનાર રઘુભાઈ અહીં ક્યાંથી ? એનું કોઈ સગું ધવાયું હશે ? કોઈ નર્સને એ પૂછે છે : ‘અરે બોન, બાઈ ! આંહીં રૈમાન ચાચા કયે ખાટલે છે ?’

રહેમાન ચાચાની ખબર રઘુભાઈ પૂછે છે ? એમના શીંગ-મમરા લેવાને બદલે છોકરા ચાચાની રેવડી-ગંડેરી લેવા જતા તો છોકરા સાથે ચાચાને યે સાન પેઢીની સંભળાવતા રઘુભાઈ ચાચાની ખબર પૂછવા આવ્યા છે ? સૂરજ કંઈ બાળુ ગિયો છે !

‘રઘુભાઈ, ચાચા અહીંથી ત્રીજે પલંગ.....’

રઘુભાઈ ઝપાટે ત્યાં પહોંચ્યા. એમને દેખતાં જ ચાચા ઊભા થઈ ગયા. ‘અરે હાં, હાં...’ કહેતાં નર્સ અને કુલસુમ દોડ્યાં તે પહેલાં રઘુભાઈને ભેટીને ચાચા પલંગમાં પાછા જઈ પડ્યા. એક આંચકા, બે આંચકા ને ‘ખુદા...પરવર દિગાર...’ કહેતો ચાચાનો આત્મા ઊડી ગયો.

આંખોમાંથી આંસુ ટપકાવતા રઘુભાઈ કહી રહ્યા છે:

‘કુલસુમ ! ચાચા તો એલિયઃ હતા. પણ હું લોલિયો પચીસ વરસ સાથે છાબડી ફેરવી તો યે એમને ન ઓળખી શક્યો. તે દિવસે મુસ્લિમોનાં ટોળાં દેખીને મેં કહ્યું : ‘ચાચા ! મારે ઇસ્કુલે કેમ જવું ?’ ચાચા કહે : ‘હાલ રઘુભાઈ ! તુજે ચોક કી ઉસ પાર રખ આઉં.’ કહીને ચાચા માથે છાબડી લઈ મને મૂકવા આવ્યા. પણ ચોક પાસે આવતાં જોયું તો મુસ્લિમોનાં ટોળાં આઘાં ગયેલાં ને હિંદુઓનાં ટોળાં લાડીઓ પછાડતાં પાસે આવેલાં. મેં કહ્યું : ‘ચાચા ! લાગો.’ ટોળાં સામે જોઈને ચાચા કહે : ‘મેરા નામ કોઈ ન લેગા. યે તો સખ મેરી રેવડી-ગડેરી ખાનેવાલા !’ મેં કહ્યું : ‘ચાચા ! આજનો મામલો નોખો લાગે છે.’

‘ત્યાં તો ટોળું પાસે આવી પહોંચ્યું ને ચાચા માથે તૂટી પડ્યું. મેં ઘણા યે આડા હાથ દીધા, પણ હું ઘરડો કેટલુંક જોર કરું ? આખું ટોળું ચાચાને પછાડીને મને ઉપાડી ગયું. અરરર ! આખી જિંદગી કાંઈ પુત તો નથી કર્યું, પણ મારે માટે પારકાનો જીવ લઈને હું કયે ભવ છૂટીશ ?’ કહેતાં રઘુભાઈની આંખોમાંથી આંસુ દડી પડ્યાં.

આજે મને જિતુ મળવા આવ્યો છે. આજે કુલસુમ વગર બોલાબ્યે કેટલી વાર મારી પાસે આવી ગઈ ? જિતુને મારા સમાચાર કેટલી વિગતથી આપ્યા ? હું અને જિતુ ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યાં આવીને કુલસુમ કહે : ‘સુધીર ! આ જિતુભાઈને કાંઈક સમ-

જવો ને. હમણાં એ પણ મારો ને કાપોની જ વાત કરે છે. એમની શેરીના છોકરાના હાથમાં લાઠીઓ આપી દીધી છે. મારે રાધામાસીને મળવા યે કેમ જવું ?’

હું કહું છું : ‘સાચી વાત, જિતુ ?’

જિતુ કહે છે : ‘એમાં વળી પૂછવા જેવું શું છે ? મને ખરેખર થાય છે સુધીર, કે આપણા નમાલા લોકો હિંસાથી ઊલટા વધારે નમાલા થાય છે. થાય છે કે શેરીએ શેરીએ અખાડા સ્થાપી દઉં અને છોકરે છોકરાના હાથમાં લાઠી-છરા આપી દઉં.’

હું કહું છું : ‘તો તો જિતુ ! આ રમખાણોમાં કુસ્તીબાજ મલ્લોએ જ લોકોને બચાવ્યા હશે, નહિ ?’

જિતુ કહે છે : ‘ના, મલ્લોએ નહિ, શાંતિસેવકસંઘના સભ્યોએ. રમખાણ વખતે કોઈ ન દેખાયા અને હજી યે ગાંધીજી પછી કેટલા શાંતિ સેવક સંઘના સભ્યો નોંધાયા છે એ મને કહે ને ? મને તો થાય છે કે એક વાર હિંસાને હિંસાથી જ ભરી પાવી. ’

હું કહું છું : ‘જિતુ, તો તો આજે સુધીર આ પથારીમાં જીવતો પડ્યો ન હોત અને પેલા રઘુભાઈ છાબડી ફેરવતા ન હોત. સકીના ચાચી, રહેમાન ચાચા અને કુલસુમ પણ જગતમાં પડ્યાં છે એ કેમ ભૂલી જાય છે ?’

જિતુ કહે છે : ‘સુધીર, દરિયામાં ખસખસ જેવા એવા ગણ્યા-ગાંઠ્યા દાખલાઓને યાદ કરીને ક્યાં સુધી જીએ જવું ? લોકોમાં ધર્મ નથી તેથી જ ધર્મનાં પુસ્તકો વધારે વંચાય છે ને રામ-કૃષ્ણનાં ગુણગાન ગાય છે. કારણ કે લોકોમાં રાવણ-શિશુપાલ વધારે છે. ’

હું કહું છું : ‘તો તો તારો રસ્તો એ ટોળાંનો ગુણાકાર કરશે. ’

જિતુ કહે છે : ‘પણ આ અહિંસા જીવનની તાકાતનો ભાગાકાર કરી રહી છે તેનું શું ?’

જિતુને ચચાથી ક્યાં વાળી શકાય તેમ છે? એના મનમાં જે વાત ભરાય છે એને તે ભૂતની જેમ વળગી પડે છે. એને એ વાત કહેવા જઈએ તો કહેશે કે તમે બધા એક વાર જે વાતને ઝાલી, એને ભૂતની જેમ વળગી રહો છો. એ વાત ખોટી ઠરે તો યે છોડી શકતા નથી.

કુલસુમ કહે છે: ‘ખીજું તો કંઈ નહિ, સુધીરભાઈ. પણ હજીયે જિતુભાઈ જોખમી લતામાં ગમે ત્યારે આથકતા હોય છે. ક્યાંક...’

બોલતી બોલતી કુલસુમ અટકી ગઈ. આડું જોઈને ચાલતી થઈ. એને કામ પણ ઓછું છે કે ઝાઝો વખત રોકાઈ શકે? વળી ‘કેમ છો દાદા?’ ‘કેમ છો ભાઈ?’ એવા એના બોલ દવાખાનાની લોખી ગજવવા લાગ્યા. પણ આજે એનો અવાજ કેમ તરડાય છે?

ઓહ! મારામાં યે કલાકાર આત્મા પડ્યો છે એની આજે ખબર પડી. કુલસુમ આજે સાડી-ચોળીને બદલે સદરો-પાયજામો પહેરીને આવી છે. આ પોપાક એને બરાબર બંધમેસતો છે. એનો વેગ, એની બોલચાલ, એની છટા...બધું એમાં ઊપસી આવે છે. એ દોડે છે ત્યારે પેલો ખેસ એને ખભે કેવો ફરકે છે? જાણે પતંગની પાંખો! અરે, આ તો કળા સાથે કાવ્ય પણ ઉમેરાઈ ગયું!

વચ્ચે વચ્ચે કુલસુમ મારી પાસે આવીને ખેસી જાય છે. રંગ-પુરમાં શાં શાં કામ ચાલી રહ્યાં છે તે ફરીફરીને પૂછી રહી છે. હું કહું છું: ‘અહીં બેઠાં દિસ્પોઝશન કરતાં થાકી જઈશ. એ કરતાં એક આંટો રંગપુર જ આવી જા ને?’

કુલસુમ કહે છે: ‘આવીશ રે આવીશ. તે દિવસે તમે ય આ જિતુભાઈની પેઠે થાકીને કહેશો કે હવે ચાલતી થા ને.’

ધા રુઝાતો જાય છે. આજે દવાખાનામાં છેલ્લો દિવસ છે.

સવારે ઊઠ્યા પછી એક પહોર જીવ ચણુભણી ઊઠ્યો. હજી

કુલસુમ કાં ન આવી ? આંખ દરવાજા સામે છે, કાન દરવાજા સામે છે, મન.....

કુલસુમ આવી. સકીના ચાચી આવ્યાં. હસન-હમીદા આવ્યાં. થોડી વાર થઈ ત્યાં રંગપુરથી મારાં મોટાં બેન ને નાનો દિતુ, સુલે-માન કાકા ને રામભાઈ પટેલ પણ આવી પહોંચ્યા. બચી ગયો તોયે બહેનની આંખમાંથી આંસુ સુકાતાં નથી. બેનને બહલાવવા કુલસુમ કહે છે : ‘બેન, સુધીરભાઈ તો અમારે મુસલમાનને ઘેર જમેલા. અલગાઇ ગયેલા.’

બેન કહે છે : ‘કુલસુમ ! સુધીરભાઈને તે વળી અલગાવાનું કે’દી ભાળ્યું’તું ? આ તો અમે વળી વહેલાં જન્મ્યાં, એટલે જરા જીવ વળગી રહે છે.’

સાંજ સુધીમાં તો કુલસુમ બહેન સાથે ભળી ગઈ. સાંજે સકીના ચાચીને ઘેર બ્રાહ્મણિયા નાસ્તા કરીને મારી જિંદગીની ખેરિયત પોકારાઈ ત્યારે બહેને કુલસુમને હાથ ઝાલીને ગાડામાં ખેંચી લીધી. ગાડું હાંકતા સુસ્તેમાન કાકા કહે : ‘બેસી જ ને બેટા ! આવતી કાલે મારે પાછો રાજનગર આંટો છે. તને ગાડામાં પહોંચાડી જઈશ.’ હા, ના, કરતી કુલસુમ છેવટે ગાડામાં બેસી ગઈ.

કુલસુમ આવી. એકને બદલે આઠ દિવસ રંગપુરમાં રોકાઈ ગઈ. હું હજી હરીફરી શકું તેમ નથી. કામ કેમ રજાવા દેવાય ?-તેથી કુલસુમ દિવસે શાળા ચલાવે છે. મુસ્લિમ ડોશીઓમાં પૂણીઓ દેવા જાય છે. સૂતર લઈ આવે છે. સવારે અખાડો ચલાવે છે. રાત્રે પ્રૌઢશાળા ચલાવે છે. આખા ગામમાં હરતાંફરતાં રમખાણુની વાત કરવા બિભી રહી જાય છે ને લોકોનાં ટોળાં જમાવે છે. બેન એની સામે તાકી રહે છે. નાનો દિતુ તો એનાથી છૂટો પડતો નથી.

આજે જવાની વાત કરી ત્યારે દિતુ કહે : ‘કુલસુમબેન, તમે આવ્યાં છો તે દિવસથી મામા મને રાજ એક વાર્તા કહે છે. પણ તમને અહીં નથી ગમતું એટલે જાઓ છો ને ?’

કુલસુમ કહે: ‘મને તો ઘણું યે ગમે છે, દિનુ. અમસ્થી આઠ દિવસ રોકાઈ ગઈ? પણ તારા મામા ક્યાં રોકે છે? પરાણે પરાણા કાંઈ થવાય છે?’

મેં કહ્યું: ‘ઓહો, એટલી જ જરૂર હોય તો મારો ખાસ આમ્રહ છે. પણ તું શહેરની છોકરી; તને ગામડામાં ફાવશે? મારે તો એક કરતાં બે ભલાં.’

કુલસુમ કહે: ‘ફાવશે, સુધીરભાઈ, ફાવશે! શહેર તો ઘણું મોટું છે. ત્યાં ગમે તેટલું કામ કરીએ તો યે આ કામ તો પોતાનું, એમ કહી શકાય તેવું થતું જ નથી. અહીં ગામડામાં તો...’

‘બધું યે પોતાનું, નહિ કુલસુમબેન? ત્યારે રોકાઈ જાઓ ને?’ દિનુ બોલી બેઠો.

અર્ધો કલાક ચર્ચા વિશેષ ચાલતાં કુલસુમે આઠ દિવસ પછી અહીં આવી રહેવાનું નક્કી કર્યું. શહેરનું કામકાજ ઉકેલી લેવા તથા ખુટ્ટી માની રમ લેવા એ રાજનગર જાય છે. બેન તેને ફરીફરીને એકદમ પાછી આવવાનું કહી રહ્યાં છે. સાંજે હું ને દિનુ એને સ્ટેશને વળાવવા ગયા. પાછા ફરતાં રસ્તાની કારે બેઠો હું ચાલ સામે તાકી રહ્યો.

દિનુ કહે: ‘મામા, તમે શું જુઓ છો, કહું?’

વિચારમાંથી જળજીને મેં કહ્યું: ‘કહે જોઈએ?’

દિનુ કહે: ‘પેલી દૂર દૂરની વાદળી.’

હું કહું છું: ‘ના, દિનુ. એ વાદળી પાછળ છુપાતો પેલો ચંદ્ર.’

બેકરાર દિલ

કુલસુમની આત્મકથા

આજે રાજનગર આવીને અરુણાને મળવા ગઈ. ક્યાંય સુધી એની સાથે આડીઅવળા ચર્ચાઓ કરી. બહતી વખતે મેં એને કહ્યું : ‘અરુણા, હું તો રંગપુર સુધીરબાઈ સાથે થોડો વખત કામ કરવા જઈ છું.’

અરુણા કહે : ‘સાચોસાચ ?’

મેં કહ્યું : ‘સાચોસાચ.’

તરત અરુણા ગાવા લાગી :

સાંદીડા સાંઠ શણગારજે રે, મારે જલ્દી સો સો કોશ,
રાણાજીના રાજમાં મારે જળ પીવાનો થે દોષ...

હું કહું છું : અરુણા, તારી થોડી ભૂલ થાય છે. મીરાં રાણાજીને છોડી એના ગિરધરલાલજી પાસે જતી હતી. કુલસુમ તો એના ગિરધરલાલને છોડીને રંગપુર જઈ રહી છે.’

અરુણા કહે : ‘હારે હા, જેમ શેણી હેમાળો ગળવા હાલી હતી તેમ.’

હું કહું છું : ‘એમાં થે તારી ભૂલ થાય છે, અરુણા ! શેણી ઉપર વિઝણુંદનો ભાવ હતો તેથી એ હાલી નીકળી હતી. આ શેણી તો વિઝણુંદનો ભાવ ન પામી શકી તેથી હાલી નીકળી છે.’

‘કાણુ છે મારા ગિરધરલાલ અને કાણુ છે મારો વિઝણુંદ ?’

એક જાણું છું હું ને બીજી જાણું છે અનુભા. હું એક મુસલમાનની છોકરી, હિંદુ પ્રેમીઓનાં રૂપકો આપી રહી છું, પણ તેમાં ભૂલ નથી. મારો પ્રેમ જેના પર ઢળ્યો છે એ પણ હિંદુ જ છે. એનું નામ છે જિતુ. દુનિયાની નજરે એને મારે જિતુભાઈ કહેવું પડે છે. પણ અત્યારે મનની એકાંતે બેઠી છું ત્યારે તો 'જિતુ' જ કહું ને ?

ક્યાં હિંદુઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને ઘેરે જન્મ પામેલ જિતુ અને ક્યાં મુસ્લિમોમાં શ્રેષ્ઠ સૈયદને ઘેરે જન્મ પામેલ કુલસુમ ? બન્ને સામા છેડાની વાત. પણ એના પર જ કેમ પ્રેમ થઇ ગયો એમ કાઠિ પૂછે તો એનો મારી પાસે જવાબ નથી. આ ઘેર જ મારો જન્મ કેમ થયો એના જેવી જ એ વાત.

છાહું આ બધી લપ. પ્રેમ કેમ થયો એ જ વિચારી જાઉં એટલે વાત પતે. અનુભા કહે છે કે પેલા રાજપુરના સત્યાગ્રહમાં વીફરેલા રાજ્યનો લાડીમાર દેખીને ભલભલા સૈનિક લાગી ગયેલા ત્યારે મેદાન વચ્ચે એકલા ઊભા રહીને જિતુભાઈએ સામી છાતીએ લાડીઓ ખાધેલી તેથી તને એના પર ભાવ થયો છે.

આહા ! આજે યે એ પ્રસંગ મારી સામે તરવરી ઊઠે છે. અમે સ્વયંસેવિકાઓ ચોકને છેવાડે ઊભી હતી ત્યાં પોલીસોએ હાકલા ક્યા : 'હટ જાઓ ચોકમેસે. લાડીસે મર જાઓગે.'

એક-એ લાડીઓ પડી ત્યાંસુધી ત્રીસ-ચાલીસ સૈનિકો બેઠા હતા. પણ લાડીઓ જ્યારે વધવા લાગી ત્યારે સૈનિકો ઘટવા લાગ્યા. પોલીસોએ આંખો મોંચીને લાડીઓ વાંઝવા માંડી ત્યારે ફડોફડ માથાંમાંથી ઊડતાં લોહી દેખીને અમારી આંખો બંધ થઈ ગયેલી. પણ પણ પછી આંખો ઉઘાડીને જોયું તો મેદાન વચ્ચે એકલા જિતુભાઈ ઊભા હતા. એક પોલીસ ઘોડા પર બેઠો બેઠો એમના પર લાડીઓ ઝીંક્યા કરતો હતો અને જિતુભાઈ એકડિયામાં મોપાટ લે તેમ સંખ્યા બોલી રહ્યા હતા...ત્રેવીસ, ચોવીસ, પચીસ...

જાણે ‘મુઝીલાખ...ઝીદાબાદ’નાં સૂત્રો એ જિલાવતા હોય તેમ અમેય એમની સાથે આંકડા બોલવા લાગી ગયાં હતાં. બત્રીસની સંખ્યા આવતાં જિતુભાઈ હેઠે પડી ગયા હતા. પણ પડતાં પડતાં યે એમણે જમીન પર હાથ ખોડી દીધા હતા અને ગણતરી ચાલું રાખી હતી: ‘સાડત્રીસ, આડત્રીસ...’

ચાલીસમે ધાએ એ જમીન પર આડા જઈ પડ્યા ત્યારે..... કોણ જાણે ક્યારે મગજમાં વીજળીનો કડાકો ખેલી ગયો અને ક્યારે અગુણનો હાથ છોડીને હું મેદાન વચ્ચે દોડી ગઈ તે તો આજે પણ યાદ આવતું નથી.

થોડીક વાર પછી ‘કુલસુમ.....કુલસુમ.....’ એવા અવાજ નાખતી અગુણ પેલા પોલીસ પાછળ થઈને મારી તરફ દોડી રહી હતી ત્યારે હું જિતુભાઈનું માથું મારા ખોળામાં લઈને ખેસી ગઈ હતી. મારા ખેસના છેડાથી એમને પવન નાખી રહી હતી, અને...

બધું યે ભૂલી જઈશ, પણ તે દિવસે જોયેલું લોહીયા ખરડાયેલું ને ધૂળથી રંગદોળાયેલું જિતુભાઈનું મુખ હું કયામતના દિન સુધી પણ નહિ ભૂલું. વીખરાયેલા વાળ ને ખિડાયેલા આંખોમાં યે અનહદ સૌંદર્ય ભર્યું હોય છે તેની મને તે દિવસે જ ખબર પડી. હજી યે મોઢું અનેક વાર સ્વપ્નામાં આવીને ઝબકી જાય છે. સ્વપ્નામાં યે મનની એક આરઝૂ અધૂરી રહી જાય છે કે અધુણડા પેલા હોઠ આટલું જ ખેલે : ‘કુલસુમ ?’

પણ રખે તમે ય એમ માની ખેસતા કે તે દિવસથી જ ‘મળી દુષ્ટોદુષ્ટ’ જેવો મારે જિતુભાઈ પર પ્રેમ થયો છે. શરવીરતા જોઈને કઈ નારી નખી નહિ પડી હોય ? પણ પ્રેમ તો સાગર મધ્યે કણે કણે રચાતા ખેટ જેવો છે. કાળાંતરથી ખેટ રચાતો આવતો હોય. પણ એનાં દર્શન કોઈ પૂરમાં ઠલવાતા કાંપને લીધે અચાનક એક વખત થઈ જાય છે એટલું જ.

અમારી શેરીની પાછલી પોળમાં જ જિતુભાઈનું ઘર છે. મારાં જૂતાંમાં જૂતાં સંસ્મરણ મારા અગ્ન્યાનાં છે. પણ તેનાથી ये જૂતું સંસ્મરણ ઝબકી જાય છે ત્યારે અમારી શેરીને છેડે આવેલ પેલા જૂતા પુરાણા મકાન વચ્ચે ઉભેલ બોરડી નજરે તરવરે છે. એ બોરડી પર ટંગલી ટોચે કાંટા ખાતાં ખાતાં ये બોરાં તોડતા જિતુભાઈ દેખાય છે અને બોર ખાધને નીચે ઉભેલા છોકરાઓના ટકામાં ટપ ટપ ઠળિયા મારતા જિતુભાઈના હાથના ખખડાટ હજી ये કાનમાં ગાજમા કરે છે.

હાલતા જવું ને કોઈ પણ છોકરાને ઘોલ મારતા જવી એ તો જાણે એમને આંખના પલ્લકારા જેવી સ્વભાવિક ટેવ. છોકરાને મારીને સાંજ પડ્યે કોઈ ચણાતા મકાનના પાયા પાછળ કે આંગણીના ખૂંડમાં એ સંતાઈ રહેતા. અધારું થતાં રાધામાસી એમને ગોતવા નીકળતાં અને હું રાધામાસીની પાછળ લપાઈને જિતુભાઈ ક્યાં ખેડા છે એ ખતાવવા નીકળતી. ખબર હતી કે આ કામના બદલામાં ખીજે દિવસે જિતુભાઈને હાથે એ લપડાક મળવાની છે તો ये જીવ જાલ્યો ન રહેતો. મનમાં એક જ ખીક રહેતી કે રખે ને આખી રાત જિતુભાઈ અહીં જ ખેડા રહે અને રાતને વખતે...કોણ જાણે કેટલાં ये પ્રેત નીકળે અને...

રમતાં એ થાકતા નહિ. તરતાં એ થાકતા નહિ અને બાજતાં ये કદી થાકતા નહિ. અને હું એમનાં નાનામાં નાનાં કામ જોતાં થાકતી નહિ.

એક દિવસ અમારી શેરીના છોકરા પેલા મામદ લૂલિયાની પાછળ પડી ગયા. બિચારાને ખીજવી ખીજવીને શેવા જેવો કરી નાખ્યો. મામદ શેતો હતો ત્યાં જિતુભાઈ નીકળ્યા. મામદનું મોઢું જોઈને કહે : 'એલા મામદ, કેમ આમ થઈ ગયો છે ?'

શેતો શેતો મામદ કહે : 'જુઓ ને જિતુભાઈ, આ બધા છોકરા..'

તરત જિતુભાઈએ રાડ નાખી : 'એલા, મૂકી દો મામદને. ખબરદાર એતું નામ લીધું છે તો !'

પણ છોકરા રંગે ચડેલા. કહે કે : ‘તું તારે રસ્તે હાલતો થા ને. મોટો ધરમની પૂછી...’

કહેતાં ભેગાં જિતુભાઈએ એ છોકરાને લપડાક લગાવી. એક લપડાક ભેગો હોવાળો થયો અને બધા છોકરા જિતુભાઈ પર ઊતરી પડ્યા. ધડોધડ જિતુભાઈને મારવા લાગ્યા. જિતુભાઈ હેઠા પડી ગયા. બધા છોકરાએ એમને દબાવી દીધા. મારો જીવ જાંચો ચડી ગયો. ત્યાં તો અચાનક...વોય આપરે...કહેતો એમના પર પડેલો એક છોકરો જાંબો થયો, બીજો જાંબો થયો, ત્રીજો જાંબો થયો અને બધાની વચ્ચેથી માથું કાઢતાં ધડોધડ જિતુભાઈ એક પછી એક છોકરાને મારવા લાગ્યા.

થોડીક વારમાં બધા છોકરા રડ્યચક્રર થઈ ગયા અને જિતુભાઈ શરી વચ્ચે એકલા હસતા હસતા ધૂળ ખંખેરતા હતા. પેલો લૂલિયો ક્યારનો એ ભાગી ગયો હતો. એમના પહેરણની એક આંચ ચિરાઈ ગયેલી અને કાણી લોહીલોહાણ થઈ ગયેલી.

મેં કહ્યું : ‘જિતુભાઈ, કાણીએ પાટો બાંધી દઉં ?’

જિતુભાઈ કહે : ‘પાટો બાંધું તો વળી બાને ખચર પડી જાય. સોય-દોરો લઈ આવ તો પહેરણ સાંધી લઉં. ઘા ઢંકાય તો બસ છે.’

અમારી શરીને નાકેથી જ એમનો શાળાએ જવાનો રસ્તો હતો. અમારી શરીના છોકરા ઘણી યે વાર એમને મારવા માટે ટોળી રચી નાકે ગોઠવાઈ રહેતા. હું દોડી જઈને આવેથી જિતુભાઈને આડા હાથ રોકવા પ્રયત્ન કરતી. હું કહેતી : ‘જિતુભાઈ ! પાછલે રસ્તેથી જાઓ. ફટલા બધા છોકરા.....’

મારો હાથ ઝટકી આગળ ચાલતાં જિતુભાઈ કહેતા : ‘ફટલા બધા છોકરા છે તેથી શું થઈ ગયું ? કાંઈ રસ્તો એમના આપનો છે ?’

શરીને નાકે પહોંચતાં પાણીની રમઝટ બોલતી. ધડોધડ પાણી જિતુભાઈને પગે, કાથે, માથે વાગતા. પણ પાણી આડે પોતાની

પાટી ચોપડીઓ ધરતા જિતુભાઈ સામેથી પાણુની એવી રમઝટ બોલાવતા કે ઘડીવારમાં આખી ટોળીને ભાગવું પડતું.

અલબત્ત, પાણુ આડે ધરાતી પાટી તૂટી જતી અને સાંજે ઘેર પાંચા ફરતાં રાધામાસી એમને પૂછતાં : ‘હજી અઠવાડિયા પહેલાં જ પાટી લીધેલી એના કટકા કરી નાખ્યા ? કહે, ક્યાં તોડી આવ્યો ?’

પણ જવાબ આપે તો જિતુભાઈ શાના ?

જવાબ ન આપવા બદલ રાધામાસી એમને ઘર બહાર કાઢી મૂકતાં. જાણે શાળાએ જવા નીકળતા હોય તેમ જિતુભાઈ ઘર બહાર નીકળી જતા અને નિરાંતે ભણવા બેઠા હોય તેમ આંબડીના ઝુંડમાં બેસી જતા. હું ત્યાંથી નીકળું તો કહે : ‘એલી કુસસુમ, તારે ત્યાંથી કાંઈ ખાવાનું લાવી દે ને ? ભૂખ લાગી છે.’

હું કહેતી : ‘તમે જાણજી, અમે મુસલમાન. અમારા ધરતું...

એ કહેતા : ‘એ પંચાત કરવાનું તને કાણુ કહે છે ? અલગાઈશ હું કે તું ? સીધેસીધું ખાવાનું લાવી દે ને ?’

પછી તો જિતુભાઈ મોટા થયા. મારી ઉંમર પણ વધી. અમારા શહેરમાં દર વર્ષે રમતોની હરીફાઈ થતી. જિતુભાઈ તેમાં અચૂક જિત-રતા અને લગભગ બધી રમતોમાં પહેલો બીજો નંબર લાવતા. રમતો જોનાં હું અરુણને કહેતી : ‘એ...એ...જિતુભાઈ પહેલા આવ્યા.’

અરુણ કહેતી : ‘તને ને જિતુભાઈ વગર બીજું દેખાય છે કે નહિ ?’

પણ આવા કેટલાક પ્રસંગ કહું ? મન જાણે સાગર જેવું છે. એનો ખ્યાલ પ્રસંગનાં મોજાં નહિ આપી શકે.

આવા પ્રસંગોની ઓથે ક્યારે મેં જિતુભાઈની મૂર્તિને મારા હૃદય-સિંહાસન પર બેસાડી દીધી હતી તેનો આજે ખ્યાલ આપી શકું તેમ નથી. એ આરાધ્ય દેવને ગમે તે માટે ક્યારે અખાડે જવું શરૂ કર્યું, ક્યારે વાચન વધારી દીધું ને ક્યારે ખાદી પહેરવી શરૂ કરી દીધી એ પણ યાદ આવતું નથી. પણ રાજપુરના સત્યાગ્રહ પછી

જ્યારે મારા મનની વાત મેં અરુણાને કહી ત્યારે એ કહે : 'ગાંડી થઈ કુલસુમ ? જિતુભાઈ બ્રાહ્મણ, તું મુસલમાન. એ કાઠને વાત કરીશ તો ગાંડી ગણશે. છોડી દે, છોડી દે, વાત.'

મેં કહેલું : 'પણ અરુણા, આ વાત છોડી દઉં તો હું ગાંડી થઈ જઈશ, તેનું શું ?'

પછી એક દિવસ અખાડેથી પાછા ફરતાં મેં જિતુભાઈ ને કહ્યું : 'મારે તમારી સાથે થોડીક વાત કરવી છે.'

'તો કર ને ? કાણ ના પાડે છે ?' એમણે કહેલું.

મેં કહ્યું : 'મારે તો એકાન્તમાં વાત કરવી છે.'

જરા ચમકીને કહે : 'એકાન્તમાં ? મારી સાથે ? મારે હજી રાત્રિશાળામાં પહોંચવું છે. ચાલ, ચાલતાં ચાલતાં વાત કરી લે.'

રાત્રિશાળાને રસ્તે ચડતાં મેં મારા મનની મુરાદ જાહેર કરી. એકદમ મારી સામે તાકતાં એ કહે : 'કેમ, કાંઈ ભાંગબાંગ પીધી છે કે શું ? કાલેજના છોકરા મરી પરવાર્યા કે હું નજરમાં આવ્યો ?'

મેં કહ્યું : 'ત્યાં એટલી બીડાબીડ જમી છે કે આ બાબુ માર્ગ લેવો પડ્યો.'

જિતુભાઈ કહે : 'તો તો મારી પાસે ચે કામની એટલી બીડાબીડ જમી છે કે બીજે માર્ગે જોતી લે તો સારું. મને કામ આડે આવી પંચાતમાં પડવાનો વખત નથી.'

મેં કહ્યું : 'પણ હું તો તમને કામમાં મદદગાર થવા માગું છું. તમારો વખત નહિ બગાડું.'

જિતુભાઈ કહે : 'અત્યારે આ ચર્ચા ટૂંકાવીને વખત ન બગાડ તો ચે પાડ.'

પછી જે ચર્ચા થઈ છે એ અત્યારે યાદ ન કરું તો જ વધારે સારું. જેને પોતાની બુદ્ધિનું, સૌંદર્યનું અને કાર્યશક્તિનું અભિમાન

હવે તેવી એક નવયુવતીની કુટુંબ હારનું બચાવ કાગળ પર ન ચીત-
રાય એમાં જ શોભા છે.

બીજા દિવસથી જાણે કાંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ જિતુભાઈ તો
કામે લાગી ગયા. પણ મારા મનની દશા કોને કહેવા જાઉં? મનને
રોકી રાખવા વધારે ને વધારે કામમાં હું મારી જાતને ફેંકતી ગઈ.
પણ મારા નિસાસા અરુણાથી અછતા ન રહ્યા. એ કહે : ‘કુલસુમ,
દુનિયા ક્યાં મરી પરવારી છે? તારા જેવી છોકરીને ગમે ત્યાં...’

મારાથી ન કહી શકાયું કે બહેન, તું સ્ત્રી હોવા છતાં યે સ્ત્રીનું
દિલ નથી પારખતી? એક વખત દિલને એક ડેકાણે દીધા પછી
સ્ત્રી એ દિલને બીજે વાળી શકતી હોત તો પેલી રાજકુમારી લયલાં
ફકીર મજનૂ પાછળ મરવા ન બેસત.

એ વાતને આજે ચાર વરસ વીતી ગયાં છે. ફરીફરીને મનને
કામમાં ને અબ્યાસમાં વધારે ને વધારે રોકવા પ્રયાસ કરું છું, પણ
ક્યાંયે શાંતિ વળતી નથી. જાણે મારી કરોડરજીવુ જ લાંગી ગઈ
છે. કરોડરજીવુના મોકાડા ભેગા ફરીફરીને કામ કરવા પ્રયાસ કરું
છું. મારી પ્રવૃત્તિઓ દેખીને જોડીદારો મોંમાં આંગળાં નાખે છે.
પણ એમને ક્યાં ખબર છે કે એ બધી પ્રવૃત્તિઓ પૂરી કરીને ઘેર
આવતાં કુલસુમની દશા કેવી હોય છે?

મારા કામ પર નજર ફેંકતાં મન વિચારે ચડે છે કે આ કોને
માટે? કોને માટે? હું યે સ્ત્રી છું. આટલા આટલા કામ પછી કોઈ
છાતી પર માથું મેલીને આરામ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. કોઈ એ
કામને માટે શાબાશી આપતું આપતું માથે હાથ ફેરવતું હોય એવાં
સ્વપ્નાં ઝંખું છું. પણ એવું કોઈ મારી સામે નજર પણ કરતું
નથી. એને એના કામ આડે બીજને ખ્યાલ કરવાનો યે વખત નથી.

બુદ્ધ ફક્ત ફંદે મેં બુલબુલ,
ક્યા ખતા સૈયાદ કી...

મારી આ દશાનો દોષ કોને દેવા જાઉં ? મને ઘણી યે વાર થાય છે કે મારા અગ્ન્યાએ મને આટલી બધી ભણાવી તેથી મારું હિત કયું છે કે અહિત ? એમની એકની એક દીકરી કુલસુમનો હાથ જોઈને કાઈ મૌલવીએ કહેલું કે ‘યે લડકી પઢાઈ-લિખાઈમેં બડી અક્લમંદ હોગી.’ અસ, પછી અગ્ન્યાને ખીજું જોઈએ પણ શું ? અમારી કામમાં એજ્યુએટ થનાર મારા અગ્ન્યા પહેલા હતા. અગ્ન્યાસ પૂરો કર્યા પછી પણ એમનું વાચન રાતના ચાર ચાર વાગ્યા સુધી ચાલતું એની મને રોજના દિવસોમાં જ ખબર પડેલી. ગમે એટલા કામકાજ વચ્ચે યે સવાર સાંજ મને ભણાવવા એ ખેસી જતા. મરતી વખતે મારી અમ્માને પાસે બોલાવીને કહેલું : ‘ઘર વેચવાં પડે તો વેચજે. પણ કુલસુમ ના ન પાડે ત્યાંસુધી એની ભણવાની સગવડ સાચવજે.’

મારી બુદ્ધિને એ પછી એક જ કામ રહ્યું છે અને તે એમની ‘બિટિયાં’ કુલસુમને અગ્ન્યાસની સગવડ કરી આપવાનું. મેં અંગ્રેજી ભણવું શરૂ કર્યું ત્યારે અમારી કામની સ્ત્રીઓ એમને સમજાવવા આવી : ‘ફાતમાખાઈ, અખ કહાં તક કુલસુમકી પઢાઈ ચલેગી. કુછ શાદીકી...’

અમ્મા કહે : ‘નહિ બહન. ઉસકા અગ્ન્યા કહ ગયા હૈ કિ.....’

અસ ‘ઉસકા અગ્ન્યા કહ ગયા હૈ.....’ એ વાક્યને જોરે મેં મેટ્રીક પસાર કરી, કોલેજમાં ગઈ, અને કોલેજ છોડી જાહેર પ્રગતિ-ઓમાં પડી, તો યે અમ્મા મને ક્યાં યે આડી નથી આવી.

ક્યારેક અમ્મા કહે છે : ‘બિટિયાં, અખ તેરી શાદીક સિયે કયા...’

મારી શાદીને માટે અમ્માને હું શો જવાબ આપું ? અમારી કામમાં નહિ જેવું જ શિક્ષણ છે, ત્યાં કોલેજમાં પહોંચેલી હું, કોની સાથે પરણીને મારું જીવન પસાર કરી શકીશ ?

ભલદું, મારી બધી પ્રવૃત્તિઓ જોઈને આખી કામમાં મારી સામે વાતો થાય છે કે ‘કાફિર હો ગઈ, કાફિર હો ગઈ.’ કાંઈ વળી

હું કાફિર કેમ થઇ ગઇ એની પાછળ મારી કોઈ દાદી હિંદુ હતી એનો હવાલો પણ આપી દે છે.

અને બીજી રીતે વાત પણ સાચી છે ને ? મારો ઉછેર, મારું શિક્ષણ, મારી આસપાસનું બધું વાતાવરણ હિંદુમય જ રહ્યું છે. કોઈ હિંદુ છોકરી વિચારે, બોલે, હરેક્રે તેમ જ હુ હરીક્રી રહું છું. કેટલીક વાર હું વિચારે ચડી જાઉં છું કે મારામાં મુસ્લિમ સંસ્કાર કયા છે ? પણ મને શોધ્યાં એ જડતા નથી.

એક વખત મેં હિંમત કરીને અમ્માને કહી દીધું : ‘અમ્મા, અપની કોમમેં તો કહીં મેરી શાદીકી ખાત મત કરના.....’

મારી વાત સાંભળીને અમ્મા તાકી રહી. ‘એ કયા બોલ રહી હો તૂ બેટી !’-કહી એ રડી પડી.

એ વખતે તો હું ન બોલી શકી, પણ થોડા વખત પછી મેં કોઈ શિક્ષત હિંદુ જુવાન સાથે શાદી કરવાની વાત સમજાવી જોઇ. એ વખતે મારી અમ્માને કેટલું દુઃખ થયું છે તે તો કેમ વર્ણવી શકું ? છતાં એ મારા પર અમ્માને કેટલો ભાવ છે તે એ વખતે હું જોઇ શકી. એ કહે : ‘બિટિયાં તો તેરી મરજી. લેકિન, ઇતિના તો કરના, વો જુવાનકો મુસ્લિમ હો કર પીછે શાદી કરનેકી ખાત કરના. અગર વો બી ન બન સકે તો હૂ હિંદુ હો જા, જસસે.....’

પણ મારી અમ્માને મૂંઝવતા એ પ્રશ્નોત્તરો નિકાલ જિતુભાઈએ ના પાડીને આપી દીધાં છે. એ પછી મારી મૂંઝવણનો ડુંગર મારા હૈયાને કેટલો દબાવી રહ્યો છે એ કોને કહું ? મને થાય છે કે આમ ને આમ કશાં એ આધાર વગર હું કયાં સુધી ઊભી રહી શકીશ ? જેને આધાર માન્યો હતો તે નથી મેળવી શકી. એ આધાર ન મેળવી શકવાને કારણે દિલમાં રોજ રોજ બળી રહી છું. તેથી જ થાય છે કે અહીંથી ક્યાંક ચાલી જાઉં. એની નજર સામે

રહીને આશા કદી નાશ નહિ પામે. કદાચ દૂર જઈને આશાને મનમાં સુરઝાવી શકું તો.

અરુણને રંગપુર જવાની વાત કરો, તેમ જિતુભાઈને પણ એ વાત કરવાનું મન ન રોકી શકી. એમને એમાં શો વાંધો હોય ? એ કહે: ‘હા, હા, જા રંગપુર. સુધીર સાથે રહીને કામ કરતાં ગામડાનો ઠીક અનુભવ થશે.’

હા રે હા ! અનુભવના ભાથાને જ સહારે જો જીવન જીવી શકાતું હોય તો વાંધો ક્યાં હતો ? પણ એમને એવું કહેવાનો અર્થ પણ શો ?

રંગપુર જવાનું નકકી તો ક્યું પણ ત્યાં જે મનને આરામ મળશે ખરો ? દિલને કરાર વળશે ખરો ?

ટણુણુન, ટણુણુન રાતના ખાર.

પાસેની પથારીમાં સૂતી અમ્મા કહે છે : ‘બિટિયાં, અમ તો સો જા. કહાં તક...’

સહ જાઉં છું, પણ રાત ગજવતા જતા પેલા ફકીરનું ગાન ક્યાં જિંદ આવવા દે છે ?—

ઘેરી નદીયાં નાવ પુરાની
મેં અતતારન તરફુ ન જાની,
આપ હી પાર લગાઈયાં,
શહેર મહીને વાઝિયાં સાંઈયાં...

જિતુની આત્મકથા

જીવ ખાધો આ બધાએ તો !

જે હોય તે મને કહ્યા કરે છે કે જિતુ, તને થયું છે શું ? ઘેર હોઈ ત્યારે બા કહે છે. યુવકમંડળને કાર્યાલયે જઈ ત્યારે સાથી-દારો કહે છે. બાપામશાળાએ જઈ ત્યારે એકેએક વિદ્યાર્થી કહે છે કે તમને થયું છે શું ?

અરે ભાઈ, મને તો કાંઈ થયું નથી. તમે બધા જેમ ખાઓ છો તેમ હું યે ખાઉં છું. તમે બધા પીઓ છો તેમ હું યે પીઉં છું. તમારા બધાની જેમ જ હરુંફરું છું, વાંચુંલખું છું, તો યે મારો જીવ કાં ખાઓ ? પેલા બ્રાહ્મણ પાસે બકરું હતું તો યે ચાર ચોરે મળીને એને ફૂતરું ફરવી દીધું એવી રમત નથી આદરી ને ?

ભિક્ષુ ડાકતાંચાલતાં, દરતાંફરતાં મને વિચાર થાય છે કે આ ગાંધીજીને થયું છે શું ? એમનું મગજ ઠંડાણે છે કે નહિ ? ખરે ઉનાળે તેમણે ગોફીરો ગળવ્યો છે કે ‘કવીટ ઇન્ડીઆ.’ અંગ્રેજોને કહે છે કે હિંદ છોડી ચાલ્યા જાઓ. હિંદ છોડીને ચાલ્યા જાય ક્યાં હિંદી મહાસાગરમાં ? ત્યાં યે પેલા જાપાનીઓનાં વહાણ ઘૂમે છે.

અંગ્રેજો હિંદ શા માટે છોડી જાય ? કહે છે કે હિંદ હિંદીઓનું છે. હિંદીઓ પિના હિંદનું રક્ષણ ખીજી કાઈ નહિ ફેરી શકે. બર્મા, મલાયા, જાવા અને ન્યુગીનીમાંથી ત્યાંનાં લોકોને અસહાય સ્થિતિમાં છોડીને તમે ખસી ગયા એવું હિંદમાં નથી થવા દેવું. અરે ભાઈ,

ત્યાં તો માકડ મચ્છર હતા. નદીમાં મગરો હતી, હવામાન પ્રતિકૂળ હતું તેથી છોડવું પડેલું. હિંદમાં તો સંપૂર્ણ સાતુકૂળ વાતાવરણ છે અને હિંદ છોડીને ચાલ્યા જાય ? આજે તો હિંદની વાત કરી. આવતી કાલે કહેશે કે કવીટ ઓસ્ટ્રેલિયા, કવીટ સાઉથ આફ્રિકા, કવીટ કેનેડા ! એ દેશો મૂળ એમના ક્યાં હતા ? એમ તો કવીટ ઇંગ્લેન્ડ પણ કહી શકાશે. એના પણ મૂળ વતનીઓ ખીજા જ હતા ને ?

આ બધાં સ્થળો છોડીને અંગ્રેજો જાય ક્યાં ? આકાશમાં ? પેલા જાપાનીઓ કહે છે કે એશિયા ખાલી કરો. હિટલર કહે છે કે ખખરદાર કદી યુરોપ સામે નજર નાખી છે તો. આ બધાની સાથે ઠીક લોકમાં લોક પુરાવવાનો વખત મળી ગયો છે. અમસ્થાં તો હરફ કાઢવાની તાકાત નોતી. આજે અચાનક માકડને આંખો આવી ગઈ છે.

૧૯૩૬થી ૧૯૪૧ના અંત લગ લગલગ ગઈ કાલ સુધી રાત ને દિવસ, ચર્ચામાં ને લેખનમાં કલ્પા કરતા હતા કે હિંદ તૈયાર નથી, તૈયાર નથી, લડવા માટે તૈયાર નથી. એટલા માટે જવાહર સાથે હાલતાંચાલતાં લડતા હતા. આજે હવે ૧૯૪૨ માં કહે છે કે હિંદ લડવા માટે તૈયાર છે, લડવા વગર છૂટકો નથી.

અરે, ગઈ કાલ સુધી કહેતા હતા કે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય વગર સ્વરાજ્ય નથી. આજે કહેવા લાગ્યા છે કે સ્વરાજ્ય વગર હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય નહિ થાય. વાણિયાને ફેરવી તોળતાં વાર જ ક્યાં છે ? પછી બલે ને મોટા મોટા રાજપ્રકરણી પુરુષો કહે કે ગાંધીજી વિરોધાભાસનો ખળનો છે. એવું સંભળાય ત્યારે સોમવાસ્તું મૌન લેતાં કે સવાર-સાંજ પ્રાર્થના કરવા ક્યાં બેસી જવાતું નથી !

અને એક વાર કોઈ ચીજ હાથ ચડી જાય પછી એને મૂકે તો ગાંધીજી શાના ? આફ્રિકામાં પેલાં ગોરાઓ ટાંગામાંથી ઉતારી મૂક્યા ત્યારે જોર નહોતું તો યે બોડની જેમ ટાંગાને વળગી રહેલા. ત્યારથી

એમને ગમે તે ચીજને ઝોડની જેમ વળગવાની ટેવ પડી ગઈ છે. રંટિયો તો રંટિયો, ખિલાફત તો ખિલાફત, મીઠું તો મીઠું. ગમે તે હાથ પડતું જેમએ. હવે ‘કવીટ ઇન્ડીઆ’ હાથ લાગ્યું છે.

બસ ચર્ચામાં ‘કવીટ ઇન્ડીઆ,’ ‘હરિજન’માં ‘કવીટ ઇન્ડીઆ,’ સંદેશમાં ‘કવીટ ઇન્ડીઆ.’ થોડા દિવસમાં હિંદના આ છેડાથી પેલા છેડા ‘સુધી ‘કવીટ ઇન્ડીઆ’નો સિક્કો ફરવા લાગશે. આજ સુધી હાથ રંટિયો-તકલી ફરવતા. હવે જીભને પણ કામ મળી રહેશે. આશ્રમ ભજનાવણિમાં સાત-આઠ ધૂન આપી છે તેમાં આ એક નવી ધૂન ઉમેરાત જાય એટલે ધૂન પૂરી થાય. નામસ્મરણનો મહિમા ક્યાં ઓછો છે ! નામસ્મરણથી કેટલા ભકતો મોક્ષ પામ્યા તેની નામાવણિ પણ ‘હરિજન’માં પ્રકટ કરી દેવાય તો પ્રસંગ શોભી જાડે.

બીજે કાંઈ વાંધા નથી, પણ ગાંધીજી કહે એટલે અક્ષવાક્ય. બાબાવાક્ય પ્રમાણુમ. એમણે વાત વહેંતી મૂકી એટલે સામે કાંઈ હરફ પણ નહિ કાઢવાનું. બધા આંખો મીંચીને એ વાતને ઝીલી લેવાના. ગઈ કાલ સુધી ખરે ઉનાળે એમની સાથે માથું પગાડતા જવાહર હવે યુક્તપ્રાંતને ગામડે ગામડે ફરીને કહી રહ્યા છે કે આજે નહિ લડીએ તો એ ‘શાન કે ખિલાફ આત’ (ગૌરવ વિરુદ્ધની વાત) કહેવાશે. સરદાર સાથે સીધા સંબંધ ધરાવનારા કહેતા કે સરદારે લડતના ‘મૂડ’માં નથી. આજે સરદાર પણ ગુજરાતભરમાં અમદાવાદથી નડિયાદ અને નડિયાદથી સુરત જઈને કહી રહ્યા છે કે તૈયાર થઈ જાઓ, લડત આઠ દિવસમાં પતાવી નાખવી છે. અરે લાઈ! આજકાલમાં લગત પણ રેલ્વે યુદ્ધપ્રયાસોમાં રોકાતાં આઠ દિવસમાં પતતાં નથી અને હિંદની આઝાદીની લડત આઠ દિવસમાં કેમ પતશે ?

જવાહર-સરદાર ઠીક અને પ્રાંતપ્રાંતના બીજા ગાંધીવાદી કાર્યકરો પણ ઠીક. પરંતુ પેલા સોસ્યાલીસ્ટ બિરાદરો પણ કહેવા લાગ્યા છે કે હિંદ લડવા માટે તૈયાર છે. ખડે હો જાઓ. યુસુફ મહેરઅલી કહે છે, અચ્યુત પટવર્ધન કહે છે. મને લાગે છે કે ગાંધીજીનું તો ઠેકાણું નથી, પણ આ બધાને યે થયું છે શું ?

આ બધાની સામે થઈને એકાદ દરફ ઉચ્ચારું તો પડિતોની સભામાં મૂરખ ગણાયા જેવું થાય છે અને નથી બોલતો તો બધા કહે છે કે તને થયું છે શું ? શું થયું છે એ કહેવા પણ કોને જાઉં ?

આજે રંગપુરથી સુધીર આવ્યો છે. એની સાથે પાંચ ફૂલાક માથાફટ કરી. હું કહેતો હતો: ‘સુધીર, બ્રાહ્મણને બ્રહ્મભોજનની વાત સાંભળી મોંમાં પાણી આવે તેમ મને જે લડતની વાત સાંભળી હાથમાં ખજવાળ આવે છે. પણ થાય છે કે પ્રગ્ન જરા જે તૈયાર દેખાતી નથી અને લડવા નીકળવું છે કોને જોરે ?’

સુધીર કહે: ‘તને કેમ લાગ્યું કે પ્રગ્ન તૈયાર નથી ? આ વિશ્વ-યુદ્ધને કારણે બોનીઓથી માંડી બર્મા આંખના પલકારામાં સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. એવી વાત ફેલાઈ છે તેથી પ્રગ્નમાં એક પ્રકારની એવી નવી ગરમી આવી ગઈ છે કે આજે કોઈ પ્રગ્નને અટકાવવા જાય તો બિડી પડે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે.’

હું કહું છું: ‘હા, નવી ગરમી આવી ગઈ છે ખરી, પણ ચર્ચામાં જ. જનપાનીઓએ કયા મહિનાની કઈ તારીખે મક્કાયા, જવા કે બોનીઓ લીધાં તેની ખબર અમારી શેરીના હકા કોળીને જે છે. પણ બંગાળને કાંઈ સરકારે ગામડાં ખાલી કરાવ્યાં ત્યારે કેટલાં માણસા હેરાન થઈ ગયાં તેની આપણને પૂરી ખબર નથી તેનું શું ? આફ્રિકામાંથી લાગી ગયેલા રોમેક્ષને જરાક શરદી થાય તો અહીં એક કેટલા જાણુ એની શરદી કેમ મટે તેની ચર્ચા કરતા હોય છે. પણ ફેની-વિસ્તારમાં સતીશઆણુ પકડાયા તે મદ્રાસી છે કે પંજાબી તેની જે ખબર નથી હોતી તેનું શું ? સૈન્યની શક્તિની તપાસ વગર ક્યાં જે લડાઈ સાંભળી છે ખરી ?’

સુધીર કહે છે: ‘આ તો અહિંસક લડાઈ છે. કાર્યકરોએ કામ કરીને પ્રગ્નમાં ખમીર રેડ્યું હશે તે મઠે નીકળી આવશે.’

હું કહું છું: ‘એ ખમીર રેડનારા કાર્યકરો જ કેટલા પાણીમાં

છે એ આજે કાર્યકરોની સભામાં જોઈ લઈ એ પછી જ આપણી ચર્ચા લખાવીએ તો સારું.’

વાત અધૂરી મૂકી અમે પ્રાંતના કાર્યકરોની સભામાં ગયા. લોકો તૈયાર છે એમ બધા કાર્યકરો ગામડાંમાં ફરીને કહી રહ્યા છે. પણ કાર્યકરો કેટલા તૈયાર છે એ કાર્યકરોને જ સમજી લેવાની જરૂર લાગી છે. ખડા સત્યાગ્રહી નોંધવાની રસમ ગાંધીજીએ જ ગયે વરસે શરૂ કરી દીધી છે. એને અપનાવ્યા વગર છૂટકો છે ?

ચર્ચા ચાર કલાક ચાલી. મુદ્દો માત્ર તૈયાર થઈ જવાનો હતો.

સૌથી પ્રથમ હરિજન કાર્યકરો કહે: ‘હજી અસ્પૃશ્યતાની જડ જનતામાં એવી ને એવી છે, એની સામે લડ્યા વગર હિંદુધર્મનું કલંક નહિ ભૂંસાય. અમારી લડત આઝાદીની લડત હોવા છતાં ચલાવ્યા વગર છૂટકો નથી.’

હરિજનસેવકોની વાત સોળ વાંત અને એક રતિ છે. બે લડત એક સાથે તો કેમ લડી શકાય ? બે ઘોંટે કાંઈ ચડી શકાય છે ?

એ પછી ખાદી કાર્યકરોનો વારો આવ્યો. ગાંધીજીએ કહી દીધું છે કે ‘જવાળામુખી સળગવાનો છે. એ સળગે એટલે એમાંથી અચવાનો કાંઈ વિચાર ન કરે. જો અચવાનો વિચાર કરશું તો આપણે રેલિયા બ્યર્થ કાંત્યા હશે. ચરખાસંઘ જોખમ ખેડવા તૈયાર ન હતો એમ કદી કહેવાય નહિ એ જોજો.’

સરદાર વલ્લભભાઈએ પણ કહી દીધું છે કે સંસ્થાઓ આપણે જ બિભ્ભી કરી છે. આજે તોડી કાલે ફરીથી બિભ્ભી કરશું. યાદ રાખજો. સંસ્થાઓ ઘંટીના પડની જેમ ગળે ન વળગે.

એના જવાબમાં ખાદીકાર્યકરો ધણા ધણા વિચારને અંતે પણ નહીં ન કરી શક્યા કે ખાદી કાર્યકરો ચલાવવાં કે બંધ કરવાં. પણ છેવટ એવું નહીં ક્યું કે ગાંધીજીના કહેવા મુજબ હજી રચના-કાર્ય કરતી સંસ્થાઓને માટે લડવાનો સમય નથી આવ્યો.

એ સમય આવે ત્યાં સુધી સંસ્થાઓ સાચવવી જ રહી અને સંસ્થાઓ ચલાવવા માટે શક્તિશાળી કાર્યકરોની જરૂર રહેવાની. એટલે સંસ્થાઓને સંજોગોંગ સાચવી શકે એવા કાર્યકરો સિવાયના બીજા બધાઓને લડતમાં મોકલવા.

આ સાંભળીને પેલા મનસુખભાઈ કહે: ‘એટલે એમ કહો ને કે સંસ્થાઓ સાચવવા શક્તિશાળી હશે તે રોકાશે અને ઠોઠાં હશે તે લડાઈ લડવા આવશે.’

મનસુખભાઈ વગર મક્કના બિકળી બિડ્યા. એ તો જેવું કાર્ય તેવા કરવૈયા.

ત્યાં પેલા શાંત કાર્યકર વિષ્ણુભાઈ બોલી બિડ્યા: ‘તમે એમ કેમ માની લો છો કે લડાઈનો રંગ ખરો જામશે ત્યારે શક્તિશાળી કાર્યકરો રેંટિયાનો હાથો જાલીને ખેડા રહેશે?’

બાકી રહ્યા આમોઘોગના કાર્યકરો. આમોઘોગ એટલે સંસ્કૃતિનો પ્રચાર. યુગ આથમી જશે તોયે સંસ્કૃતિ અવશેષ રૂપે રહેશે. એને સાચવ્યા વગર છૂટકો નથી. તેથી એ કાર્યકરોનું પણ નામ લઈ શકાશે જ નહિ.

ખડા સૈન્યનું નિરીક્ષણ થઈ ગયું. બાકી પેલા વિદ્યાર્થીઓ ગમે ત્યારે ગમે તેની સાથે લડવા તૈયાર હોય છે. વધારામાં સરદારથી માંડીને શંકરરાવ દેવ વગેરે મુખર્ધનું માથું ફેરવી રહ્યા છે અને યુસુફ મહેરઅલી પણ શાળાએ શાળાએ અને કોલેજે કોલેજે વિદ્યાર્થીઓને કહી રહ્યા છે કે ઝૂકી પડજો. દેશેદેશના વિદ્યાર્થીઓ આઝાદીની લડતમાં ઝડો મોખરે રાખીને ઝૂમ્યા છે. તમે પાછળ રહી જતા નહિ. તમે જ સ્વાતંત્ર્યના ધ્વજધારી છો, મશાલચી છો, શંખનાદ છો.

ધ્વિર્ધા થાય તેવી એક આ સ્થિતિ છે.

કાર્યકરોની સભા પૂરી થઈ બહાર નીકળ્યા પછી સૌ એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા કે બીજું બધું તો ઠીક, પણ લડતું કેવી રીતે? એલા, મૂળ મુદ્દાની વાત જ રહી ગઈ. લડવા તો નીકળ્યા, પણ શેનેથી લડવું એ વાત જ ભૂલી ગયા. હથિયાર-પડિયાર જ યત્ન ન આવ્યાં.

પણ આ મૂંઝવણ નકામી છે. સરદારે જ નથી કહી દીધું કે ૨૧ થી ૪૧ સુધી લડવામાં જોડાલી રીતે અજમાવી છે-તેમાંથી ગમે તે રીતે લડી નાખજો. મુંબઈમાં મળનારી મહા સમિતિના ઠરાવના ખરડામાં તો એથી આગળ વધીને કહી દીધું છે કે ‘ગાંધીજીની સૂચનાઓ બહાર પાડવાનું ન પણ બને. એ સમયે લડતમાં ભાગ લેતાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ પોતાની બુદ્ધિથી કાર્ય કરતા રહેવું. તેણે પોતાના માર્ગ-દર્શક બનવાનું છે...’

આટલા રસ્તા બતાવ્યા પછી વળી કાંઈ પૂછવાનું રહે છે ખરું ? તોયે ચર્ચાને અંતે મનસુખભાઈ કહે : ‘એમ કરો ને ? આપણા તરફથી એકાદ પ્રતિનિધિને વર્ધા મોકલીએ. કેમ લડવું એની ખબર પડે.’

ઉપવાસમાં પાશેર પાણી પિવાય કે અચ્છેર એ પૂછવા જો વર્ધા જવાનું હોય તો આવા અગત્યના મુદ્દામાં કેમ ન જવાય ? કાશીએ ગયા વગર શાસ્ત્રાધાર ક્યાંથી મળી શકે ?

પણ બધા રસ્તા ધારીએ એટલા ક્યાં સરળ હોય છે ? વળી એક નવો મુદ્દો ઊભો થયો કે પ્રતિનિધિ કેટલા મોકલવા ? એકથી માંડીને અગિયારને પ્રતિનિધિમંડળ રૂપે મોકલવાની વાત વિચારાઈ ત્યારે ખેસ સમો કરતા પેલા વયોવૃદ્ધ કાર્યકર હરિવદનભાઈ કહે : ‘આવી બધી ટંટાળ શાને ! ગાંધીજીએ તો માથું મૂકવા સુધીની વાત કરી છે. પછી લડવાની રીત જાણવાની શી જરૂર છે ?’

ચાકડેથી ઘરો દોરીથી ચે ઉતારી શકાય અને તરવારથી ચે ઉતારી શકાય. એમાં વળી ચોળાચોળ શી ? સવારના દસ સુધી ઠંડીની બીકે બહાર ન નીકળનાર હરિવદનભાઈ આટલી તૈયારી બતાવે ત્યારે તો સ્વરાજ્ય હાથ-વેંતમાં જ માનવું ને ? પણ પેલો કિશોર ન રહી શક્યો. એ કહે : ‘કાકા, આ વખતે તો તમે આગળ અને અમે પાછળ. તમારી પાછળ અમારાં માથાંનો ઢગ કરી દઈએ.’

હળવેથી હસતાં ને કિશોરનો ખભો થાબડતાં હરિવદનભાઈ કહે :

‘ગાંડિયા, એક શું, એકવીસ માથાં ઉતારી લેજે ને. પણ ગાંધીજીનું સુખ જ અહીં છે. એ કહે છે માથું મૂકવા તૈયાર રહેજો, પણ તૈયાર થઈએ ત્યારે મળીમળીને મળે બહુ બહુ તો આર માસની જેલ. બહુ જોર કરીએ તો વળી એ વર્ષની જેલે હદ થાય.’

હરિવદનભાઈ ને ત્યારે એક બિચ્છો બાંધવાની જ તૈયારી બાકી રહી છે ને ?

હાલે ને ગાંધીજી કહે કે ‘આ લડત જેલનિવાસ નોતરવાને નથી.’ અને સરકાર પણ હાલે કહે કે આ વખતે જેલભરતીનો કાર્યક્રમ નથી. એ તો કહે, કાંઈ નદીઓનાં પાણી આકાશમાં થોડાં જાય છે ? નદીઓ જેમ સાગરમાં સમાય એમ સત્યાગ્રહીનો જેલમાં જ સમાસ થાય.

સભામાંથી બહાર નીકળીને મેં સુધીરને કહ્યું : ‘જોઈ ને પ્રજામાં ખમીર રેડનારાઓની તૈયારી ?’

સુધીર કહે : ‘હિંસક લડાઈમાં ખડા સૈન્યની જરૂર પડે. અહિંસક લડાઈ આખી જનતાની ગણાય. જનતા જ એને ઉપાડી લે એટલે તેમાં એવી ગણતરીની જરૂર ન પડે.’

તરત જ મને એ-ત્રણ પ્રસંગો યાદ આવી ગયા. એ દિવસ પહેલાં ગામમાં ગયો ત્યારે મેં માકાશેઠને વાત કરેલી : ‘શેઠ ! લડત આવી રહી છે. તૈયાર રહેજો.’

માકા શેઠ કહે : ‘જિતુભાઈ, બાપસા, છ આઠ મહિના ખમી ખાઓ ને ? ધરણી ટાણે સાપ કાં કાઢો ? અત્યારે ધોલ ભારતાં ચે રૂપિયા ખરે છે. પછી કહેશે તો મરણના સાથરા સુધી તમારી હારે લડ્યું.’

આઘે ચાલતાં રેંટિયો કાંતતાં કંકુમાને વાત કરી : ‘માડી, લડાઈ આવી રહી છે, હા ?’

કંકુમા કહે : ‘બેટા જિતુ ! ગાંધીએ આટલી મોંઘવારી કરી તોયે હજી નથી ધરાતા ! ગમે તેમ તોય વાણિયાનો જીવ ખરો ને ? ખીજું કાંઈ નહિ, બેટા, પણ અમ જેવાં ગરીબ-ગુરબાં સામે જોઈને દંગલ

ઉપાડો તો સારું. સરકાર અચાડો. ઝરમર સામે માથાં કપાવે છે ત્યારે ગાંધીને આ શું સમજ્યું છે ?’

કલકત્તાથી કોલિયરીવાળા દેવશંકરભાઈ આવ્યા હતા. તેઓ કહે : ‘નકામા ભંચાનીયા શું કામ થાઓ છો, ભાઈ ? સુભાષબાબુ જાપાન ગયા છે અને જાપાન અધી વાત ભરી પીશે. આપણે બ્રિટિશ સરકારની સામે શું લડશું ! કાગળનાં એરોપ્લેન અને લોકડાંની ટેન્ક બનાવનાર જાપાનીઓ જ એમને પહોંચે. ધીરા ખમો ને ભાઈ ! ઘેર બેઠાં ઘીને ઘડે ઘી થઈ રહેશે. નકામું પડ પાણી પગ પર શું કરવું ?’

આ પ્રસંગો સુધીરને કહ્યા એટલે કહે : ‘જિતુ, આવા ઉપરજીલ્લા પ્રસંગોથી જનશક્તિને માપી શકાય નહિ. આ પ્રસંગોની સામે જ જેને સીધી રીતે સહન કરવું પડે છે અને જેની રેડીનો સવાલ કોઈક ઉક્ત માગી રહ્યો છે એવા કરોડો લોકોના હૃદયની આગ તે કદી માપી નેહ છે ? જગતમાં રોજરોજ વધી રહેલાં જૂદાં, ફરેબ અને હિંસાથી પ્રજાનો પ્રાણ અકળામણ અનુભવી રહ્યો છે. આપણાથી એના મૃગા ને લાચાર સાક્ષી બની કેમ બેસી રહેવાય ?’

મેં કહેલું : ‘અરે ભાઈ, આમાં લાચાર સાક્ષી બનીને બેસી રહેવાની વાત ક્યાં છે ? લડવું તો મને ય સૌ કરતાં વધુ ગમે છે. પણ તમે જેને પ્રજાપ્રાણનો ગુંગળાટ કહો છો એમાં મને ગુલામીની જાંજીરો તોડીને ફેંકી દેવાનો કોઈ બીયણ નિશ્ચય નથી દેખાતો કે નથી દેખાતું એ નિશ્ચય પાછળનું બળ. ગુંગળાટ તો મને ય દેખાય છે, પણ નિષ્પ્રાણ.’

સુધીર કહે : ‘અહીં જ તારી દૃષ્ટિમાં ફરક છે. માનવજાતિના આવડા મોટા ભાગને સ્વતંત્રતાના સ્પર્શ સિવાય જગતની લોકશાહીના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે યુદ્ધમાં પરાણે હોમાવું પડતું હોય ત્યાં પ્રજાના ગુંગળાટ પ્રાણમાં મુક્તિની અદમ્ય ઝંખના જાગી ઊઠે એ બાજુ સહજ છે. એ ઝંખનામાં જે બળ હોય છે તે છેલ્લી દમનાં વૈજ્ઞાનિક દશિયારો ધરાવતા શિસ્તબદ્ધ અને કસાયેલા છતાં ભાદૂતી લશ્કરોમાં નથી હોતું.

મેં કહેલું : ‘ એ થઈ ‘ધીઅરી.’ આ અદમ્ય જંખનાની સામે ખીખનં અસંખ્ય બજો કામ કરી રહ્યાં છે એને આપણે ગણતરીમાં લેવાં જ રહ્યાં. સૌથી પહેલાં તો આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના પાયામાં દેશભરમાં ફાટી નીકળેલાં કોમી હુલ્લડોની પહેલી સુરંગ ફાટી હતી એમ મારું માનવું છે. એથી આજને તબક્કે સામાન્ય મુસ્લિમ જન-સમૂહ એક કોરે જઈને ઊભો છે અને કદર કોમીવાદીઓની એને દોરવણી મળી રહી છે એ ન ભૂલવું જોઈએ.

‘ ખીબું, દેશમાં એક બાબુથી બેકારી વધતી જાય છે ને ખીબું બાબુથી મોંઘવારી. બેકારીને કારણે મરજિયાત કહો કે ફરજિયાત, પણ બેકારો કારખાનાંમાં અને લસ્કરમાં લાખોને હિસાબે ભરતી થઈ રહ્યા છે. ને ધાર્યા કરતાં ઘણી વધુ રોજ મળતી હોવાથી એ લોકો ત્યાગ કરતાં વિલાસના પંથે વધુ પડ્યા છે. વળી આ મજૂરોને ફરી બેઠેલા કોમ્યુનીસ્ટો ‘ જનતાનું યુદ્ધ ’ નામનો દાઝ પાઈ રહ્યા છે તે વધારામાં. જ્યારે મોંઘવારી અને અજીતને કારણે વેપારી જનતાને કમાણીની ભસ પાડી છે. આજે બધા વેપારીઓ યુદ્ધઉત્પાદનના આડતિયા બની બેઠા છે. ખેડૂતો કંગાલ હોવા છતાં ફૂંક ને ભૂસકે વધતા જતા ભાવોથી એમની દાઢ ગળતી જાય છે કે નવો પાક ઊતરતાં એમનાં વર્ષોથી સત્તાવતાં જૂતાં દેણાં ભરી શકાશે ને બે પાંદડે થયું તે વધારામાં.

‘ બાકી રહ્યા તે કાંગ્રેસવાદીઓ. નાને મોઢે મોટી વાત બોલી જવાય તો માફ કરજો, પણ ૧૯૩૫ પછી કાંગ્રેસે સ્વીકારેલાં પ્રધાનપદાંથી એની લાગવગ જરૂર વધી હશે પણ મોટા ભાગના આગેવાન મહા-સભાવાદીઓ બંધારણીય માનસના થઈ રહ્યા છે. ત્યાગ કરતાં લાલચ વધી છે, સેવા કરતાં દંભ વધ્યો છે. તાકાત ઓછી થઈ છે ને જીભા-જોડી વધી છે. એકતા ઓછી થઈ છે પક્ષાપક્ષી વધી છે. આ બધી આપણી નબળાઈઓને ગણતરીમાં લઈ લ્યો તો પછી સરકારે

કોંગ્રેસ સામે એકઠાં કરેલાં દેશનાં પ્રત્યાઘાતી બળોની ગણના નહિ કરે તો પણ ચાલશે. ’

મારી વાત સાંભળી સુધીર ધડીભર વિચારમાં પડી ગયો, પણ પછી કહે કે : ‘તારી ગણતરી સર્વથા ખોટી નથી જ. પણ તેં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની વિરોધી બાબતો જ વધુ વિચાર કર્યો છે. એનાં પ્રેરક બળોનો નહિ. પ્રજાપ્રાણની ગુંગળામણ પરિસ્થિતિજન્ય હોય તો પણ એમાં ક્રાંતિનાં મહાન સર્જક બળો પડ્યાં હોય છે. ગાંધીજીની વ્યૂહરચના આવાં સર્જક બળોને અજબ રીતે ક્રાંતિમાં પલટાવી શકે છે. દબાયેલી દેખાતી, હતાશ અને ત્રાસિત બનેલી, અરે તદ્દન પ્રત્યાઘાતી દેખાતી પ્રજામાં પડેલી છૂપી શક્તિને એ વાતવાતમાં જાગ્રત કરી છે છે. ગાંધીજી વગર હથિયારે માત્ર પોતાના રચનાત્મક વ્યૂહના બળે જ પ્રજાનાં જબ્બર સમૂહોને આઝાદીની તમન્ના સેવતાં બનાવીને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના સૈનિકો બનાવી છે છે. અને કોઈ પણ દેશમાં પ્રજાની નબળાઈઓ અને પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો તો રહેવાનાં જ. એટલા માટે સ્વાતંત્ર્યની આગેકૂચ આપણી અટકાવી થોડી અટકાવાય છે ?’

મેં સુધીરને કહ્યું કે : ‘ગાંધીજીને કે ક્રાંતિનાં પ્રેરક અને સર્જક બળોને હું ઉવેખવા નથી માગતો. હું તો એટલું જ કહેવા માગું છું કે ચળકે છે તે બધું સોનું નથી. ગાંધીજીની આંખ કંઈક જુદું જ ભાળી રહી છે. અથવા એમને જુદું જ દેખાડવામાં આવે છે. પ્રજામાં રોષ જરૂર છે પણ કૃતનિશ્ચયી કોપ નથી. એની સામે દમન, ગોળીબાર, અત્યાચાર અને ભીષણ જુલમોની કલ્પના અત્યારથી કરી લેવી રહી. એક શિસ્તબદ્ધ અને યોગજનાબદ્ધ સહનતની સત્તા સામે કોકરાવાનું છે. એ દરેક પગલાં લઈ છૂટશે અને છતાં દુનિયાને મનાવી શકશે કે જગતની લોકશાહીના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ખરે ટાણે ખતરામાં નાખી. ’

સુધીરની આંખોમાં કોઈ નિશ્ચયનું તેજ ચમકતું દેખાયું ને એ બોલ્યો : ‘ગુલામ જે ક્ષણે નિશ્ચય કરે કે આ જજીરો મારા

માટે નથી તે ક્ષણે જ તે તરી સમજવી. સહનતની તૈયારી ગમે તેવડી હોય પણ આપણે જાંજીરોમાંથી છૂટવું જ રહ્યું. આખી દુનિયા આપણી સામે નાપસંદગીનો વંદોળ ઉઠાડે તેથી પણ શું ? હિંદુસ્તાન આખી દુનિયાના અભિપ્રાયની ઉપરવટ થઈને પોતાનો અવાજ ઉઠાવશે. મરવાની તાકાત કેળવવામાંથી જ દેશ જીવવાનો ઇલિમ શીખશે. પ્રજા આજે નીચેવાઈ રહી છે. એની આંખોમાં જે કાંઈ તેજ લાવવું હોય તો સ્વતંત્રતા કાલે નહિ પણ આજે જ આવવી જોઈએ.’

સુધીરની આ સળગતી પ્રયજ્ઞ ભાવનાએ ઘડીભર મને પણ આંજ દીધો. સુધીર ચાલતો થયો ને મારાં પગલાં યુવકમંડળની ઓશીસે આવીને અટક્યાં ત્યારે જ એ અજાણો બંધ થયો. પણ અજાણો દૂર થતાં મનમાં એ પ્રશ્ન ફરી પાછો ઘોળાઈ રહ્યો કે લડવું શાનાથી ? અહિંસક રીતે લડતાં એક ચપટી મીઠા માટે સરકારે ચાર ચાર વરસ રોપટીને કાંઠલા બહાર કાઢી નાખેલા. ત્યારે આજે રાત્રિનિ ટેંકા ને મશીનગનોમાં જ રમણુ કરી રહેલી સરકાર અહિંસાની ઠંડીગાર રીતો અને પદ્ધતિઓથી આખું હિંદુ ખાલી કરીને કેમ જશે ? લડશે લડનારા અને ટીકા કરશે જેણે જનારા.

અમારા મંડળની સભા પાસે જ્યારે મેં આ મૂંઝવણુ રજૂ કરી ત્યારે પેલો ચપચપિયો છોટુ કહે : ‘ત્યારે તમેજ કહો ને જિતુભાઈ, લડશું કેવી રીતે ? તમે કહો તેમ લડીએ, પછી કાંઈ ! રહ્યા ગાંધી ને રહ્યા સરદાર.’

મારા સમસ્ત શરીરમાં વીજળીનો આંચકો આવી ગયો ને મેં બોલી નાખ્યું : ‘એક હાથમાં અંગારા લઈને અને બીજા હાથે પ્રતિજ્ઞાનું પાણી મૂકીને.’

પાસે બેઠેલી કુત્તસુમે ચોંટીને મારો હાથ પકડી લીધો ને બોલી કહી : ‘તમે શું બોલો છો, જિતુભાઈ ?’

મેં કહ્યું : ‘હાથ છોડ, કુત્તસુમ ! અંગારા હાથમાં લઈ શકીશ ત્યારે જ એનો જવાબ આપીશ.’

વિરાટનો વિક્રાટ

કુલસુમની આત્મકથા

થોડા દિવસ તો રંગપુરે મારા મનને ઘેરી લીધું હતું. બે-ચાર દિવસમાં જ રાજનગરનું કામ આટોપીને હું રંગપુરમાં એસી ગઈ હોઈશ, ત્યાં આ કામ કરતી હોઈશ ને તે કામ કરતી હોઈશ, આ રીતે મનને ત્યાં રોકી રાખીશ અને તે રીતે મનને રોકી રાખીશ એમ રાતદિવસ અનેક સ્વપ્નો સેવી નાખ્યાં. એ સ્વપ્નના ઘેને મારા દર્દ માથે આછો હાથ પાણુ ફરવી દીધો. પણુ અમારા મંડળની સભામાં જિતુભાઈ જે શખ્તો બોલ્યા એણે મારું ઘેન ઉતારી દીધું. થોડા દિવસ પહેલાં રાધામાસીએ જ મને કહેલું : ‘કુલસુમ, જો તો ખરી, હમણાં જિતુનું મોટું કેવું રહે છે ? જાણે કાઠને મારી બેસશે કે શું ?’

ત્યારે તો મેં કહેલું : ‘માસી ! એ તો અમરથું લાગે.’ પણુ એ મારા મનને યે મનાવી લેવાની વાત હતી. મારે તો રંગપુર જવું હતું ને ? ત્યાં મંડળની સભાવાળો પ્રસંગ બન્યો. સભામાંથી બહાર નીકળીને મેં જિતુભાઈને પૂછ્યું : ‘અરે જિતુભાઈ, તમે આ બધું શું બોલો રહ્યા છો ? આ લડતમાં તમે કરવાના છો શું ?’

જિતુભાઈ કહે : ‘કુલસુમ, એની તો મને યે ખબર નથી પડતી. પણુ એક વાત તો લાગે છે કે જાણે આ લડાઈ ભરપેટે લડી લેવી. કાં આ પાર, કાં પેલે પાર. અધૂરી વાત રહી જાય તો એની ચિંતા આપણે માથે ન રહે એવી પતાવટ કરી નાખવી, જેથી માથાફૂટ મેં.’

અચાનક વાત અટકાવીને કહે : ‘અરે હાં, તું તો રંગપુર જવાની હતી ને ? હજી કેમ નથી ગઈ ?’

મેં કહ્યું : ‘આ લડત આવી રહી છે ને ત્યાં જઈને શું કરું ?’

છૂટા પડતાં તેઓ કહે : ‘હા, હા, ખરી વાત છે. લડત વખતે ગામડાંમાં તું કરી પણ શકે ?’

ખરી વાત છે. આવી લડત ગાજી રહી હોય ત્યારે ગામડાંમાં હું શું કરી શકું એમ તો મને ય થાય છે. પણ કોને માટે શું કરી શકું એ કોને કહેવા જાઉં ? કાર્યકરોની સભામાં સુધીરભાઈ પણ આવેલા. જતી વખતે કહે : ‘કાં કુલસુમ, આવે છે ને રંગપુર ?’

તેમને યે મેં જવાબ દીધો : ‘સુધીરભાઈ, આ લડત આવી રહી છે ને રંગપુર આવીને શું કરું ?’

થોડી વાર વિચારમાં પડી જઈને એ કહે : ‘હા ખરી વાત છે, જ્યાં ઝાઝાં વરસ કામ કર્યું હોય ત્યાં જ ખરે વખતે લડવું ફાવે. લડાઈ પતી જવા દે. પછી તો આવીશ ને ?’

લડત ટાણે ગામડામાં કેમ નહિ ફાવે એનો જવાબ તો મને પોતાને યે આપવો નથી ગમતો. મારો રંગપુર ન જવાનો વિચાર સાંભળીને આડી આંખે જોતી અરુણા કહે : ‘હું સમજી ગઈ, તું કેમ નથી જતી તે.’

હા એન, તું નહિ સમજે તો કોણ સમજશે ! એકલી બેડી હોઈ છું ત્યારે કંટક્ત્રી યે વાર વિચારે ચડી જાઉં છું. ત્યારે મનોમન પૂછ્યા કરું છું : ‘અરે કુલસુમ, આવકું મોટું વાવાઝોડું તૂટી પડવાનાં નિસાનડંકા જ્યારે અંહારાત ગાજી રહ્યાં છે ત્યારે તું તારા કોડિયાના દીવડાને કેમ સાચવી શકીશ ? જિતુભાઈ તો વાવાઝોડાનો રસિયો છે. દુંદુભિનાદે એ નાચી બેઠે છે. એને આવે ટાણે તું કેમ રોકી શકીશ ?’

ત્યારે મનને હું પોતે જ એવો જવાબ દઈને પાછું વાળું છું

કે કુલસુમ, જિતુભાઈની જીવનસંગિની બનીને તો આ જગતમાં ન જીવી શકી. પણ એથી શું થયું? તું એમની જીવનસંગિની બનીને એમના કામમાં જ મદદગાર થવા માગતી હતી ને? તો આ મોકેલા આબો છે. જીવનસંગિની બન્યા વગર એમની સાથે કામ કરીને સંતોષ મેળવી લે. કાને ખબર, આ લડાઈને અંતે કાણુ હશે અને કાણુ નહિ. મનની મનમાં રહી જાય એ પહેલાં આટલું ભાથું સાથે બાંધી લે તો યે ઘણું છે. જિતુભાઈ લડતો હોય અને એની ગોળીઓ તું ઝીલતી હોય, જિતુભાઈ પડતો હોય અને તું એને ઝીલી લેતી હોય, જિતુભાઈ મર...અરે જીવ, આ શા વિચારે ચડી ગયો છે? કહું છે કે સ્ત્રીઓ દિમાગ કરતાં દિલથી જ દોરવાઈને જીવતી હોય છે. મારી વિચારધારા ને આચરણ તેની પ્રતીતિ કરાવવા બેઠાં છે કે શું?

લડાઈ આવી રહી છે. અગુણા દોડાદોડ કરી રહી છે. સવારે આવીને એક સમાચાર આપી જાય છે, સાંજે વળી બીજા સમાચાર આપી જાય છે. હું બેઠી બેઠી એના સમાચાર સાંભળ્યા કરું છું. અગુણા મને પૂછે છે: ‘સ્વયંસેવક દળમાં નામ નોંધાઈ રહ્યાં છે. તારું નામ કયા વિભાગમાં નોંધાવું?’

વિભાગ આખા બેજ છે ને? એક સૈનિકાદળ અને બીજું શુશ્રૂષાદળ. સૈનિકાએ પકડાવાનું અને શુશ્રૂષાદળે કયાંય લાડીચાઈ વગેરે થાય તો સારવારમાં રોકાવાનું. મને થાય છે કે આમાંથી કયા વિભાગમાં નામ નોંધાવવું? બસ, આવડી મોટી લડત આવી રહી છે ત્યારે અમારે સ્ત્રીઓએ કાં તો સારવાર કરવી કે જેલમાં જ જઈને બેસવાનું? એવા કામથી તો શા સંતોષ મળે! પણ આ અહિંસક લડાઈમાં બીજું કરવાનું યે શું હોય?

આ જિતુભાઈ કેમ કાંઈ બોલતા નથી? અહિંસક લડાઈની ત્રીજી એ ગણાવી રહ્યા છે. તો એ પોતે કેમ કાંઈ બોલતા નથી? એમનો સ્વભાવ બોલે છે કે એ કાંઈક નવીન કરશે ખરા. એમને હું કાંઈ કામમાં ન આવી શકું?

પણ લડત કેમ લડવાની છે એની કોઈને ય ક્યાં ખબર છે ? મુંબઈમાં આઠમી ઓગસ્ટે કોંગ્રેસની મહાસમિતિ મળી રહી છે. આખા દેશની નજર મુંબઈ સામે મંડાઈ ગઈ છે. કૃપી રીતે લડવું એનો આદેશ સાંભળવા સૌ તત્તપાપડ થઈ રહ્યાં છે. ગાંધીજીએ કહેલી ટૂંકી ને ટથ લડાઈ સરદારના આદેશ અનુસાર આઠ દિવસમાં કેમ લડી લેવાની છે તે જાણવા માટે જાપાં પર પડાપડી બોલી રહી છે. બખ્ષે આનાનાં જાપાં બાર બાર આનામાં પણ મળતાં નથી અને એકાદ જાપું હાથ આવતાં લોકોનાં ટોળાં વિંટાઈ વળે છે.

આજે નવમી ઓગસ્ટ થઈ. કાલે મુંબઈમાં મળેલી મહાસમિતિએ લડવાની મંજૂરી આપતો ઠરાવ પસાર કરી દીધો અને ગાંધીજીએ ‘કરંજે’ યા ‘મરંજે’નો છેલ્લો સંદેશો પણ સુણાવી દીધો. એ સંદેશાના પ્રથમ ભાગનું પાલન સરકારે કરી બતાવ્યું છે. મહાસમિતિ પૂરી થતાં જ એણે મુંબઈમાંથી કોંગ્રેસની આખી કારોબારી, મહાસમિતિના એકએક સભ્ય તથા જાણીતા આગેવાનોને પકડીને ‘કરંજે’ પુરવાર કરી આપ્યું છે. હવે ‘મરંજે’ પુરવાર કરવાનું અમારે ભાગે બાકી રહ્યું છે. પ્રથમ ભાગ સરકારે અમલમાં મૂકતાં આખા દેશમાં કડાકો બોલી ગયો છે. દેશ જાણે વીકરી બેઠો છે. શું કરશે અને શું નહિ એની કરી કલ્પના કરવાની હિંમત આવતી નથી.

જાપાંમાં આ સમાચારો વાંચતી બેઠી હતી ત્યાં દોડદોડ અગુણા આવી. એ કહે : ‘જિં, જિં, કુલસુમ ! બહાર તો આવ. હજી ચે તું કાં ઘરમાં બેઠી ?’

મેં કહ્યું : ‘હજી કેમ લડવું એ આપણા કાર્યકરોએ ક્યાં નક્કી કર્યું છે ? નકામી દોડદોડ શી કરવી ?’

મારો હાથ ઝાડીને ખેંચતી અગુણા કહે : ‘કાર્યકરો નક્કી કરે ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે તો જનતાએ જ નક્કી કરી લીધું છે. તું બહાર તો આવ. નજરે ને એટલે ખબર પડે. મનસુખસાઈને અને

હરિભાઈ ને મુંબઈની મહાસમિતિમાંથી પાછા વળતાં રસ્તામાંથી જ સરકારે પકડી લીધા છે. અને હરિવદનભાઈ સહિત મોટા મોટા આડ-દસ જણને પોલીસ પરીઠીએ ઘેરથી જ પકડી ગઈ છે. આ સમાચારે આપણા આખા શહેરને જાણે અઘોર નિદ્રામાંથી જગાડી દીધું છે. પણ એ બધું કહેવા કરતાં બહાર ચાલ. નજરે જ જોઈ લે ને !

આ સાંભળીને હું એકદમ બહાર નીકળી પડી. તે દિવસે મેં જે કાંઈ જોયું છે તેનું વર્ણન કરવાની શક્તિ નથી. અમારા ગામને પાદર આવેલી નદીમાં પેલી અતિવૃષ્ટિ વખતે ગાંડાંતૂર પૂર ઊભેલાં ત્યારે કાંડા તોડીને પૂરનાં પાણીએ ઝાડછોડ અને ફાટકાંગરાંના બુક્કા ખોલાવી બધું એકાકાર કરી, ભીપણ તાંડવનૃત્ય આદરેલું. એ વખતે જલદેવતાનું એ રૌદ્ર સ્વરૂપ નીરખીને આંખો અન્નયખીમાં ગરકાવ થઈ ગયેલી. એ અન્નયખીને પણ પાછી પાડી દે તેવું જનતાનું વિરાટ સ્વરૂપ મેં તે દિવસે આંખો ભરી ભરીને જોઈ લીધું છે.

જોઈએ છીએ તો સામેથી હુકળાટ ગજવતું લોકાનું ટોળું ધરતીથી ગજગજ ઊછળતું ચાલવાને બદલે દોડતું આવે છે. ‘મન્ડીલાળ જીદાબાદ,’ ‘બળવો અમર રહો,’ ‘મહાત્મા ગાંધીજીની જય’ ‘કરંજે યા મરંજે’નાં સૂત્રો ખોલતાં જાણે જીલ ઓછી પડતી હોય તેમ શબ્દનાં બંધન તોડીને ‘હો...હો...’ એવા નિર્બંધ હોકારા ગગનના પડદા કડાકડ તોડી રહ્યા હતા. માનવપૂર ઘડીક આમ ઘડેલાતું હતું તો ઘડીક તેમ ઘડેલાતું હતું. માનવપૂર આગં આઝાદ બન્યું હતું. એની આડે આવતાં એકેએક બંધન એ તોડયે જતું હતું. રસ્તાની ધારે ઊંભલા ઈલેક્ટ્રીસીટીના થાંભલા, પોસ્ટના ડબ્બા, રસ્તો બતાવતાં પાટિયાં ધડોધડ તૂટીને એક બાજુ જઈ પડતાં હતાં. વર્ષોથી આ થાંભલા, ડબ્બા ને પાટિયાં બિચારાં બંધનમાં પડીને ગુલામી ભોગવી રહ્યાં હતાં. આજે આઝાદ બનેલાં માનવીઓ એમને પણ બંધનમાંથી આઝાદી આપી રહ્યાં હતાં.

એક શેરી પસાર અને એકસો માણસ, બે શેરી પસાર અને બસો માણસ-જાણે મહાનદમાં નાની નદીઓ ફલવાની જતી હતી અને પૂર વિસ્તાર પામતું આગળ વધતું હતું. ચાલવા માટે રસ્તા ટૂંકા પડતા હતા. રસ્તાને બદલે લોંબા દુકાનોનાં પાટિયાં અને છતર માથે થઈ ને ચાલતાં હતાં.

ગાંધીએક પાસે આવતાં માનવમેદનીએ કાળના અઘોર નગારા પર ધાવ દીધો હોય તેમ પોકાર કર્યો : ‘ ઈન્કીલાબ, ઝીંદાબાદ.’ એ ધાવના પ્રતિધોષ ચારે દિશાએ ઝીલી લીધા અને પ્રતિધોષના પડ્યા કાનના પડાને તોડી રહ્યા. માનવીને એક જ જીભ હતી. જો ઈંદ્ર મહારાજની જેમ એને હજાર જીભ હોત તો આજે એની જીભના જયનાદોએ ધરતી માથે આદિકાળથી બંધન બાંધીને ઊભેલા પેલા આલને તોડીને ધરતીને આઝાદ બનાવી દીધી હોત.

માણસો જ માણસો, માનવસમુદાય સિવાય ખીણું કશું દેખાતું નથી. પણ આજનાં માણસો કોઈ જુદા પ્રકારનાં હતાં. આજનાં માણસ એ મેઢાં ન હતાં. આજે તેઓ આઝાદ બન્યાં હતાં. ‘આવતી કાલથી એકેએક હિંદીજન પોતે આઝાદ છે એમ વતે.’ એવા ગાંધીબોલને જાણે જનતાએ ઉપાડી લીધો છે. આજે એમને માથે કોઈ સરકારી કાયદાનાં કે અમલદારનાં બંધન નથી. આમ કરવું ને તેમ કરવું એમ કહેતા કોઈ નેતાનાં નૈતિક બંધનો નથી. વર્ષોથી કારાગારના અંધારખાને પડેલા કેદીને જો એકાએક છોડી મૂકવામાં આવે તો એ કાં તો ગાંડોતૂર બની જાય અને કાં તો મૂઢ બની જાય એમ કહેવામાં આવે છે. ત્રણસો વરસથી ગુલામીના અંધારખાનામાં પડેલો આ માનવસમાજ ગાંડોતૂર બન્યો છે કે શું ?

‘ પકડો, પકડો, પકડો.....’

અરે, આ હાકલા શા ? પોલીસ આવી પહોંચી કે શું ? લોકોની પકડાપકડી શરૂ થઈ કે શું ? પણ દેખી શકાય એમ છે જ ક્યાં ? લોકોની જ આંધીઓએ દિશાઓને ધૂંધળી બનાવી દીધી છે.

‘પકડો, પકડો, આપણી પરંત્રતાના આ પ્રતીકને...’ એના હાથના પડ્યા અને સામે નજર કરી તો લોકા પાસેની ચોક્કી પરથી એક પોલીસને પકડી રહ્યા હતા. કોઈ એનો હાથ ઝાલતું હતું, કોઈ એનો કાન, તો કોઈ નાક. શું ઝાલી શકાય અને શું નહિ તેનું પણ કોઈ બંધન આજે રહ્યું ન હતું.

પોલીસ બિચારો બોલી રહ્યો હતો: ‘અરે, મુઝે છોડ દો, મુઝે છોડ દો...’

‘અરે છોડે ક્યાં?’ આજ દિવસ સુધી હાલતાંચાલતાં અમને કદી તેં છોડ્યા નથી અને અમે આજે નને છોડશું? કાઢ તારો પટો...’ કોઈ માણસ તેને કહી રહ્યો છે.

‘અરે ભાઈ! પટો કેસે હૂં? મેરી નોકરી...’

‘અરે નોકરીવાળા! તારી નોકરી તો હવે આઝાદ હિંદમાં નોંધાયવાની છે. પટો કાઢે છે કે નહિ?’ કહેતાં ફેટલાયે એને આઘો ખેંચી પાછો ધક્કો માર્યો કે ‘કાઢતા હૂં, ભાઈ, કાઢતા હૂં.’ કહી પોલીસે પટો છોડ્યો. ત્યાં તો કોઈએ એની પધડી પાડી, કોઈએ એનું ખમીસ ખેંચ્યું. પધડી-ખમીસનાં ચિરાડિયાં ગડયાં અને પટાને એક છોકરાના હાથમાં રહેલા રાષ્ટ્રધ્વજ માથે ચડાવી દીધા. રાષ્ટ્રધ્વજ પોલીસના હાથમાં આપી પેલો માણસ કહી રહ્યો છે: ‘બોલ, ઇન્ડિયાન ઝીંદાબાદ...’

પોલીસ બોલી રહ્યો છે: ‘ઇન્ડિયાન ઝીંદાબાદ.’ જીભ બિચારી માંડ માંડ શબ્દો બોલી શકે છે. જાણે કોઈ મદ્રાસી ઉર્દૂની જડખાતોડ જખાન શીખી રહ્યો છે.

‘થા આગળ...’ કહેતાં પોલીસને લોકાએ આગળ કર્યો. મોખરે પોલીસ, પાછળ લોકા. પોલીસના હાથમાં ધ્વજ ફરકે છે અને લોકાની જીભ ઇન્ડિયાન પોકારી રહી છે. ‘ઇન્ડિયાન, ઝીંદાબાદ...’ કરતું ટોળું પોલીસકચેરી તરફ આગળ વધી રહ્યું છે.

‘ રૂક જાઓ...’

અરે, આ શું ? આ માનવપૂરને રોકવાની ગાંડી વાત કોણ કરી રહ્યું છે ? જોઈએ છીએ તો પોલીસથાણામાંથી હેઠા ગિતરીને ચાર-પાંચ પોલીસો લોકોને કહી રહ્યા છે: ‘રૂક જાઓ..’

‘ રૂક જાઓ...’ કહેતાં ભેગાં તો લોકોએ ધક્કો દીધો અને પોલીસો પાછા હટ્યા. પાછા હટતાં એમણે બૂમ દીધી: ‘અરે, જમા-દાર સા’બ, હમારી અંદક લાઇએ તો. એ સાલે લોગ.....’

‘ મારો, મારો એ અંદકવાળાને...’ એવા ચારે કારથી પોકાર ગઈયા અને લોકો પોલીસથાણા માથે ગિતરી પડ્યા. કોઈ એની ઓસરી પર, તો કોઈ છત્રી માથે ચડી ગયું. પોલીસો અંદકો હાથ ધરે એ પહેલાં એમના હાથમાંથી અંદકો ઝૂંટવી લીધી અને ફૂંદા મારી પોલીસોને થાણામાં પુરી દીધા.

પાસેની દુકાનેથી મિઝમજૂરો માગી રહ્યા છે: ‘ગ્યાસતેજ લાવ તો...’

‘ થ્રોડાંક કપડાંના કુચ્ચા લાવ તો...’

‘ અરે કોઈની પાસે માચીસ છે કે ?...’

‘ બાળો. બાળો, પોલીસચોકડેને.....’

અંદર બેઠેલા પોલીસો બોલી રહ્યા છે: ‘અરે ભાઈ, છોડ દો હમકો, છોડ દો હમકો. હમ બી તમારે જૈસે આદમી હૈ. હમ બી ગાંધીજી કે માનતે હૈ...’

પણ એમનું કાંઈ માનતું નથી. કુચ્ચા બારણા પાસે મુકાયા. ગ્યાસતેજ છંટાયું. પોલીસો બૂમો મારી રહ્યા છે: ‘બચાવો, બચાવો...’ એક પોલીસ ટેલીફોન પાસે દોડે છે, પણ ટેલીફોનનાં દોરડાં કચારનાં ચે તુટી ગયાં છે.

‘ ખામોશ.....’

પાતાળમાંથી આ અવાજ કેવી રીતે આવી રહ્યો છે ?

‘ખામેશ.....’

દોકાના નગર પોલીસથાણા પર મંડાય છે. સુકલકડી દેહે માંડ દેખાતો કોઈ ખાદીધારી બેલી રહ્યો છે : ‘ખામેશ...’

અરે, આ કોણ, લાલભાઈ જ કે? અહીંના મિલમજૂરોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં, હરિજનોમાં અને અન્ય જાહેર કામકાજમાં પંદર વરસથી કામ કરી રહ્યા છે તે જ કે?

પોલીસથાણા પર રકઝક ચાલી રહી છે. બેત્રણ મિલમજૂરો કહી રહ્યા છે : ‘હટી જાઓ, લાલભાઈ! આજ તો આપણા હાથમાં રાજ્ય આવી ગયું છે. આપણી હડતાલ વખતે આપણાં માથાં ફાડનાર પેલા પોલીસોને બતાવી દઈએ કે...’

લાલભાઈ કહે છે : ‘ન બને ભાઈ! પોલીસો બિચારા ચિઠ્ઠીના ચાકર હતા. જેનો પગાર મળે એનું કામ કરે. તે દિવસે સરકારના હતા. સ્વરાજ આવતાં આપણા થઈ જાય. આપણાથી હિંસા ન થાય. તો તો આપણી હડત લાગે.’

મજૂરો કડી રહ્યા છે : ‘તમે ઘડીક અહીંથી ખસી જાઓ, લાલભાઈ! અમે પતાવી લઈએ પછી આવજો. પછી હડતને કાંઈ વાંધો?’

લાલભાઈ કહે છે : ‘ના, ના. એ ન બને.’

પણ ત્યાં તો કોઈક મજૂરે ડુબ્યા માથે દિવાસળી મૂકી. અંદર બેઠેલો પોલીસ ખૂબ મારી ઊઠ્યો : ‘બચાવો, લાલભાઈ, બચાવો.’

પેલા સળગતા ડુબ્યાની ઝાળ લાલભાઈના કપડાંને લાગી. ઝડ...ઝડ ધોતિયાનો છેડો સળગવા લાગ્યો. શાંતિથી બેભલા લાલભાઈ કહી રહ્યા છે : ‘હું જીવતાં પોલીસને નહિ સળગવા દઉં. હું સળગી જઈ પછી પોલીસથાણાને ખુશીથી સળગાવી નાખજો. ઐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ!’

‘અરે, લાલભાઈ સળગે, લાલભાઈ સળગે...’ અંદર અંદર પોકાર

હાલ્યા. મિલમજૂરો લાલભાઈને બાઝી પડ્યા. આગ ઓલવી નાખી. લાલભાઈને ખભે ઉપાડી લીધા. કહે છે : ‘અરે લાલભાઈ, તમે અમારા રાટલામાં કણુ પૂર્યો છે. તમને મરવા દઈએ ?’

લાલભાઈ કહે છે : ‘આ લડત કોણે ઉપાડી છે એ કહેશો ?’

ટોળું કહે છે : ‘ગાંધીજીએ.’

લાલભાઈ પૂછે છે : ‘તો પછી ગાંધીજીનો આત્મા દુભાય તેવું આપણે કરવું જોઈએ ?’

ટોળાના પોકાર : ‘ના, ના. ના.’

‘તો ઉઘાડો પોલીસથાણું. પોલીસોને છૂટા કરો.’

ધડ બારણાં બિઘડ્યાં. બે કલાકથી ગોંધાયેલા પોલીસો બહાર નીકળ્યા. ‘ગાંધીજી કી જય’ કહેતા લાલભાઈને પગે પડી રહ્યા છે. કોઈએ માથેથી પથડી ઉતારી ગાંધિયાપી પહેરી લીધી છે.

લાલભાઈ ટોળાને કહી રહ્યા છે : ‘પૂરનાં પાણી ખેતરોમાં ફરી વળે તો શું થાય ?’

ટોળું કહે છે : ‘ખેતરો ખેતરો.’

લાલભાઈ પૂછે છે : ‘જો એ પાણી નહેરમાં વાળી લેવામાં આવે તો ?’

ટોળું કહે છે : ‘લીલા મોત.’

લાલભાઈ કહે છે : ‘આજે આપણી શક્તિનાં પૂર બિછળી રહ્યાં છે. આપણી શક્તિ માથે દેશની આઝાદીનો આધાર છે. એને જેમ તેમ વેડરી દેવાં છે કે આઝાદી લાવવામાં ઉપયોગ કરવો છે ?’

ટોળું કહે છે : ‘આઝાદી લાવવામાં ઉપયોગ કરવો છે.’

લાલભાઈ કહે છે : ‘તો હું કહું તેમ કરતા આવશો ?’

ટોળું કહે છે : ‘કબૂલ છે, કબૂલ છે.’

લાલભાઈ કહે છે : ‘આપણે આ લડત જિતી નથી કરી. માંધીજી હજી વાઈસરોય સાથે વાટાઘાટ કરવાની વાત મુંબઈની મહાસમિતિમાં અરંધી રાત સુધી કરતા હતા, ત્યાં વહેલી પરોડમાં એમને તથા આપણા બધા નેતાઓને પકડીને સરકારે આપણા પર હાથ નાખ્યો છે. આજે આપણે અહીંથી પોકાર કરીએ કે અમારા નેતાઓને છોડો અને તેમની સાથે વાટાઘાટ ચલાવી માર્ગ કાઢો. જ્યાંસુધી તમે અમારા નેતાઓને પાછા નહિ સોંપો ત્યાં સુધી વિરોધ તરીકે અમે હડતાળ પાડશું. બોલો, હડતાળ પાડવા માટે તૈયાર છો?’

‘હા, હા, હા !’ ના અવાજ.

‘માથા ફોડાવવાં પડશે. જન દેવા પડશે.’

‘કબૂલ છે, કબૂલ છે.’

‘ચાલો ત્યારે...’

‘ચાલો, ચાલો...’ કહેતો ને ‘ઈન્ડીયાબ, ઝીન્દાબાદ !’ના પોકાર ગજવતો જનતાનો મહાનદ લાલભાઈ પાછળ ચાલ્યો. કોલેજ પાસેથી પસાર થતાં કોલેજને માથે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકતા દેખાયા. કોલેજિયનો ‘બળવો અમર રહે !’ ‘કવીટ ઇન્ડીઆ !’ કહેતા સરઘસમાં શમેત્ર થયા.

કોર્ટ પાસેથી નીકળ્યા. હજી કોર્ટ ન્યાય ચૂકવી રહી છે. ધડ... ધડ... બારણાંના કાચ તૂટ્યા, બારણાં તૂટ્યાં. ન્યાયાધીશો ને વકીલો પાછલે બારણેથી રવાના થયા અને કોર્ટો બંધ થઈ.

મિત્રને આંગણે આવ્યા. અર્ધા મજૂરો સવારથી જ નથી ગયા. અર્ધા મજૂરો અંદરથી ‘ઈન્ડીયાબ... ઝીન્દાબાદ !’ પોકારી રહ્યા છે. મિત્રમાલેક બારણે આવીને કહે છે: ‘અરે ભાઈ, અમે તો હડતાલ પાડવા તૈયાર જ છીએ. આ તો સરકારને કોણસે પ્રજાને કાપડપૂરું પાડતા હતા. તમારી ના હોય તો અમારે મિત્ર ક્યાં ચલાવવી જ છે?’

મિત્ર બંધ, શાળા બંધ, બજાર બંધ, કોલેજે બંધ, કોર્ટો બંધ. સરઘસ પોલીસથાણાની સામે આવીને જિભું રહ્યું.

‘ખડે રહો...’

આ માનવવિરાટને કાષ્ઠ મગતરું ‘ખડે રહો’ એમ કહી રહ્યું છે? સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ. અરુણાના જ બાપા. હું કહું છું: ‘અરુણા, દોડ, તારા બાપુજીને કાંઈક સમજાવ. અત્યારે ક્યાંક...’

અરુણા દોડી. એના બાપુજીને સમજાવી રહી છે. હરિભાઈ કહી રહ્યા છે: ‘હટી જા, અરુણા. મેં જે સરકારનું આખી જિંદગી લૂચુ ખાધું છે એ હરામ નહિ થવા દઉં. પોલીસ, મેજસ્ટ્રેટને બોલાવો.’

અરુણા કહે છે: ‘બાપુજી, બીજું કાંઈ નહિ, આ ટોળું ક્યાંક...’

ટોળું ખૂંચે મારે છે: ‘પકડો, પકડો, પોલીસ ઉપરીને. આંધો...’

તરત લાલભાઈ એક દુકાનને પાટિયે ચડે છે. એ લોકોને પૂછે છે: ‘રામ વનવાસ શા માટે ગયેલા?’

લોકો કહે છે: ‘પોતાના વચનની ખાતર.’

લાલભાઈ કહે છે: ‘તમે વચન દીધેલું એ યાદ છે? શાંતિ જાળવવાનું વચન દીધેલું, જાન દેવાનું વચન દીધેલું એ યાદ છે ને?’

લોકો કહે: ‘હા, હા, યાદ છે.’

લાલભાઈ કહે છે: ‘તો પોલીસ ઉપરીને તેમની શક્તિ વાપરી લેવા દો. આજે એમની બંદૂકો ગોળીઓ છોડીને ભોંડી પડે એટલાં મુદ્દાં એમને ચરણે ધરી દો. ખરા બહાદુર હો તો એક ડગલું ચે આગળ વધશો નહિ, એક ડગલું ચે પાછળ હઠશો નહિ. આસુરી અને અહિંસક બનતો આ ચોક વચ્ચે ઘોળે દિવસે ભેટો થઈ જવા દો.’

ટોળું શાંત જાણું છે. મેજસ્ટ્રેટ આવે છે. ૧૪૪ મી કક્કમ જાહેર કરે છે. પાંચ મિનિટમાં ટોળાને વિખેરાઈ જવાનો હુકમ આપે છે. લાલભાઈ પોતે મેજસ્ટ્રેટની પાસે જાણ કરી રહ્યા છે: ‘શાંતિ જાળવજો. શાંતિ જાળવજો.’

પાંચ મિનિટ, દસ મિનિટ, પંદર મિનિટ. ટોળું એમ ને એમ જીભું છે. લાલભાઈ ગાઈ રહ્યા છે :

તો આજે હમ ઉઠાયા, વો અબ નહિ હટને વાલા !
તો ચઢીન હમને પાયા, વો હલી ન કટને વાલા !

પોલીસ ઉપરીએ હુકમ દીધો: ‘ફાયર.....’ ગોળીઓ પ્રથમ આકાશ વીંધતી ચાલી ગઈ. સામી બજારનાં નળિયાં માથે જઈ પડી.

ટોળું આકાશ ગળવી રહ્યું છે:

અય સિતમ કે કરને વાલો, અલ બંદૂક જલદી ઉઠા હો,
હમ ખડે હૈ ધરકે સીના, અય ગોલી ચલાને વાલા.

પોલીસ ઉપરીએ બીજી વાર હુકમ દીધો: ‘ફાયર’ ફડ . ફડ...ફડ સનનન...સનનન...કરતી ગોળીઓ ધરતી માથે પટકાઈ પડી. પણ લોકો એમ ને એમ જાણાં છે. આંખનો યે પલકારો માર્યા વગર લાલ-ભાઈની પાછળ ગાન ઝીલી રહ્યાં છે :

હમ મરેંગે લડતે લડતે, નહિ લાઈ મરને વાલી,
મચદાન ન હોગા ખાલી, જખતક ન હો ખુશહાલી.

પોલીસ ઉપરી અને મેજસ્ટ્રેટ કાંઈક અંદરેઅંદર વાતચીત કરી રહ્યા છે. પોલીસ ઉપરી ધીમે ધીમે જાંચીનીચી ડોક હલાવી રહ્યા છે. અર્ધા કલાકે તેમણે પોલીસપાર્ટીને હુકમ દીધો : ‘ડિસમીસ.’

‘લેફ્ટ, રાઈટ ! લેફ્ટ, રાઈટ !’ કરતી પોલીસ પાર્ટી રવાના થઈ. ‘ઈન્ડીલાબ...ઝીંદાબાદ’ના પોકારોએ તેમને વિદાયની સલામી આપી.

આથમણા આકાશમાં સૂરજ ડૂબ્યો અને લાલભાઈ હાથમાં ધ્વજ ફરકાવતા બોલ્યા: ‘આજે આપણી લડતનો પ્રથમ દિવસ. એ દિવસને આપણે જીજળો કરી બતાવ્યો છે. આજે સરકારની સામે પ્રજાશક્તિનો વિજય થયો છે. એ વિજય ક્ષણિક ન બને એ

માટે આપણે આપણી શક્તિનો અવસ્થિત ઉપયોગ કરવો પડશે, હવે આપણે કેમ આગળ વધવું એની જાહેરાત ગાંધીચોક્કમાં આવતી કાલે થશે. હંમેશાં આપણે ગાંધીચોક્કમાં ભેગા થઈને આપણી લડત ચલાવશું. આવતી કાલે સાંજે પાંચ વાગે ગાંધીચોક્કમાં લાજર રહેજો. બોલો: ‘મન્ડીજાળ, ઝીંદાબાદ...’

‘મન્ડીજાળ...ઝીંદાબાદ’ના પોકારો સાથે લોકોનાં ટોળાં બેવડાતાં ઘર તરફ પાછાં વળ્યાં અને અરુણા મારી સાથે ગણગણતી ઘર તરફ પાછી વળી :

શી રીતે જાગિયો આ
અજબર સરખો સુપ્ત તોર્તીંગ દેશ,
કેની પૂંકે રૂઝાયા,
દિલદિલ ભરિયા દલેશ ધિક્કાર દેવ,
કેણે આ ભરુમપુજે
નવીન જીવનની ચેતના છાંટ છાંટી,
મુદામાં પ્રાણુ પૂટયા,
મુલક મુલકની વિરુમયે આંખ ફારી.

ગાતી ગાતી અચાનક અરુણા અટકી ગઈ. મેં કહ્યું : ‘કાં અરુણા ? કેમ અટકી ગઈ ? આગળ ગા ને ?’

અરુણા કહે: ‘શું ગાઉં, કુલસુમ ? હમણાં ઘર આવશે અને જાણે સ્વર્ગમાંથી પાતાળમાં પટકાઈ પડવા જેવી મારી દશા થશે. આખો દેશ આઝાદીની લડત માટે પ્રાણુ ન્યોછાવર કરવા થનગની રહ્યો છે ત્યારે મારે ઘેર એ પ્રાણુને બંધન બાંધવાના રસ્તા વિચારાય છે. થોડા દિવસ પહેલાં મેં મારા બાપુજીને કહેલું : ‘બાપુજી ! આ વખતની લડાઈમાં તમારે રાજીનામું આપવું પડશે. નહિ તો હું ઉપવાસ કરીશ.’ તો બાપુજી કહે : ‘ગાંડી થા મા, અરુણા ! બે વરસ પછી પેન્શનનો હક્ક થાય છે. પછી આખી જિંદગી સરકાર ઘેર બેઠાં પૈસા મોકલશે. રાજીનામું દઉં તો બે દિવસ કાંચેસવાળા

છાપામાં ફોટા આપે. પછી કોઈ યાદ પણ ન કરે કે ક્યાં પડ્યા મંધાઓ છો. પણ બેટા, ઝાંઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય. ઝાંઝું અમારાથી ન કહેવાય, પણ સરકારની ચે તૈયારી ઓછી નથી. તારા કાર્યકરોને ટૂંકમાં કહી દેવું હોય તો કહી દેજે. અને તું ચે સાતમાં સમજી જા તો વધારે સારું. તું લડતમાં ભાગ લેતી હો તો મારે અધિકારીઓને શા જવાબ દેવા પડે એની તને કાંઈ ખબર પડે છે ?

મેં કહેલું : ‘સરકારના નોકર તમે છો, હું નહિ. એટલા ખાતર કાંઈ હું લડતમાં ભાગ લેતી ન અટકી શકું.’

બાપુજી કહે : ‘નોકર ભલે અમે રહ્યા, પણ એ નોકરના પગારમાંથી અન્ન ખાઈને તમે મોટાં થયાં છો એ કાં ભૂલી જાઓ ?’

‘એ વખતે વાત ટૂંકી કરી, પણ એ પછી દિવસમાં દસ વખત બાપુજી આ લડતમાં ન પડવા માટે મને સમજાવી રહ્યા છે. કોણ જાણે કેમ, પણ મને થાય છે કે શરૂઆતમાં જ ના પાડીને બાપુજીએ અપશુકન કરાગ્યાં છે એટલે કદાચ આ લડત હું પૂરી નહિ જોઈ શકું કે માણી શકું.’

અરુણને કાંઈ આશ્વાસન આપી શકું ત્યાં તો સામેથી ઉતાવળે લાલભાઈ નીકળ્યા. આસપાસ પાંચ-છ માણસો છે અને ચર્ચા કરતા ચાલ્યા જાય છે. એમને જોઈને અમે બન્ને બોલી ઊઠ્યાં : ‘અલિનંદન, લાલભાઈ, આજના શુભ દિન માટે અલિનંદન.’

ખડખડાટ હાર્યે અલિનંદન ઝીવતા લાલભાઈ બોલ્યા : ‘કુત્રસુમ ! સારું થયું કે તું અહીં જ મળી ગઈ. મારે અત્યારે કામ છે. તું જરા ઘેર જતી જજે ને. બચુની બાને ફીક નથી. તું કાંઈક મદદમાં...’

મેં કહ્યું : ‘તમે વેપારમાં પડવાના હતા ને આ જંગમાં ક્યાં ઝૂકાચૂકું ?’

લાલભાઈ કહે : ‘આ ગાંધીબાપા ક્યાં સુખે વેપાર કરવા દે તેમ છે ? આટલાં વરસ મજૂરોને ને વિદ્યાર્થીઓને હાકલા-પડકારા ક્યાં અને ખરે વખતે કાંઈ છટકી જવાય છે ? આપણા હાથમાં તે વળી વેપારની રેખા હોય ?... જા જા, ઘેર જા. મારે વળી મોકું થશે.’

લાલભાઈ ચાલતા થયા અને એમે એમના ઘર તરફ વળ્યાં. આ લાલભાઈ જાહેર જીવનમાં પંદર વરસથી એકધારું કામ કરી રહ્યા છે. કામ કરતાં નથી જોતા રાત કે નથી જોતા દિવસ. ભલભલા કાર્યકરો જ્યારે થાકી ગયા છે ત્યારે એમણે લગાતાર કામ ખેંચ્યે રાખ્યું છે. મજૂરમંડળ, યુવકસંઘ, હરિજનશાળા, રાત્રિશાળા, દવાખાનાં, વાચનાલય—એમ અનેકવિધ કામો ખેંચ્યે જાય છે. સવારથી ઘર બહાર નીકળી જાય અને બપોરે ઘેર ખાવા આવે ત્યારે કોઈ હરિજન કે મજૂર ફરિયાદો આગ્યો હોય અને ખાવાનું પડ્યું મૂકી ચાલતા થાય. સાંજે ઘેર ખાવા આવે અને પાસેના ગામના કોઈ ખેડૂતને હેરાન કર્યાની વાત આવે અને ‘મારી પથારી આજે ન કરતાં...’ કહી ચાલતા થાય.

ઘેર ચાર છોકરાં છે, પણ છોકરાંની શી સ્થિતિ છે તેની યે એમને ખબર નથી. ક્યારેક એમે એમને પૂછીએ કે : ‘લાલભાઈ, તમારા ત્રીજા દીકરાનું નામ શું ?’

ત્યારે માથું ખજવાળતા એ કહે : ‘હું સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યમાં માનું છું. ગૃહિણી ગૃહમુખ્યતે. ઘરમાં સ્ત્રીઓનું રાજ્ય. એ વિભાગ શારદાનો. એમને જ પૂછી લેજો ને ?’

ભલા હશે તો એમને ઘેર ત્રીજો દીકરો છે કે દીકરી એની યે ખબર નહિ હોય.

બિચારાં શારદાએત ભણ્યાં છે. એાછું. આખો દિવસ છોકરાં સાચવતાં ઘરકામ ખેંચ્યે જાય છે. એમાં વળી મહેમાનોનો મારો. ગામમાં ગમે તે કાર્યકર આવે અને લાલભાઈ એને પોતાને ઘેર તેડી જ

આવ્યા હોય. આગ્રહ કરીને મહેમાનને જમાડતા જ્ય એને કાર્ય-કરોના ગામના જાહેર જીવનની ચર્ચા ક્યે જતા હોય. શારદાબેનને કામનો કેટલો બોળો વધી પડે છે એની તેમને ખબર પણ ન હોય. અમે કહીએ તો કહે: 'તો કુલસુમ, તમે યે કાર્યકર છો. કાર્યકરના ધરનું કામ કરવું એ પણ કાર્ય ન ગણાય? ધરનાં કામમાં મદદ કરીને શારદાનું કામ ઓછું કરાવતાં હો તો?'

અમે કહીએ: 'પણ તમે મહેમાન જ ઓછા લાવતા હો તો?'

લાલભાઈ કહે: 'અતિથિ દેવો ભવ. ધરને આંગણે મહેમાનના પમની રજ ક્યાંથી?'

અમે કહીએ: 'તો એકાદ નોકર રાખી લો.'

લાલભાઈ કહે: 'કુલસુમ, તારે ઘેર તારા અખ્યા મોટી મિલકત મૂકી ગયા છે એટલે તને નોકર રાખવાનું સૂઝે છે. કહે તો હું તારે ઘેર નોકર રહેવા આવું. મદ્રાસથી મોટા ભાઈ મહિને ચાલીસ રૂપિયા મોકલે છે તેમાથી માંડ મહિનાના ત્રીસ દિવસ ગણી શકાય છે. નોકર રાખું તો પછી મહિનો ટૂંકો થઈ જાય એની ખબર છે?'

નાના હતા ત્યારે લાલભાઈએ અને તેમના મોટાભાઈએ નક્કી કરેલું કે બેમાંથી એકે કમાવું અને એક જાહેર કામ કરવું. પંદર વરસથી લાલભાઈ કામ કરી રહ્યા છે અને મોટાભાઈ મદ્રાસથી પૈસા મોકલી રહ્યા છે. પણ આજે દોઢ વરસથી મોટાભાઈ માંદા પડ્યા છે. ટાંચી કમાણીમાં પૈસા બચાવી શક્યા નથી, તેથી એમની સારવારની યે મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે, ત્યાં લાલભાઈને પૈસા ક્યાંથી મોકલી શકે? છેવટ લાલભાઈએ યુવકસંઘમાંથી મહિને ત્રીસ રૂપિયા લેવાનું નક્કી કર્યું તો લોકોમાં વાતો ચાલી કે લાલભાઈ પોતાની કમાણી માંદે સંસ્થા ચલાવે છે. આઠ દસ મહિના એમ ને એમ એમને રાખ્યું પણ યુવકસંઘનું યે ભડોળ કેટલું હોય? છેવટ એમણે જાહેરજીવન છોડી કાંઈક કમાવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે કાર્યકરોને થયું કે લાલભાઈ

જ્ય તો તો આટલાં બધાં કામ કેણુ કરે? મોટા મોટા કાર્યકરોએ માથે લીધું કે લાલભાઈને માસિક રૂ. ૫૦ મેળવી આપવા. પણ એ વિચારણાને છ-આઠ માસ પીતી ગયા તો યે લાલભાઈના હાથમાં એક પાઇ પણ આવી નહિ.

આમ તો કામ કેમ કરી શકાય?—એમ વિચારી તેમણે વેપાર કરતાં કરતાં કામ કરવાનું નક્કી કરેલું. ત્યારે મેં તેમને પૂછેલું : ‘લાલભાઈ, વેપાર કરતાં કરતાં કામ કેમ કરી શકાશે? વેપાર અને જાહેર કામ તો સામા છેડાની વાત.’

લાલભાઈ કહે: ‘ત્યારે કુલસુમ, એક માર્ગ અજમાવવો બાકી છે. ગાંધીજીએ પણ કહ્યું છે અને આપણા ખાદી કાર્યકર રામજી-ભાઈ પણ કહે છે કે રેંટિયો ચલાવતાં ચલાવતાં કાર્ય કરવું. શારદાને તો ચાર છોકરાં સાચવવાં પડશે એમાં ના નથી. હું રેંટિયો લઈને એસી જાઉં તો દસ કલાક કાંતતાં મહિને દસ રૂપિયા મળી જાય. ઘરમાં જણુ દીઠ મહિને દોઢ રૂપિયો તો ઘણો થઈ પડશે અને ચોવીસ કલાકમાંથી દસ કલાક કાંત્યા પછી ચૌદ કલાક કામ કરી શકાશે.’

મેં કહેલું: ‘દસ રૂપિયામાં તો પૂરું કમ થાય અને દસ કલાક કાંત્યા પછી કામ કરવાની તાકાત ક્યાંથી રહે?’

લાલભાઈ કહે: ‘એનો જવાબ ગાંધીજીને પુછાવીશ તો ‘હરિજન’ની નોંધમાં અચૂક મળી રહેશે. મારી પાસે એનો જવાબ નથી, કુલસુમ.’

હજી એકાદ માસ પહેલાં જ તેમણે વેપારમાં પડવાનો વિચાર કરેલો ત્યાં આ લડત આવી પડી છે. અરુણા ને હું લાલભાઈને ઘેર ગયાં. જઈને જોયુંએ તો શારદાએન પથારીમાં સૂતાં છે અને મોટી દીકરી માથે લવીંગનો લેપ ચોપડી શેક કરી રહી છે. બીજી દીકરી નાના બન્ને ભાઈને ખાવા આપી રહી છે. અમે ગયાં કે બધાં ભેગાં થઈ ગયાં. મેં કહ્યું: ‘શારદાએન, અમારા સરખું કાંઈ કામકાજ?’

શારદાએ કહે: ‘કામ તો ક્યાં ઓછું છે? તમારા ભાઈ પાછા લડતમાં પડ્યા, પણ આ છોકરાં કહે છે કે અમે જે નિશાળે નહિ જઈએ અને લડત લડશું. હું કહું છું કે મા માંદી હોય તેની સારવાર કરવી એ લડતમાં ગણાય કે નહિ?’

બીજી દીકરી કહે: ‘કુલસુમએન! અમે એમ નક્કી કયું છે કે મોટાં વિમુખેન ઘેર સારવારમાં રોકાય, અને મારે રસોઇ માથે ઉપાડી લેવી. બાકીનો વખત અમારે સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરવું. આવડી મોટી લડત આવી છે ત્યારે કાંઈક તો કરી છૂટવું જોઈએ ને?’

અરુણા નાની રમા સામે તાકી રહે છે. મોટે સુધી શારદાએન પાસે બેસીને અમે પાછાં ફર્યાં. અરુણા જતાં જતાં કહે: ‘ચાલ ને કુલસુમ! મોઢું ધણું છે ત્યારે મારે ત્યાં સૂઈ રહેજે.’

મેં કહ્યું: ‘ના અરુણા, હવે એક કામ બાકી છે. તારે ત્યાં નહિ સૂઈ શકું.’

અરુણાથી છૂટી પડતાં જ પગ જિતુભાઈના ઘર તરફ ઊપડ્યા. આજે આખા દિવસની ધમાલમાં એમની પાસે જઈ જ શકી નથી. હવે દાવાનળ સળગી ચૂક્યો છે. કાણજાણે શીયે યોજનામાં એ પડ્યા હશે, એમ વિચારતી એમને ઘેર પગ માંડું ત્યાં બે યુવાનોને વળાવતાં એ ઓસરીની કારે ઊભા કહી રહ્યા છે: ‘ભૂલતા નાહ...ત્રણે પોલીસ-ચોકી... એકે વિગત રહી ન જાય. અને હવેથી એક વાત ખ્યાલમાં રાખજો. એકબીજાને રસ્તામાં મળો ત્યારે કોઈ કોઈને ઓળખતું થે નથી એવી નિહાળતુક નજર રાખીને ચાલ્યા જતાં શીખજો.’

એમને વિદાય કરીને કહે: ‘આવ કુલસુમ, શા સમાચાર છે?’

સમાચાર આપીને મેં કહ્યું: ‘તમે શું કરવું તે કાંઈ વિચાર્યું?’

જિતુભાઈ કહે: ‘હા, હવે તો લગભગ નક્કી પથ કરી નાખ્યું છે.’

મેં કહ્યું: ‘શું કરવાના છો?’

જિતુભાઈ કહે : ‘એ તો નહિ કહી શકું. ન પૂછે એ જ સારું છે. જેટલું કીક જાગશે એટલું તો હું પોતે જ કહેતો રહીશ.’

મેં કહ્યું : ‘ચાલો, નહિ પૂછું. મારા સરખું કાંઈ કામકાજ ?’

થોડીક વાર વિચાર કરીને કહે : ‘હવેથી મારે ઘેર તું ન આવતી.’

સાંભળતાં જ હું વિચારમાં પડી ગયો. મારાથી બોલાઈ ગયું : ‘કેમ ?’

જિતુભાઈ મારા મોં સામે તાકીને કહે : ‘એમાં આવું મોહું કાં કરી નાખ્યું ? મને થાય છે કે કદાચ આગળ તું વધારે કામ આવી શકીશ. તેથી અહીં આવતી-જતી તું ન દેખા તો વધારે સારું. જરૂર પડશે ત્યારે હું મારી મેળે જ બોલાવી લઈશ. એક વાત કરજો. અને ત્યાં સુધી પકડાતી નહિ. કટોકટીને વખતે કામમાં આવે એવી ગણતરીમાં તને રાખી છે એ ન ભૂલતી.’

કટોકટીને કાળે હું એમને કામમાં આવીશ એવી મારી ગણતરી એમણે કરી છે. આથી વિશેષ મારે શું જોઈએ ?

દિવસો પર દિવસો પસાર થતા જાય છે. રાત જોતરીને દિવસ જોગે છે ત્યાં મદ્રાસમાં રેલ્વે તૂટ્યાના અને મુંબઈમાં ટ્રામ તૂટ્યાના સમાચાર આવે છે. બિહારમાં પોલીસ ચોકીને કબજે કર્યાના અને યુ. પી.નાં ગામડાંમાં સ્વરાજ્યતંત્ર સ્થપાયાના ખબર આવે છે. અમદાવાદે મિશનહાલ જાણી કરી છે, તો મધ્યપ્રાંતે રેલ્વે હડતાલ શરૂ કરી છે. પ્રજા પણ રંગતે ચડી છે, મા મૈઃ મા મૈઃ તો જાણે અલયપોકાર હિમાચલથી માંડીને સેતુબંધ સુધી પથરાઈ ગયો છે અને એ અલય-મંત્રને ઝીલી કાઢીને પ્રજા અમર નાદ ગજવી રહી છે. છાપાં પર ચોકકસ સમાચારો છાપવાની મર્યાદા વધતી જાય છે તેમ તેમ શું બન્યું હશે અને શું નહિ તેની પ્રજાકલ્પના પણ અનેકગણી વધતી જાય છે.

રાજનગરની પ્રજાએ પણ નામ રાખ્યું છે. લાલભાઈ કહેતા આવે છે અને પ્રજા કરતી આવે છે. લાલભાઈની સાથેસાથ વિદ્યાર્થી-વર્ગે પોતાનો ખભો મિલાવી દીધો છે. લાલભાઈ ને કામકાજ આડે રાતદિવસનું લાન નથી, તો વિદ્યાર્થીઓને કામકાજ આડે પોતાના દેહદિમાગનું લાન નથી. ચોકે ચોકે, શેરીએ શેરીએ સભાઓ થતી આવે છે ને પ્રજાને આદેશ મળતા આવે છે. સવાર પડતાં આઠ પત્રિકા બહાર પડે છે અને સાંજ પડતાં અઢાર પત્રિકા બહાર પડે છે. શેરીએ શેરીએ પોસ્ટરો ચીતરાય છે અને નાકે નાકે કાળી દીવાલો કરી 'છેલ્લા સમાચાર' લખાય છે. શહેરની મુખ્ય પત્રિકા 'ઈન્ડિલાય' ચલાવવાનું મને સોંપવામાં આવ્યું છે.

શરૂઆતમાં મુખ્ય કાર્યકરોને પકડી લીધા પછી અહીં ધરપકડનું નામ પણ નથી લેવાતું. આકીના બધા કાર્યકરો હવે કેમ લડતું તેની વિચારણા કરવા રાજ મળે છે. કેમ લડતું તેનું કશું નિશાસન જાંધીજી તરફથી કે મુંબઈની મહાસમિતિમાંથી મળી શક્યું નથી. સૌ પોતપોતાની યોજનાઓ નૂકરે જાય છે. કાર્યકરોની વચ્ચે હિંસા અને અહિંસાનો જખરો મતભેદ ઊભો થયો છે. આજે સભા થયેલી તેમાં લાલભાઈ કહે : 'અહિંસક રીતે સરકારનો જેટલો વિરોધ કરવો હોય તેટલો કરી છૂટવો. આ લડતને આપણા કાર્યકરોને પકડી લીધા છે તેના વિરોધ પૂરતી જ મર્યાદિત રાખવી.'

એક સમાજવાદી કાર્યકર કહે : 'જ્યારે રાષ્ટ્રની આઝાદીના પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે ત્યારે હિંસા-અહિંસાને તથા આવી મર્યાદાને વચ્ચે નહિ લાવવા જોઈએ. આખો દેશ અત્યારે આઝાદી માટે ઊતરી પડ્યો છે. મારા દેશને આઝાદી અપાવવી છે. એ ગમે તે રીતે મળતી હોય તો હું લાવવા તૈયાર છું. દુનિયાના ઘણા યે દેશો આઝાદ છે. એમાંથી કેઈએ અહિંસાથી આઝાદી નથી મેળવી. તોયે તેઓ આઝાદી ભોગવી રહ્યા છે. નકામી અહિંસા અહિંસા કરીને ગુલામગીરીનું પાપ વેંદાયે જવું આપણને નહિ પાલવે.'

લાલભાઈ કહે : ‘બીજા દેશોએ હિંસક રીતે આઝાદી મેળવી છે તેથી તો એ હિંસાને આજે જગતના ચોક વચ્ચે છૂટે દોરે ખેંચવાનું મહત્ત્વ મળી ગયું છે. એનાં પરિણામો આજે આખી દુનિયા ભોગવી રહી છે તો એ આપણે એ રસ્તે ચાલશું ? ગાંધીજીએ આખા જગતની કાયમી શાંતિનો ઊભો કરેલો આશાદીવડો આપણે જ ચોલવી નાખશું ?’

પેલા તીખા ગણુતા ગાંધીવાદી કાર્યકર વિજયુભાઈ કહે : ‘આ ચર્ચાને હિંસા-અહિંસાના પાટા પર લઇ જવાને બદલે હડતાળ કે ભાંગફેડ એવા સ્પષ્ટ મુદ્દા પર લઇ જઇએ તો વધારે સારું. આજે આખો દેશ ભાંગફેડને માર્ગે ચડ્યો છે. એ ભાંગફેડનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવો કે નહિ તે જ મુખ્ય સવાલ છે. અને મને તો લાગે છે કે કિશોરભાઈએ ‘હરિજન’માં લખીને એ બાબતની સ્પષ્ટતા કરી નાખી છે કે લોકોના જન જોખમમાં ન આવે તેવી રીતે તારનાં દોરડાં કાપી નાખવાં, પાટા ઉખાડી નાખવા વગેરે દ્વારા વાહન-વ્યવહાર ચંભાવી દેવામાં વાંધો નથી.’

લાલભાઈ કહે : ‘કિશોરભાઈએ કહ્યું તેથી આપણી વિચારણા પૂરી નથી થતી. કિશોરભાઈએ આ બધું ખુલ્લેખુલ્લાં કરવાનું કહ્યું છે. એ કરવાની તાકાત આપણી પ્રજામાં હું જોતો નથી. પરિણામે એ બધું છૂપી રીતે કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહેલી હું સાંભળી રહ્યો છું. મને લાગે છે કે એ ગુપ્તતા આપણી લડતને ભાંગી નાખશે.’

જિતુભાઈ કહે : ‘ગુપ્તતા સામે આટલો બધો વાંધો કેમ લેવાય છે એ મને સમજતું નથી. ૩૦-૩૪ના સત્યાગ્રહમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી પત્રિકાની અને મીઠાની, સલાની અને સંમેલનોની ગુપ્તતા રીતસર ચાલી હતી. ત્યાં ગુપ્તતાનો વાંધો ન હતો તો પછી અહીં શા માટે વાંધો લેવાય છે ? બાકી આ ગુપ્તતાનો દોષ આપણે માથે ઢોળાય છે એ જાણીને જ મને નવાઈ લાગે છે. ગાંધીજીએ જ આઠમી ઓગસ્ટની રાતે સૌ હિંદીઓને આઝાદ માનવી તરીકે

વર્તવાનો આદેશ આપી દીધો છે. તે દિવસથી આપણે આ સરકારી તંત્રને માનતા નથી. આ દેશના આખા તંત્ર પર આપણો જ કાબૂ માનવો જોઈએ. એ દેશની કોઈ પણ વસ્તુને મારી જરૂરિયાત અનુસાર હું ગમે ત્યારે ગમે તે રીતે ભાંગું તોડું તો કોઈ એ વાંધો નહિ લેવો જોઈએ. એની સંભાળ રાખવાનું કામ મારું છે. ઘરમાં હું ખાવા ક્યારે ખેસું છું તેની સરકારને હું ખબર આપવા નથી જતો.’

લાલભાઈ કહે: ‘આ લડતને ટૂંકી દૃષ્ટિએ ન મૂલવવી જોઈએ. આપણી આ લડત તો આજે છે અને કાલે નહિ હોય. પણ માનવીની અંદર રહેલી સદ્ અસદ્ વૃત્તિઓ વચ્ચેની લડાઈ તો આદિ કાળથી ચાલી આવે છે. એમાં સદ્વૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપવું કે અસદ્વૃત્તિને એ જ મુખ્ય સવાલ છે. મને લાગે છે કે હિંસા, ગુપ્તતા વગેરે અસદ્વૃત્તિને માર્ગે લઈ જનારાં છે. આજે આપણે સરકાર સામે હિંસાનો અને ગુપ્તતાનો ઉપયોગ કરશું. આવતી કાલે એનો ઉપયોગ આપણી અંદરોઅંદર થશે. એનાં કોઈ બંધન રહેશે નહિ. કદાચ આ માર્ગે આઝાદી આવે તો એ તે આપણી અંદર કારમાં વિષ રેડીને આવશે. એનાં પરિણામ આજની ગુલામી કરતાં વિશેષ ખૂરાં હશે. આથી મને લાગે છે કે આપણે હિંસા અને ગુપ્તતાથી દૂર રહીએ એમાં જ આપણું અને માનવજાતનું હિત છે.

‘પણ મને લાગે છે કે આ સવાલ ચર્ચાનો નથી, સમજનો છે. જેમને હિંસક માર્ગે કામ કરવું હોય તેઓ અહિંસક માર્ગવાળાથી દૂર રહીને પોતાની મેજે ફાવે તેમ કરી શકે છે. જોને પોતપોતાની મન્યતા અનુસાર લડી લેવાની છૂટ છે.’

એક સમાજવાદી કાર્યકર કહે: ‘મુંબઈમાં નવી એ. આઈ. સી. સી. સ્થપાઈ ગઈ છે. એમના તરફથી અમને પરિપત્રો મળી ગયા છે. એ પરિપત્ર પ્રમાણે વાહનવ્યવહાર થંભાવી દેવા માટે કોંગ્રેસનો આદેશ મળી ગયો છે. તો પછી તેમણે જુદા આ માટે રહેલું જોઈએ ?’

જિતુભાઈ કહે: ‘એ. આઈ. સી. સી. તો આઈમી ઓગસ્ટે પકડાઈ ગઈ. એના ત્રી કોઈને બોલવાનો અધિકાર નથી. અને પોતાના કામને એ. આઈ. સી. સી. તો સિક્કો મેળવીને આધાર મેળવવામાં મને તો નામોશી લાગે છે. મને લાગે છે માટે હું કરી છૂટું છું—એટલું કહેવાની તો આપણી તૈયારી હોવી જ જોઈએ.’

ચર્ચાને અંતે એ વિભાગ પડી ગયા. એક વિભાગ લાલભાઈની દોરવણી અનુસાર ચાલનારનો, બીજો વિભાગ જિતુભાઈની દોરવણી અનુસાર ચાલનારનો.

સ્વયંસેવિકાઓના કાર્યની પણ વિચારણા થઈ ગઈ, અરુણાએ પ્રથમ ભરતીમાં જ નામ લખાવી દીધું છે. અરુણા મને કહે: ‘તારું નામ મારી સાથે જ રાખું ને, કુલસુમ?’

મેં કહ્યું: ‘ના બહેન, હું તો પાછળ રહીને જીવવાની. આપણા કાર્યકરોનાં ઘરની સંભાળ લેનાર પાછળથી કોઈ નથી રહેતું. એ સંભાળ રાખવાનું મારે માથે ઉપાડી લેવું છે.’

અરુણા કહે: ‘આવડી મોટી લડાઈ સળગી છે ત્યારે કુટુંબોની સંભાળની વાત તને ક્યાં જરૂરની લાગી, કુલસુમ?’

મેં કહ્યું: ‘તને એ જરૂરિયાત નહિ સમજાવી શકું, બહેન.’

ક્રાંતિનાં ઘોડાપૂર

સુધીરની આત્મકથા

મારી આસપાસ નજર ફેરવું છું ત્યારે કેટલાંયે માણસોને બોલતા સાંભળું છું કે મેં આમ કયું છે માટે આ પરિણામ અચૂક આવવું જોઈએ. થોડા દિવસ પછી એ જ માણસો કહેતા સંભળાય છે કે ફાણ જાણે શું થયું અને ધાર્યું પરિણામ ન આવ્યું. આમ થવાનું કારણ માત્ર આટલું જ છે : માણસ પોતાની સમજનાં બળોને ગળે આપ્યા વિશ્વને માપવા જાય છે અને ધાર્યું પરિણામ મેળવવા જાય છે. પણ માણસ નથી જાણતો તેવાં અનંત અગમ્ય બળો અહો-રાત વિશ્વ માથે કામ કરી રહ્યાં છે અને માણસની ધારણાઓ પર અસર કર્યે જતાં હોય છે. જે આ બળોને લક્ષ્યમાં લઈને માણસ આશાના આંકડા માંડે તો એને ઝાઝી છેકભૂંસ કરવી ન પડે. આવા દ્રાઈ અનુભવથી જ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું લાગે છે કે-

હું કરું, હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા,
શકતો બાર જ્યમ થાત તાણે.....

આટલા અનુભવની સરાણે ચડાવીને માનવી જીવનના આંકડા માંડે તો ‘ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ’ એવા અમર ગીતા-વાક્યને સહેજે આચરણમાં ઉતારી શકે. છેલ્લા દોઢેક માસની પ્રસંગ-પરંપરાએ મને આ સત્યનું ભાન પૂરેપૂરું નહિ તો કાંઈક કરાવી દીધું છે અને મારા અંતરને તળિયે બેઠેલા અભિમાનને કાંઈક હણવું કયું છે.

રાજનગરથી પેલી કાર્યકરોની સભામાંથી એકલો પાછો ફરીને વિચારમાં ને વિચારમાં ફળિયામાં પગલું માંડતો હતો ત્યાં સામેથી દોડીને દિનુએ મને પૂછ્યું : ‘કુલસુમબેન ક્યાં, મામા ?’

મેં કહ્યું : ‘કુલસુમબેન તો ન આવ્યાં, દિનુ. લડત આવે છે એટલે રાજનગર જ રોકાઈ ગયાં.’

મારો જવાબ સાંભળીને દિનુ ઢીલો પડી ગયો. એનું વીલું મોઢું નોંધાતે મેં કહ્યું : ‘એમાં આટલો ઢીલો શું થઈ ગયો, દિનુ ?’

દિનુ કહે : ‘તે લડત શું રાજનગરમાં જ આવવાની છે ? અમારી મળ મારી નાખી,’

મેં કહ્યું : ‘શાની મળ મારી નાખી વળી ?’

દિનુ કહે : ‘અમારી ટુકડીએ નક્કી કરેલું કે લડતમાં મોખરે રહેવું અને કુલસુમબેન પાસેથી ગીત શીખીને ગામને ગજવી દેવું.’

મેં કહ્યું : ‘આપણે ધારીએ એ પ્રમાણે થોડું જ થાય છે ?’

‘હાંઅઅઅ, અમારે તો થાય છે. નહિ થતું હોય તમારે...’ કહેતો દિનુ ચાલ્યો ગયો.

હજી કાર્યકરોની ખીજી સભા મળવાની હતી અને લડત કેમ લડવી એની વિચારણા એમાં થવાની હતી. પણ એવી સભા મળે તે પહેલાં મુખ્યમંત્રી મહાસમિતિ પૂરી થતાં સરકારે ટડાકો બોલાવી દીધો અને હિંદના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી ઝંઝાવાત જાગી ઊઠ્યો. હું આ સમાચાર જાપામાં વાંચું એ પહેલાં અમારે ગામથી રાજનગર ગયેલા થોડાક માણસોએ ગામમાં એ સમાચાર ક્યારે આપી દીધેલા એની મને ખબર પણ નહિ પડેલી. હું હજી જાપું વાંચતો ખેડો હતો ત્યાં તો ‘હો...હો...’ એવા હોકારાએ જાણે આકાશ ચીરી નાખ્યું અને ધરતીકંપનો ગડગડાટ ધરતી હેઠેથી ચાલ્યો જાય તેમ હોકારો ધીમે ધીમે આધો આધો જતો.

લાગ્યો. ફળિયામાં આવીને જિભો રહું ત્યાં બે-ચાર જુવાનો દોડતા આવી પહોંચ્યા. શ્વાસેભર્યા મને કહે: ‘હાલો, હાલો, સુધીરભાઈ ! અત્યારે ખરે ટાણે ધરમાં કાં બેઠા ? આખું ગામ હૂકળી જિંદગી છે અને પોલીસથાણા માથે જમ રહ્યું છે. ’

મેં કહ્યું : ‘ પોલીસથાણા માથે શા માટે ? ’

જુવાનો કહે : ‘ પોલીસથાણું કબ્જે કરવા જ તો ? રામભાઈ પટેલ અને સુલેમાન કાકા મોખરે છે. હમણાં થાણું આપણા હાથમાં સમજો અને આપણું રાજ્ય માંડી દીધું જાણો. રાજગનર સાથે જેડતાં તારનાં દોરડાં ક્યારનાં ચે કાપી નાખ્યાં છે અને રસ્તાં રૂંધી નાખવા માટે પથ્થુ ટોળાં પહોંચી ગયાં હશે. ’

‘અરે, હજી આપણીલડત તો શરૂ નથી થઈ અને આ શી ધમાલ આદરી છે ?’ કહેતાં મેં માથે ટોપી નાખી તો ચાલતાં ચાલતાં પેલા જુવાનો કહે: ‘આખા દેશમાં લડાઈ જાગી જિંદી અને તમે આ શું કહો છો, સુધીરભાઈ ?’

શું કરવું અને શું નહિ એ વિચારેથી મનમાં ગોથાં ખાતો અને ખાડાખડિયાથી પગમાં ડેખાં ખાતો ગામને પાદર આવીને જેઈ છું તો જાણે આખું ગામ પાદરે હડકોટ ઠલવાઈ ગયું હોય એમ લાગ્યું. પાદરેથી રાજનગર જતા રસ્તાની ધારે માણસોનાં ટોળાં દોડી રહ્યાં છે અને કડાકડ ઝાડની ડાળીઓ કાપી રસ્તા ઉપર નાખી રહ્યાં છે. કોઈ મોટા મોટા પાણા, તો કોઈ આસપાસમાંથી જાંખરાં ભેગાં કરીને રસ્તા ઉપર જીંકી રહ્યાં છે. પાદરે જિભેલું ટોળું ધક્કામુક્કી કરવું ધીમે ધીમે પોલીસથાણા પર જમ રહ્યું છે અને ‘ મહાત્મા ગાંધીજી કી જય ’ ‘ ઈન્દિરાબાઈ કી દાબાદ ’ પોકારી રહ્યું છે.

વગર શીખવ્યે આ ગામડાગામનો જનસમૂહ ક્રાંતિને માર્ગે આવી જિભો છે ને ? કેશા ખ્યાલ વગર અત્યારે એ વિનાશક પથે વળી રહ્યો છે ખરો, પણ ક્રાંતિ એ માત્ર વિનાશક જ બળ નથી. એનામાં મહાન

સર્જનાત્મક બળ છે એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે. આ ક્રાંતિને પંથે વળેલા જનસમૂહને ખંડનાત્મક કાર્ય કરતા રોકી, ગાંધીજીની અહિંસાને માગે કંઈ રીતે સર્જનાત્મક બળ તરફ દોરી જવો એવા એવા વિચારો થૂંટતો હું ટોળાં વચ્ચે માથાં મારતો માંડ માંડ થાણા પાસે પહોંચ્યો ત્યાં તો દસ-બાર જુવાનો થાણાને દરવાજે ઊભા પોલીસોને કહી રહ્યા હતા: ‘બહાર નીકળો, બહાર નીકળો. બંદૂક-પટ્ટા સોંપી દો અને ગામને તાબે થઈ જાઓ.’ બિચારા પોલીસો કાટડીઓ બંધ કરી બેસી ગયા છે.

મને જોઈને કોઈ બોલી ઊઠ્યું: ‘સુધીરભાઈ આવ્યા, સુધીરભાઈ આવ્યા.’ તરત જ બીજો પોકાર ઊઠ્યો: ‘મંડીલાબ, ઝીંદાબાદ.’

મેં તરત જ પેલા જુવાનોને પૂછ્યું: ‘અરે, શી ધમાલ છે આ ?’

એક જુવાન કહે: ‘અરે સુધીરભાઈ, થાણામાં પોલીસ છે આખા ચાર. ફોજદાર તો રાજનગર ગયા છે. થાણાને કબજે કરી ગાંધીનું રાજ સ્થાપી દઈએ. આવો મોકો નહિ મળે. પહેલો ધા સવા લાખનો.’

મેં કહ્યું: ‘પણ હજી આપણી લડત તો શરૂ નથી થઈ. પહેલો ધા કરવાની વાત જ ક્યાં છે ?’

બીજો જુવાન કહે: ‘આખા દેશમાં લડત સળગી ઊઠી છે અને તમે આ થું કહો છો, સુધીરભાઈ ? આ વખતે તો આપણી સાથે રામભાઈ પટેલ અને સુલેમાન કાકા પણ છે.’

‘ક્યાં છે રામભાઈ પટેલ અને સુલેમાન કાકા ?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ ઊભા થાણાની દીવાલે.’ કોઈએ જવાબ દીધો.

તરત જ હું એમની પાસે પહોંચ્યો. મેં પૂછ્યું: ‘શી વાત છે, રામભાઈ ? શી વાત છે, સુલેમાન કાકા.’

બંને કહે: ‘અમે તમારી વાટ જ જોતા હતા ત્યાં તો ગામ ઊમટી પડ્યું એટલે અમે પણ અહીં આવ્યા. કેમ, ઝીંકી દેશું ને ધા ?’

ટોળું હોકારા ગળવી રહ્યું છે. અમને દેખીને ટોળું થાણુથી થોડે દૂર જીલું રહી ગયું છે અને ‘ધન્ડીલાખ, ઝીંદાબાદ!’ના પોકારો વચ્ચે અમારી ચર્ચા ચાલી રહી છે. મેં કહ્યું: ‘રામભાઈ! તેલ જોઈએ, તેલની ધાર જોઈએ, પછી ભાવ જોલીએ તો સારું. હજી કાંઈસે લડાઈ લડવાનો આદેશ નથી આપ્યો અને આપણાથી આવું પગલું કેમ ભરાય? શાંતિથી વિચારીને...’

રામભાઈ કહે: ‘સુધીરભાઈ, શાંતિથી વિચારીને કરવા જશો તો પછી કાંઈ નહિ થાય. ગામ તો ગાંડું કહેવાય. જિમટે ત્યારે આખો દરિયો ડોળી નાખે અને આજસે ત્યારે તરણું તોડીને ચાલે ન કરે. તાતે ઘાએ ઘાટ ઘડાયો એ સાચો.’

મેં કહ્યું: ‘પણ રામભાઈ, આ લડત કેવી રીતે આગળ વધશે, કેટલો વખત ચાલશે એ કાંઈ કહેવાય નહિ. એ જાણ્યા વગર ગામના ગળા ઉપરવટ જોઈ એમને માથે નાખી દઈ એ તો પછી ગામ પાછું પડે. એ વખતે મારે આવો પડે ગામને અને ગાળો ખાવી પડે આપણા જેવા મોવડીએને. એ કરતાં જોઈ વિચારીને...’

સુલેમાન કાકા કહે: ‘તો ભાઈ તમારી મરજી. અમે તો માન્યું કે તમને ગમશે તેથી અહીં આવ્યા. પછી તો તમને સૂઝે તેમ કરો.’

તરત જ મેં દીવાલ માથે ચડીને લોકોને વાત સમજાવવી શરૂ કરી. ‘હો.. હો...’ કરીને મારો અવાજ ડુખાવી દેતા લોકોએ માંડ પોણા કલાકે મારી વાત કાને ધરી. જીવાનોએ જાણે પડકાર કરતા હોય તેમ મને પૂછ્યું: ‘ત્યારે આપણે કરવું છે શું?’

મેં કહ્યું: ‘હમણાં તો હડતાલ પાડીએ. રોજ સભાસરઘસ યોજીને ગામને દેશ આખાના સમાચાર આપીએ. એ પછી બીજો કાર્યક્રમ આપશું.’

‘લલે, લલે!’ કહેતાં લોકોએ વાત કબૂલ રાખી અને ‘ધન્ડીલાખ, ઝીંદાબાદ!’ના પોકાર ગળવતું ટોળું આખા ગામને આટો મારવા પાછું

ચાલી નીકળ્યું. થોડાક જુવાનોને રૂંધી નાખેલા રસ્તા સાફ કરવાનું કહીને હું ઘર તરફ વળ્યો.

ખીજ દિવસથી સભા-સરઘસનું કામ જુવાનોને સોંપી દીધું અને સવાર-સાંજ વ્યવસ્થિત રીતે સભા-સરઘસ થવા લાગ્યાં. આખા દેશ-માંથી દમનના સમાચાર આવવા લાગ્યા અને મેં ગામના આજેવાનોને બોલાવીને વાત રજૂ કરી કે : ‘ આ રીતે પ્રજા માથે હાથ નાખનાર સરકાર સાથે આપણે સહકાર ન કરી શકીએ. ઓછામાં ઓછું સરકાર દમનનાં પગલાં ઓછાં ન કરે ત્યાં સુધી આપણે સરકારનો અસહકાર કરવો જોઈએ. ’

સુલેમાન કાકા કહે : ‘આપણે પાંચ હજારની ગામડી અસહકાર કેવી રીતે કરશું ? ’

મેં કહ્યું : ‘એ રીતે. એક તો આપણા મુખી-પટેલ-પસાયતા બધા રાજનામાં આપે અને અહીંની સરકારી સિમેન્ટ ફેક્ટરીમાં જતા મજૂરો હડતાળ પાડે. ’

સુલેમાન કાકા કહે : ‘રાજનામાની શરૂઆત તો મોરારભાઈ પટેલથી થવી જોઈએ. મોવડી પગ માંડે એટલે ખીજ પાછળ ચાલી નીકળશે. ’

‘ હડતાલની શરૂઆત તમારા લોકોથી થવી જોઈએ. એમને માટે સુધીરભાઈએ લોહીનાં પાણી ઓછાં નથી કર્યાં. ’ રામભાઈ બોલ્યા.

અમારા રંગપુરમાં અરધી ઉપરાંત વસતી મુસલમાનોની છે. લગભગ મોટો ભાગ મજૂર વર્ગનો. પાસેની સિમેન્ટ ફેક્ટરીમાં બધા મજૂરી કરે. એમને આખા દિવસની હાડોહાડ મજૂરીના છ આના મળતા. તેમને માટે હડતાલ પાડીને, સંગઠન કરીને, બેત્રણ વાર જેલમાં જઈને તથા માથાં રંગાવીને અમે દસ આના કરાવી દીધેલા. એનો ઉલ્લેખ રામભાઈ કરી રહ્યા હતા.

મેં કહ્યું : ‘જુઓ, સુલેમાન કાકા ! એ તો લોકોને હડતાલ પાડવા

જેવું લાગે તો જ હડતાલ પાડે, હો ? આ કાંઈ સોદાની વાત નથી.’

રાજનામાં-હડતાલની વાત વધારે ચર્ચાએ ચડી. સભા-સરઘસ ચાલુ રહ્યાં. આસપાસનાં ગામેની પેઠે અહીં પણ પોલીસપાર્ટી આવીને બેઠી અને ચર્ચાના મુદ્દા બે રસ્તે ફટાયા. મોરારભાઈ મુખી કહે: ‘હું રાજનામું તો આપું. પણ મારા પછી પેલો ગોપાળ કોળી મુખી થવા માટે અઠી વરસથી બિચોનીચો થઈ રહ્યો છે. સરકાર ધડ દઈને એને મુખી નીમી દેશે. તો પછી એમાં મારું નાક શું રહે ?’

હું એમને સમજાવું છું : ‘તમે રાજનામું આપી દેા પછી સરકાર ગાંગલી ધાંચણને જે મુખી બનાવે એની આપણે શી ચિંતા ?’

પણ એ વાત કાંઈક લાકડે લપટાણી છે, ત્યાં હડતાલ માટે બીજી મુશ્કેલી જિભી થઈ છે. મુસ્લિમોમાં કોઈક કોલેજનો જુવાન આવીને સમજાવી રહ્યો છે કે : ‘આ હડત લિંદુઓને રાજ અપાવવાની છે. કીણા સાહેબે એનો વિરોધ કર્યો છે, માટે આપણાથી એમાં ન જોડાવાય.’

દિવસ ને રાત સમજાવટ ચાલી રહી છે પણ વાત તંતે ચડી. રાજનામાં અપાય તો હડતાલ પડે અને હડતાલ પડે તો રાજનામાં અપાય એમ ચડસાચડસી શરૂ થઈ છે. આઠ આઠ દિવસની માથાકૂટ પછી જે કોઈ નિવેડો ન આવ્યો ત્યારે મન પછડાઈને વિચારે ચડ્યું : અરે સુધીર, આ ગામમાં ચાર ચાર વરસથી તું કામ કરે છે. લોકો માટે ન જોયો દિવસ કે ન જોઈ રાત. આજે આખા દેશની ઇજ્જતનો સવાલ જિંભા થયો છે તેમાં એ લોકો તારી સાથે એકડો નહિ પુરાવે ? જસ, તારાં આટલાં વરસનાં કામનું ફળ પ્રજા પાસેથી અણીને વખતે આવું મળશે ? થોડા દિવસ પહેલાં જિતુ જ નહોતો કેતો કે ‘પ્રજામાં રચનાત્મક કામ કરવાથી રાહત આપી શકાય, કાંઈ લડાયક ખમીર જિભું ન કરી શકાય. હડત જિભી થાય ત્યારે આ ખાદિન્દ્રોમાંથી એક માણસ

પણુ લડવા નીકળી પડે તો વધારે માનજે.’ એના જ બોલની પ્રતીતિ શું મને આ કટોકટીને કાળે થવાની છે કે શું ?

ક્યારેક મનમાં વિચાર ફરકી જાય છે કે પેલે દિવસે લોકોને થાણાનો કબજો કરતાં પાછાં વાળીને તેમની શક્તિને રૂંધી નાખી એ કરતાં તે દિવસે એને વહેવા દીધી હોત તો શું ખોટું હતું ? લોકોનાં બળા-બળનો તોલમાપ કરવા જતાં આજે લોકો પોતે જ પોતાની શક્તિનો તોલમાપ કરી સ્વાર્થને પથે ચડી ગયાં છે.

રાત ને દિવસ આ નિરાશાજનક વિચાર મને ઘેરી લીધો છે ને ફરીફરીને મન ચારચાર વરસના કાર્યોના ઉઠાંક માંડવા બેસતાં બેવડું નિરાશ થઈને પાછું પટકાય છે. ખાદીકાર્યાલય, હરિજનશાળા, રાત્રિશાળા, વ્યાયામ મંદિર, દવાખાનું-વગેરે કેન્દ્રો માથે ચકરાવા ખાઈને મન જાણે પાતાળમાં પુરાતું હોય તેમ જાંડું ગિતરી જતું લાગે છે. મારી કરુણ નિષ્ફળતાના આંક માંડતા બેંકા હતા ત્યાં-

પાસેના હરિપુર ગામેથી મોહન આવી પહોંચ્યો. મારી પાસેથી ખાદીકામ શીખીને હરિપુરમાં શંકરભાઈની નીચે બે વરસથી ખાદીકામ ઉપાડી લેનાર મોહન મને કહે : ‘ચાલો, ચાલો, સુધીરભાઈ ! હરિપુર ચાલો. અમે તો તમારી રાહ જોઈ જોઈને થાકી ગયા, પણ તમારા કશા સમાચાર ન મળ્યા એટલે હું છટકીને આવી પહોંચ્યો છું.’

‘મેં પૂછ્યું : ‘છટકીને શા માટે ? અને મારી ત્યાં આવવાની શી જરૂર છે ?’

મોહન કહે : ‘આટલું આટલું થઈ ગયું તો બે તમને ખબર નથી ?’

મેં કહ્યું : ‘મારી ચિંતા આડે બીજની વાત સાંભળવાનો બે વખત ક્યાં છે કે મને ખબર પડે ?’

એ પછી એસરીની કારે જિભાં જિભાં જિંચે શ્વાસે મોહને જે વાત કરી તે આ હતી :

ગાંધીજી પકડાયા પછી હરિપુરમાં ये સભા ભરાઈ. સભાના પ્રમુખ હિદાર વેપારી મગનભાઈ થયા. મગનભાઈએ ભાષણમાં કહ્યું કે ત્રીસની લડતમાં આપણા ગામે હિજરત કરીને આખરે જીતી કરી છે તેને રૂડી કરી બતાવવાનો આ વખત છે. આ ગામમાં મોટા ભાગની વસ્તી કાળી લોકોની છે. કાળી જુવાનડા કહે : ‘બોલો, તમે કહો એ કરવા તૈયાર છીએ.’

મગનભાઈ કહે : ‘આ લડત ગાંધીજીએ ઉપાડી છે. ખુલ્લુંખુલ્લું જે કોઈ માથાં દેવા તૈયાર હોય તે આ બાજુ આવીને જીતી રહે.’

એક કડીના પચાસ જુવાનો લાકડીઓ પછાડતા એક બાજુ જીતી રહી ગયા. મગનભાઈ કહે : ‘જુઓ, હું તમારો મોવડી, તમે મારા પાછોટિયા. હું કહું તેમ તમારે કરતા આવવાનું. પહેલું મારું માથું પડે, પછી તમારે માથે ઘા પડે. આટલા વરસની કમાણી તરીકે મારી પામે પચીસ હજાર રૂપિયા છે. તેમાંથી સાડાબાર હજાર મારી બૈરીને નામે કરી દઉં છું. એમાંથી તે મારાં ચારે છોકરાંને જીવતાં લગી પાળે. બાકીના સાડાબાર હજાર તમારાં કુટુંબ માટે.’

રૂપિયાની વહેંચણી કરીને પચાસે જણને બાકીના પોષાક પહેરાવ્યા. કપાળે ચાંદલો કરી કરેણના હાર પહેરાવી હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ આપ્યા. કોશ, કોદાળી તથા સાત સાત વાડિયાં ખજૂરનાં લઈને સ્ટેશન તરફ જાવડા. સ્ટેશનને દરવાજો જીતી રહીને મગનભાઈ કહે : ‘આ રેલ્વે જીતી કરીને સરકારે આપણને આંધી લીધા છે. એના વહેવારને આપણે ચોડેધોડે તોડી નાખીએ.’

સ્ટેશન ઉપર જીભેલા ત્રણ પોલીસ આ એકાવન જણને જોઈને થીજી જ રહ્યા. મગનભાઈ આગળ ચાલ્યા અને ‘મહાત્મા ગાંધીકી જય’ કહીને પાટા હેઠે કોશ ભરાવી. એમની પાછળ પચાસે જણા ये કોશો ભરાવી. ‘ઈન્કીલાબ, ઝીંદાબાદ !’ ‘ઈન્કીલાબ, ઝીંદાબાદ !’ કહેતા ગયા ને ખીલા કાઢતા ગયા, સલેપાટ ખેંચતા ગયા અને પાટા ઉખેડતા ગયા. ચાર કલાકમાં ચાર માઇલમાં ઠેકઠેકાણે પાટા ઉખેડી નાખ્યા.

પાટા ઉખેડીને ત્યાં ને ત્યાં ખબૂરની ઉમ્મણી કરી. ‘હન્કીલાખ, ઝીંદાબાદ !’ ના પોકારો સાથે પાછા ફરી ગામમાં પોલીસથાણા માથે તેમ જ ચોરા માથે રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવ્યા અને ગામમાં સરધસ કાઢ્યું.

નારથી આ ખબર રાજનગર ગયા અને રાજનગરથી ટ્રેનમાં બેસીને પોલીસપાર્ટી છૂટી. સ્ટેશનથી ચાર માઇલ સુધી પાટા ઉખાડી નાખેલા ત્યાં ટ્રેન બિભી રાખીને પાર્ટી હરિપુર આવી. પોલીસ ઉપરીએ પૂછપરછ કરતાં મગનભાઈ પોતે સામા આવીને બિલા રહ્યા અને પાટા ઉખેડવાનું કામ પોતે કર્યું છે એમ એકરાર કર્યો. એમની પાછળ બીજા દસ જણાએ પણ એકરાર કર્યો. અગિયારે જણાને પકડીને પોલીસ ઉપરી સ્ટેશને લઇ ગયા અને રેલ્વેના ડબ્બામાં પૂરી દીધા. પાછા આવીને ગામના જુવાનડાને ભેગા કર્યા અને આ કામમાં બીજા કોણુ હતો તેની પૂછગાછ આદરી. જુવાનો કહે: ‘અમને મગનભાઈએ દસ જણનાં જ નામ આપવાની વાત કરી છે. વધારેનાં નામ નહિ કહીએ. મગનભાઈ પાછા આવે ને એ કહે તો બીજાનાં નામ મળે.’

પોલીસ ઉપરીએ મનાવવા માટે મારફ્ટ આદરી. ઉપરાંત સ્ટેશનથી સમાચાર મળ્યા કે મગનભાઈને તથા તેમના દસે સાથીદારોને પણ મારફ્ટ શરૂ થઈ છે. કોળી જુવાનોની આંખ કરડી થઈ. ગામની મ્યુ. ના યુવાન પ્રમુખ રાયમલ ચૌહાણને ઘેર અધા ભેગા થયા. રાયમલ વકીલ થયા બાદ આ ગામમાં બે વરસથી જાહેર પ્રગતિ કર્યા કરે છે. ભારે કટો જુવાન છે. રાયમલની આગેવાની નીચે ચોથે દિવસે સંત-લસ કરીને કોળી અંદકા લઇ ને સામા થયા. સામસામા ગોળીબાર થયા. બે પોલીસના માણસ મર્યા અને પાંચ કોળી મર્યા. એક પોલીસ ચોકી આળી નાખી. તેમાં બે પોલીસ જીવતા બકાઈ મૂચ્યા. અંતે પોલીસ પાર્ટીને બહાર કાઢીને કોળીઓએ ગામના દરવાજા બંધ કરી દીધા.

ટેકરા પર વસેલા હરિપુરને ફરતો જૂનો પુરાણો પાકો કોટ છે. કોટ પર ઝોડા રચીને આજે આઠ દિવસથી કોળી બેસી ગયા છે. સામસામા

ગોળીબાર થઈ રહ્યા છે. પોલીસ ઉપરી વધારે પોલીસપાટી મંગાવી રહ્યા છે. પાર્ટીઓ અડખેપડખેનાં ગામોમાં રોકાઈ જવાથી હજી આવી નથી. પણ હરિપુરને માટે એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે. આખું હરિપુર ગામ નીચે તળેટીમાં આવેલ થાણા પાસેના તળાવનું પાણી પીએ છે. આજે આઠ દિવસથી દરવાજા બંધ હોવાથી લોકો પાણી ભરી શકતાં નથી. પરિણામે ગામલોકોને તરસે મરવાનો વખત આવ્યો છે. કોળી જીવાનો બંદૂકો હેઠી મૂકતા નથી અને પોલીસ ઉપરી તોપ મંગાવીને હરિપુર સામે માંડવાની વાત કરી રહ્યા છે. બન્ને વચ્ચે ગામ ભીંસાઈ રહ્યું છે. કાંઈ મારગ ન સૂજવાથી રાતોરાત છાનોમાનો છટકીને મોહન આવી પહોંચ્યો છે. કહેવાય છે કે હજી સ્ટેશન પર ડબ્બામાં પુરાયેલા મગનભાઈ કહી રહ્યા છે કે મને ગામમાં લઈ જાઓ તો હથિયારો હેઠાં મુકાવું, પણ પોલીસ ઉપરી માનતા નથી.

વાત પૂરી થતાં હું તરત જ બોલી ઊઠ્યો: ‘પણ આટલું બધું થયું તો યે શંકરભાઈ કેમ દેખાતા નથી? એ ક્યાં ગયા છે?’

મોહન કહે: ‘ખાદી કાર્યાલયમાં બેઠા એ રેંટિયો ચલાવે.’

મેં પૂછ્યું: ‘એ કેમ રાયમલને કાંઈ સમજાવતા નથી?’

મોહન કહે: ‘ગામના લોકો એમની પાસે આ માટે આવેલા. પણ શંકરભાઈ કહે કે મારું કાર્ય તો ખાદીકામ પૂરતું મર્યાદિત છે. હું એ મર્યાદા બહાર પગ ન મૂકું. મારે આંગણે લડત ન આવે ત્યાં સુધી મારાથી એમાં હસ્તક્ષેપ કરી મર્યાદા ન લોપાય.’

મારો અવાજ ફાટી ગયો: ‘શું કહે છે, મોહન?’

મોહન કહે: ‘તદ્દન સાચી વાત.’

એન્યુએટ થયેલા શંકરભાઈ બાર બાર વરસથી હરિપુરમાં કામ કરી રહ્યા છે. હું પોતે એમની પાસે રહીને એક વરસ ખાદીકામ શીખી આવ્યો છું. ખાદી અને અહિંસાની દિલ્લમુશી જ્યારે તેઓ

ચર્ચતા ત્યારે મારું મગજ એ વાતને ગ્રહણ કરવા ઊંચું નીચું થતું. આજે એ શંકરભાઈ ગામમાં આટલો દાવાનળ સળગ્યો છે અને નિરાંતે બેઠા રેટિયો કાંતે છે ? શી વાત છે આ ? સાંભળું છું તે સ્વપ્ન કે સત્ય, એની ખાતરી કરવા માથા પર મુઠ્ઠો માર્યો તો હાથ ઝાલી લેતાં મોહન કહે : ‘અરે, આ શું કરો છો, સુધીરભાઈ ? માથાં ફૂટ્યે કાંઈ માર્ગ નીકળશે ? તમે આવો તો કાંઈક માર્ગ નીકળે. આવો છો ને ?’

મેં તરત ચંપલ-ટોપી પહેરી તૈયાર થતાં કહ્યું : ‘હા ચાલ.’ હરિપુરમાં હું એક વરસ રહ્યો છું. હજી એ મારો ત્યાં આટોફરો હોય છે. તેથી આવે વખતે ત્યાં જવાની મારી ફરજ છે એમ વિચારતો હું ઓસરીની કેર હેઠાં ઊતર્યો.

મને આમ બહાર નીકળતો જોઈને બહેન કહે : ‘અરે સુધીર, ક્યાં ચાલ્યો ? હમણાં રામભાઈ અને સુલેમાન કાકા આવવાના છે ને ?’

મેં કહ્યું : ‘હું તો હરિપુર જાઉં છું, બહેન.’

બહેન કહે : ‘ક્યારે પાછો આવીશ ?’

મેં કહ્યું : ‘ક્યારે પાછો આવું એ તો કાંઈ કહેવાય નહિ. મામલો જરા વિકટ છે.’

એકદમ બહેનના મોઢા પર ચિંતાની કરચલીઓ પડી ગઈ. માંડમાંડ કરચલીઓનં ખેંચતાં બહેન કહે : ‘પણ અહીંનું કામ ?’

‘અહીંના કામ માટે તો તમે છો ને ?’ મેં કહી નાખ્યું.

‘અરે હું ? શું કહે છે તું ?’ બહેન બોલી ઊઠ્યાં.

‘તમે નહિ તો છેવટ ભગવાન તો છે જ ને ?’ કહેતો હું ઘર બહાર નીકળી ગયો.

આગળ મોહન અને પાછળ હું. ઊંધું માથું નાખી ઉતાવળા પગે ચાર માઈલ કાપી ક્યારે હરિપુરને પાદર આવીને ઊભો રહ્યો તેનું તો મને આજે સ્મરણ પણ નથી. ફડ ફડ સનનન...સનનન...

કરતી ગોળીઓના અવાજે કાનના પડદા ચીરી નાખ્યા ત્યારે વિચારમાંથી જાગીને જોયું તો મારી આગળ મોહન ઊભો રહી ગયો છે. ગામની બહાર થાણામાંથી ગોળીઓ ગામ માથે જઈ રહે છે અને ગામના કોટ માથેથી ગોળીઓ થાણા માથે આવી રહી છે.

એક ક્ષણમાં તો એક હજાર વિચાર મનમાં ધૂમરીએ વળ્યા અને એ ધૂમરીઓમાંથી છટકવા આંખો મીચીને હું થાણા તરફ વળ્યો.

‘અરે, સુધીરભાઈ ! ઊભા રહો. સનસનાટ ગોળીઓ...’

‘અરે છોડ, મોહન...’ કહેતો હું પોલીસથાણા તરફ આગળ ચાલ્યો. થોડાંક ડગલાં માંડ્યાં ત્યાં તો થાણામાંથી પડકારા સંભળાયા : ‘હટી જ, હટી જ ! એત્રા, હટી જ ! મરી જઈશ.’

‘અરે, મારે પોલીસ ઉપરી સાહેબને મળવું છે.’ કહેતો હું થાણાના દરવાજામાં દાખલ થઈ ગયો.

‘કેમ એલા, કેમ આવ્યો છો ? ક્યાંથી આવે છે ?’ બારણા પાછળ ખેંચી પોલીસ ઉપરીએ કરડી આંખે મને પૂછ્યું.

મેં કહ્યું : ‘સાહેબ, આવું છું તો રંગપુરથી. આ હરિપુરમાં...’

પોલીસ ઉપરી કહે : ‘રંગપુરથી આવતો હો તો વહેલો રંગપુર ભેગો થઈ જા. નકામાં તારાં કામ રજળી પડશે.’

મેં કહ્યું : ‘પણ સાહેબ, મેં હરિપુરની બધી વાત સાંભળી છે. તમારી વચ્ચે અને કાળીઓની વચ્ચે ગામ તરસે મરવા બેઠું છે. કાંઈ મારગ કાઢવા કૃપા...’

પોલીસ ઉપરી કહે : ‘માર્ગ તો નીકળશે આ બંદૂકોની અણીએ. જે ગામમાં આવા માણસો હોય તેને આખાને યે હિડાડી દેવામાં સરકારને આંચકા નહિ આવે.’

‘પણ ઘડીક વાર ગોળીઓ અટકાવો તો હું કાળીઓને જઈને સમજાવવા ...’

‘અરે, જા સમજાવવાવાળા ! દેશની કાયદેસર રીતે સ્થાપિત થયેલી સરકાર સામે ઉઘાડેછોડાગે અંદુકો ઉપાડનારને વળી સમજાવવાની વાત કરવા આવ્યો છે ? એવાને પોતાની સત્તાને જોરે સમજાવી દેવાની સરકારની સત્તા હજી મરી નથી ગઈ. એલા કોણ છે ? કાઢો આ ‘ખાદીવાળાને બહાર.’ પોલીસ ઉપરીનો હુકમ છૂટતાં જ એક પોલીસે મને ધક્કો દઈ બહાર કાઢ્યો.

એક ક્ષણ વિચાર ફરકી ગયો અને બીજી ક્ષણે મેં ગામ તરફ પગલાં માંડ્યાં. સનનન...કરરડ...કરતી વાતાવરણ ચીરતી ગોળીઓ માથા પરથી પસાર થઈ રહી હતી પણ મને એનું ભાન ક્યાં હતું ?

ગામના દરવાજાથી થોડે દૂર રહ્યો ત્યારે અંદરથી જ કોઈ બોલ્યું : ‘એલા, આ તો સુધીરભાઈ હોય એમ લાગે છે.’

દરવાજા પાસે ઊભા રહીને મેં હાકલ નાખી : ‘અરે, રાયમલભાઈ છે કે ?’

‘કોણ, સુધીરભાઈ ?’ દેવડી આડેથી રાયમલનો રણકતો અવાજ આવ્યો. ‘જરા આ કોડાની પાછળ આવો તો દોરકું નાખું. અંદર આવતા રહો.’

મેં ત્યાં જ ઊભા રહી કહ્યું : ‘ના, ના, રાયમલભાઈ ! એ રીતે અંદર તો નથી આવવું.’

‘પણ પેલી બાનુએથી આવતી ગોળીઓ ક્યાંક...’

મેં કહ્યું : ‘એ ગોળીઓ જે આખા ગામ પર વરસ્યા જ કરવાની હશે તો મારે એકલાએ એમાંથી બચવાનો પ્રયાસ શા માટે કરવો જોઈએ ? મારે તો તમને અહીં ઊભા રહીને જ સમજાવવું છે કે તમે આ શું કરી રહ્યા છો ? આવતી કાલે કે પરમ દિવસે મોટી પોલીસપાર્ટી આવી પહેલ્યશે ત્યારે શું તમે ટકી શકવાના છો ? હિંસા-અહિંસાની તાત્વિક ચર્ચાને છોડી દઉં તો એ વ્યવહારુ રીતે પણ તમારો આ માર્ગ મને જરાબર લાગતો નથી.’

રાયમલ કહે : ‘અમે તો મરણિયા થયા છીએ. અહિંસાની અર્ચાઓ કરતાં આપણી પ્રજામાં હાડોહાડ નામદારી આવી ગઈ છે. આ રીતે અમે ભલે મરી જઈએ, પણ પ્રજા પાસે મરદાનગીનો દાખલો મૂકી જઈ શક્યું તો યે અમે અમારી જિંદગીને ધન્ય ગણ્યું.’

મેં કહ્યું : ‘તમારી મદાનગી માટે મને ઘણું માન થાય છે. પણ રાયમલભાઈ, તમારી મદાનગીએ આખા ગામને ભીંસમાં લીધું છે. ગામને મને કમને તમારી પાછળ દસડાવું પડ્યું છે. ગામ એનાં પરિણામ તો નહીં જ સ્પષ્ટ કરી શકે. અત્યારે પણ પાણી માટે વલવલી રહ્યું છે તે એને માટે વધારે પડ્યું છે. જેને માટે આપણી મરદાનગી બતાવી રહ્યા છીએ તેને જ આપણી મરદાનગીના ભોગ બનાવી દેવાથી શી અસર પડશે, એ તો વિચારો ?’

ફડ ફડ સનનન ગાળીઓ થાણામાંથી આવતી રહે છે. ધડ્ કરતી એક ગાળી પગથી થોડે દૂર જમીન પર પડે છે. થડ્ કરતી બીજી ગાળી દીવાલ સાથે ભટકાઈ ને હેડી પડે છે. સાંજ પડતી જાય છે અને છલ્લો રાઉન્ડ અજમાવી રહેલ પોલીસપાટીની ગાળીઓ વધતી જાય છે.

‘દફ...’ કરતી એક ગાળી પથ્થર પર ભટકાઈ ને મારા પગની ઘૂંટી સાથે અથડાઈ અને ‘આહ...’ કહેતો આંખો દબાવી હું હેડા ખેસી ગયો. મારો આહકારો સાંભળીને કાફાની આડશેથી મને જોઈ લઈને રાયમલે કહ્યું : ‘અરે સુધીરભાઈ ! તમે તો અમારી સામે ત્રાગું માંડ્યું. પણ તમારા ત્રાગાને કારણે અમારે આ પોલીસોને શરણે થઈ ભૂટે હાલે મરવું પડશે એ વાત તો વિચારો.’

મેં કહ્યું : ‘મને ખાસ વાગ્યું નથી, પણ હું તમને શરણે થવાનું ક્યાં કહું છું ? કાંઈક ખીજો ગમે તે માર્ગ કાઢો, પણ ગામને બંને બાજુની ભીંસમાંથી બચાવો.’

થોડીક વાર અંદરોઅંદર વાતો કરીને રાયમલે મને કહ્યું : ‘ભલે, સુધીરભાઈ ! એક કલાક પછી દરવાજાને ધકકો દેજો એટલે એ

ઊધડી જશે. હજી વધારે જીવતા રહીને દેશ માટે વધારે કામ કરવાનું અમારા નસીબમાં માંડ્યું લાગે છે.’

ધીમેધીમે બંને બાબુથી ગોળીઓ ઓછી થવા લાગી. કલાક વીચે ગાઢ અંધારાં ઘેરાયાં ત્યારે મેં દરવાજાને ધક્કો દીધો અને કિચુડ્ડ કરતો દરવાજો ઊધડી ગયો. દરવાજા ઉઘાડી હું ગામમાં ચાલ્યો. આખું ગામ સુમસામ છે. રસ્તા ઉજ્જડ છે. બારણાંની તિરાડોમાંથી કોઈની નજર મારા પર પડે છે તો જાણે ભૂત ભાળતાં હોય તેમ બારણાં બંધ કરી દે છે. હું સીધો શંકરભાઈના કાર્યાલયે પહોંચ્યો. જઈને જોઉં છું તો શંકરભાઈ કાંતવાનું પૂરું કરી તાર ઉતારી રહ્યા છે. મને જોઈને આંખો ચમકાવતા કહે : ‘અરે સુધીરભાઈ ? તમે ક્યાંથી ?’

પછી દોઢ કલાક એમની સાથે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા થઈ એ ક્યાં સંભારવા બેસું ? આસપાસની પરિસ્થિતિ સામે આંખો બંધ કરીને આટલી હદ સુધી તેઓ કઈ ઘરેડને કારણે બેસી ગયા તેનો કોયડો હજી હું કે તેઓ પોતે પણ નથી ઉઠેલી શક્યા. પણ દોઢ કલાકને અંતે તેમને પોતાના વલણનું ભારોભાર દુઃખ થયું એ ખસ હતું.

એ જ ઘડીએ એમણે ગામનાં માણસોને ભેગાં કર્યાં. પણ ગોળીઓની સનસનાટીને કારણે દૈયાં બેસી ગયેલાં લોકો ભેગાં થવાની હિંમત કેમ દાખવે ? માંડ ગામના સાત-આઠ મોવડી એકાદ કલાકે ભેગા થયા. જતાં જતાં રાયમલ ગામમાં કહેતો ગયેલ કે અમે કોળીઓ તો આદિવાસીઓ કહેવાઈએ. અમે જંગલના જ જીવ. જંગલ જ અમને આવે કાળે સંધરશે. પણ અમે મરતાં એટલું તો સાખીત કરી જશું કે આ જમિનું અન્ન અમે આખી જિંદગી અમરથું નથી ખાધું.’

‘હવે શું થશે ? હવે શું થશે ?’ એ સવાલ સવાર સુધી ગામનાં એકએક માણસ પૂછતાં રહ્યાં. કોઈનાં ઘરમાં અર્ધો લોટો, તો કોઈનાં ઘરમાં ટપ્પૂડી પાણી હતું. પણ સવાર પડ્યે કોઈ ગામ બહાર તળાવે

પાણી ભરવા જવાની હિંમત કરી શકે તેમ ન હતું. શંકરભાઈ કહે: 'કોઈ ન નીકળે તો કાંઈ નહિ. હું એકલો જઈને પાણી ભરી આવીશ અને આખા ગામને પાઈશ. રંટિયામાં જાંઘું માથું નાખીને હું પડ્યો રહ્યો તે કારણે ગામને આ સ્થિતિએ પહોંચવું પડ્યું છે ને? હવે એનું પ્રાયશ્ચિત કર્યા વગર છૂટકો છે ?'

શંકરભાઈ અને હું સવારમાં દરવાજો ઉઘાડી પાણી ભરવા બહાર નીકળ્યા કે થાણામાંથી ડોકાં જિંયાં થઈ યઇને અમારી તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. અમે તળાવમાંથી પાણી ભરવા માટે ઘડા બોળ્યા ત્યાં એક બાળુ થાણામાંથી અમારા પર ગોળીઓ શરૂ થઈ અને બાળુ બાળુ તળાવકાંઠે એક જાડ આડેથી મારા ગામના એક જુવાનનો અવાજ આવ્યો: 'એ સુધીરભાઈ! જરા આ બાળુ આવજો તો !' આટલાં બે વેળુ બોલતાં ચે એનો અવાજ ફાટી ગયો.

મરણના સમાચાર લાવેલ હોય તેવું એનું મોહું જોઈને મેં પૂછ્યું: 'અકબર, શી વાત છે ?'

અકબર કહે: 'ગોળીબાર.'

મેં પૂછ્યું: 'ક્યાં ?'

અકબર કહે: 'રંગપુરમાં. હાલો, હાલો. કાલે સાંજે રાજનગરથી આવેલા શાંતિભાઈને પકડવા પોલીસ આવેલી. તેમને પાયખાનામાંથી પકડીને લઈ જતા હતા ત્યાં છોકરાં ભેગાં થઈ ગયાં અને ગોળીરં મચાવી પાણુ ફેંક્યા એટલે છોકરાંઓ પર પોલીસોએ ગોળીબાર કર્યા. મોરારભાઈનો ગોવિંદ મરી ગયો. પેલાં ગંગામાસીનો હીરુ મરી ગયો. જમાલશા સાંઠની ફાતમા છેલ્લે ડચંક છે. હજી ગોળીબાર ચાલતો હતો ત્યાં સુલેમાન કાકાએ તમને ખબર દેવા મોકલેલો. પણ અહીં દરવાજા બંધ હતા એટલે અત્યાર સુધી આ જાડની ઓથે સંતાઈને બિભો રહ્યો.'

શંકરભાઈ પણ સાંભળતા હતા. એમણે કહ્યું: 'જિપડો, સુધીરભાઈ !

તમારા વગર ગામ મૂંઝાતું હશે. અહીંની હવે કાંઈ ચિંતા તમે કરતા નહિ. બધી વાતને હું પહોંચી વળીશ.’

ઘડો તળાવને કાંઠે રહેવા દઈ હું બારોબાર રંગપુર તરફ ભાગી છૂટ્યો. આવ્યો હતો તેથી બમણા વેગે જમીન કાપીને રંગપુરને પાદરે પહોંચ્યો ત્યાં તો છોકરાંઓની ટોળીએ કિકિયારા કર્યા: ‘એ...સુધીર-ભાઈ આવ્યા, સુધીરભાઈ આવ્યા...’

અરે, ગઈ કાલે ગામમાં ગોળીબાર થયો છે અને આટલાં બધાં છોકરાં અહીં એકી સાથે? એક મોટા છોકરાએ આગળ અવીને કહ્યું: ‘તમને આ ને આ ઘડીએ સુલેમાન કાકા બોલાવે છે.’

મેં સુલેમાન કાકાના ઘર તરફ પગલાં માંડ્યા તો કહે: ‘એ બાબુ નહિ. આમ આપણા દવાખાનામાં કાકા પડ્યા છે, ત્યાં ચાલો.’

‘દવાખાનામાં? ત્યાં કેમ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ગોળીબારમાં એમની પીંડી વીંધાઈ ગઈ છે.’

‘સુલેમાન કાકાની પીંડી વીંધાઈ ગઈ છે? કેમ કરતાં?’ મારાથી બોલાઈ ગયું.

‘કાંઈ કહેવાની ના પાડી છે. બધી વાત એમને મોઢે જ સાંભળજો.’

હું ઝપાટાબંધ દવાખાના તરફ ચાલ્યો. જમને જોઈને છું તો દવાખાનામાં માણસો સમાતાં નથી. ઓસરીમાં ખાટલા પડ્યા છે. આખું દવાખાનું ખાટલાથી ભર્યક છે. મને જોઈને માણસોએ માર્ગ આપ્યો અને છોકરો મને અંદર લઈ ગયો. અંદર જમને જોઈને તો સુલેમાન કાકા ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા કહી રહ્યા છે: ‘અરે, ફાતમાને હવે કેમ છે? જમાલશા સાંધને તકિયે કોઈ જઈ આવ્યું? ગંગા-માસીને શ્વેર કોઈ...’

મને જોતાં સુલેમાન કાકા અટકી ગયા. એકદમ ખાટલામાં ઊભા થતા કહે: ‘આવી પહોંચ્યા, સુધીરભાઈ? અરે બાપજા, આવે ટાણે તે તમારે

બહારગામ જવાનાં હોય ? આ તો દુવા દમ્ભએ દેવુમેનને કે તમારી ગેરહાજરીમાં એમણે ઇજ્જત રાખી. નહિ તો આજ જાતી જિંદગાનીએ આ ઘોળાંમાં ધૂળ પડત. દુનિયાને મોઢું દેખાડવા જેવું યે ન રહેત.’

‘તમારી પીંડીમાં ગોળી વાગી ગઈ છે, કાકા ?’ મેં પૂછ્યું.

‘અરે, અમારી પીંડીમાં તો પાણુ યે નથી પડ્યા. પીંડીને બદલે છાતીમાં વાગી હોત તો આજ ખુદાના દરબારમાં મોજ કરતા હોત. પણ હજી તમને જવાબ દેવાનો બાકી હશે તેથી બચી ગયો.’

અમે વાત કરીએ છીએ ત્યાં તો રામભાઈ આવ્યા, મોરારભાઈ મુખી આવ્યા, બીજા બેયાર જણા આવ્યા અને મને ઘેરીને ખેંચી ગયા.

સુલેમાન કાકા કહી રહ્યા છે :

‘પરમ દિવસે સાંજે રાજનગરથી શાંતિભાઈ વકીલ અહીં એમને ઘેર આવેલા. તેમને પકડવાનું વોરન્ટ લઈને કાલે સાંજે રાજનગરથી એક પોલીસપાટી આવી અને તેમને ઘેર ગમ. આવતાં વેંત પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું : ‘ક્યાં છે શાંતિલાલ ?’ એમનાં બા કહે : ‘જાગૃ ગયા છે. એસો, હમણું આવશે.’ પણ ‘ક્યાં છે જાગૃ ?’ કહેતા ઇન્સ્પેક્ટર ફળિયામાં ગયા. એ વખતે શાંતિભાઈ જાગૃ જમને બહાર નીકળી કાછડી આંધતા હતા. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને જોઈને કહે કે : ‘ઓહો ! આવી પહોંચ્યા કે ?’ પણ કાંઈ સાંભળ્યા વગર ઇન્સ્પેક્ટરે પોલીસોને હુકમ દીધો : ‘પકડો આને.’ શાંતિભાઈ કાછડી આંધી લે તે પહેલાં તે પોલીસોએ એમનાં બાવડાં જાલ્યાં. શાંતિભાઈ કહે : ‘પકડાતા તૈયાર જ છું. અમારે ગાંધીવાળાએને પકડવાનું વળી ક્યાં નવું છે. જરા કપડાં તો પહેરી લેવા દો ?’ — પણ ‘આમ ને આમ ધર બહાર નીકળો જોઈ’. હવે કપડાં તો પહેરાવશે સરકાર—’ કહેતાં ઇન્સ્પેક્ટરે શાંતિભાઈને એક ધોતિયાબેર ધર બહાર કાઢ્યા.

‘શાંતિભાઈને આમ પકડ્યા છે એવા ખબર પડતાં અડમેપડમેથી પાંચસાત માણસ અને વીસપચીસ છોકરાં ભેગાં થઈ ગયાં. શાંતિ-

ભાઈ જેવા વકીલને બિંને રસ્તે આવડું જાણીને તાણી જતા જોઈ છોકરાંઓએ ગોકીરો ગજવ્યો અને ‘ઈન્કીલાબ, ઝોંદાબાદ...’ ગજવ્યું. એક સુધી આવતાં ટોળું મોટું થઈ ગયું.

‘છોકરાંનું ટોળું વધતું જોઈ ને ઇન્સ્પેક્ટરે હુકમ દીધો : ‘ભાગી જાઓ. એલાં. ઘર ભેગાં થઈ જાઓ. મરી જશો નકામાં.’ પણ છોકરાંએ વધારે ગોકીરો ગજવ્યો અને કહે છે કે કાઈ આળવીતરાં છોકરાંએ કાંકરા પણ ફેંક્યા. ઇન્સ્પેક્ટરે છોકરાંને ભગાડી મૂકવા પોલીસોને કહ્યું અને પોલીસોએ એકાદ-બે છોકરાંને થોંટથપાટ કરી એટલે છોકરાં બેઠાં વધારે હુલ્લુજતે ભરાયાં અને વધારે પાણા ફેંકવા લાગ્યાં. પોલીસ-ઈન્સ્પેક્ટરે રિવાલ્વર ખતાવી કહ્યું : ‘ભાગી જાઓ છો કે નહિ ? પછી જોઈ છે આ કાકી ?’

‘પણ છોકરાંની જાત. એ કાંઈ માને ? ‘હા, હા, જોઈ છે કાકી !’ કહેતાં છોકરાંઓ પાણાં ફેંકતાં રહ્યાં એટલે ઇન્સ્પેક્ટરે ધડ કરતી રિવાલ્વર કાઢી અને ગોળીઓના બાર કર્યા. પહેલો જ ધા મોરારભાઈના ગોવિંદ માથે કર્યો. ગોવિંદ હેરા જઈ પડ્યો. ગોવિંદને પડતો જોઈ છોકરાં લાગ્યાં. ત્યાં બીજે ધાએ ગંગામાસીનો હીરુ પડ્યો. ત્રીજે ધાએ સામે મરિજદમાંથી નીકળતી જમાલશાની ફાતમાનો પગ વીધી નાખ્યો. ફાતમા હેડી પડી ગઈ. ગોવિંદ અને હીરુ તો એ જ ઘડીએ મરી ગયા. પણ ફાતમા ‘પાણી...પાણી...’ની રાડો નાખવા લાગી. એક મિનિટમાં આખી બજાર સુતસાત થઈ ગઈ.

‘અમે તો આ વખતે તમારે ઘેર આવેલા. ગોળીઓના અવાજ આવતા હતા પણ અમને કાંઈ ખબર નહિ. રાજનામાં નહિ અપાય અને હડતાળ નહિ પડે એના સમાચાર અમે તમને આપવા આવેલા. કાર્યાલયમાં બેઠા અમે વાતો કરતા હતા ત્યાં કાંઈ છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો. એણે રાડ નાખી : ‘સુધીરભાઈ, ગામમાં ગોળીબાર થયો. મોરારભાઈનો ગોવિંદ.....’

‘અધી વાત અમે સાંભળી. સુધીરભાઈ, કહેતાં શરમ થાય છે, પણ ખુદાને સાક્ષી રાખી પેટછૂટી વાત કરું છું કે અમને બે-ચાર વરસની જિંદગી વધારે પ્યારી લાગી ગઈ. અમને જીઠવાનું મન ન થયું. પણ રસોડામાં રાંધતાં દેવુબેન આ વાત સાંભળતાં હતાં તે લોટવાળા હાથે બહાર નીકળી છોકરાને પૂછવા લાગ્યાં : ‘તે કોઈ કાતમાને પાણી પીવા નથી નીકળતું ?’

‘છોકરો કહે : ‘કાણુ નીકળે ? પોલીસ હજી રિવોલ્વર લાથમાં લઈને ચોકમાં ઊભા છે.’

‘શું કહે છે ?’ કહેતાં દેવુબેન પાણીનું બોધરાણું લયું. એમને બહાર નીકળતાં જોઈને કામવાળી કાળીએ બૂમ નાખી : ‘અરે, દેવુબેન ? દિનુભાઈ તો આ ઘરે આવી ગયા. તમે ક્યાં જાઓ છો ?’

‘રસોડાનાં પગથિયાં ગિતરતાં દેવુબેન કહે : અરે, કાળી ! સુધીરભાઈને ભાણેજ એક દિનુ જ ક્યાં છે ? આખા ગામના છોકરા એને દિનુ જોવા અને...’ કહેતાં દેવુબેન ફળિયામાં પહોંચ્યાં. દેવુબેનને બહાર નીકળતાં જોઈ અમે કાર્યાલયમાંથી કહ્યું : ‘અરે, દેવુબેન ! તમે બાઈ માણસ ક્યાં જશો ? ઘડીક વાર જરા રોકાઈ જાઓ. આપણે તપાસ કરાવીએ અને પછી.....’

‘અમારી સામે તાકતાં દેવુબેન કહે : ‘સુલેમાન કાકા ! ઘડીકવાર રોકાઈ તો પછી સુધીરભાઈને હું જવાબ શું દઉં ? હજી બપોરે જ હરિપુર જતાં મેં એને પૂછ્યું : ‘અરે સુધીર, અહીંનું કામ ?’ એ જતો જતો કહેતો ગયેલો : ‘અહીંના કામ માટે તમે છો ને બેન ?’ કાકા, અત્યારે વાત કરવા ક્યાં રોકાઈ ? હું વિધવા થઈ ત્યારથી સુધીર મારાં બા અને બાપા સાથે મારાં સાસરિયાં અને સગાંવહાલાં સાથે મારા માટે બાજતો રહ્યો છે અને મને આધાર દઈને અહીં બેઠો છે. મારાં ધરમ-નિમ પાળતી હું અને કાંઈ કામમાં તો નથી આવતી, પણ આજ એ ઘેર નહિ અને એનું કામ ન કરી શકું તો તો...’

‘કહેતાં દેવુમેન અદાર નીકળી મયાં. એ શેરીનો વળાંક વળી દેખાતાં અધ થયાં ત્યારે રામભાઈ મને કહે: ‘કાકા, હવે ભુંડા લાગશું હો? કેટલાં વરસ આપણે જીવવાના છીએ કે જિંદગી વહાલી કરીને અહીં બેઠા છીએ?’

‘હાલતાં ડગ તો થયયાં, પણ જેવટ હાલતા થયા. ઉતાવળે પગલે દેવુમેનની વાંસોવાંસ ચોકમાં પહોંચ્યા તો પોલીસ એમને અટકાવતો કહી રહ્યો છે: ‘એઈ...હટ જન, હટ જન, નુદિ તો મર જાયગી.’

‘દેવુમેન કહી રહ્યાં છે: ‘ભાઈ! મરી જઈશ તો એક જ વાર ને? મરવાનું તો એક વાર માનવી માતરને માટે ભગવાને માંડ્યું જ છે ને? આધો ખસ. ભાઈ! એલી કાતમા પાણી પાણી કરે છે ને?...’ કહેતાં ધક્કા દઈને દેવુમેન કાતમા પાસે જન્ય ત્યાં તો ગોળી દેવુમેનનો પંજે વીધતી ડ્રોપટ હાલી ગઈ. પણ દેવુમેન લોહીનીંગળતે હાથે કાતમા પાસે પહોંચ્યાં. ‘પાણી! પાણી!’ કહેતી કાતમાને પાણી પાતાં કહી રહ્યાં છે: ‘એટા કાતમા! તને અહુ નથી વાગ્યું હો? આ જરા પાણી પી લે!’

‘અમે આગળ વધીએ ત્યાં તો અદાર સીમમાં ગયેલ જમાલશા સાંઈને કાતમાના ખચર મળેલા, એ પોલીસને ગાળો દેતા દોડ્યા આવે. કાતમાની છેલ્લી ઘડીએ જાણીને સાંઈનો પિત્તો ગયો. એ સીધા પોલીસને મારવા દોડ્યા કે પોલીસે એમના પર ગોળી છોડી અને ‘સાલે કમખખત...’ કહેતા જમાલશા સાંઈ કાતમા પાસે જઈ પડ્યા. ‘ગિરિયાં કાતમા! કાતમા!’ બોલ્યા ત્યાં તો એમની આંખો તણાઈગઈ.

‘આ દરમ્યાન હું ને રામભાઈ પાસેના રામજી મંદિરમાંથી પાણી ભરીને આવી પહોંચ્યા. અમને પણ પોલીસે અટકાવ્યા. અમે કહ્યું: ‘ભાઈ, આધો ખસી જન. આટલા મોડા થઈને ગામનાં ચાર છોકરાં મરાવી આવ્યે પર પાણી ફેરવી દીધું છે. હવે કંઈક પાછું વાળી શકાય તો ખુદાનો અહેશાન!’ કહી અમે પાણી પાવા આગળ ચાલ્યા ત્યાં

એક ગોળી આવીને મારી પીંડી વોધીને ચાલી ગઈ; સાચું કહું છું, સુધીરભાઈ! એ ગોળીએ મારા મનમાં જે ટાઢક વાળી છે એવી ટાઢક તો આખી જિંદગાનીમાં કદી નથી ભાળી. મેં પડતાં પડતાં રામભાઈને કહ્યું: ‘રામભાઈ, એલા મોરારને હવે બહાર કાઢ, બહાર. એને કહે કે એકનો એક દીકરો મરી ગયો તોય હજી ઘરમાં ગરીને ક્યાં સુધી...’

‘આ બાળુ દેવુએન સામેના રામજી મંદિરમાંથી પાણી ભરીને ફરીથી આવતાં હતાં ત્યાં બીજા પોલીસે એમને અટકાવ્યાં. કહે: ‘ખબરદાર, મંદિરની બહાર પગલું માંડયું છે તો આ ગોળી ભેગાં...’

‘દેવુએન કહે: ‘અરે ભાઈ, રામજી મંદિરને આંગણે મારાં મોત ક્યાંથી?’ કહેતાં દેવુએન પાણી ભરીને બજારમાં આવ્યાં અને એક પછી એક બધાને પાણી પાવા લાગ્યાં.

‘તરત જ ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. જમાલશા મર્યા એવી ખબર પડતાં આખો સૈયદ પા ઝિમટયો. મોરારભાઈનાં પટલાણી જમનાએન કૂટતાં કૂટતાં નીકળ્યાં. મને ધા વાગ્યો છે એવા ખબર પડતાં આખો મુસ્લિમવાસ ઝિતરી પડ્યો. જોતજોતામાં ઘડીવાર પહેલાં જ્યાં ચકલું ચે ફરકતું ન હતું એ ચોકમાં માણસો ઝિભરાઈ પડ્યાં. મુસ્લિમો બધા પોલીસોને જોઈને ‘મારો...મારો...’ કહેતા લાકડીઓ લમને ઝિતરી પડ્યા. ધડા-ધડ પોલીસોને મારવા માંડ્યા અને બંદૂકો પડાવી લીધી. કારતુસ ચડાવીને કહે કે ‘હમણાં ફૂંકી દઈએ. ખબર પડે કે આવાં કામ હવે કેમ થાય છે!’ મેં હેઠા પડ્યાં પડ્યાં રામભાઈને રાડ નાખી: ‘એ રામભાઈ! આ બધા દાદિયાળાને અટકાવજે. અત્યાર સુધી હડતાલ પર ન ઝિતરીને નાક કપાવ્યું છે. હવે આકળા થઈને ક્યાંક વધારે નાક ન કપાવે.’

‘રામભાઈ બિચારો અરધો કલાક લાથેપગે લાગ્યો, ત્યારે માંડ માન્યા અને પોલીસોને થાણામાં પૂરી દેવાથી અટકી ગયા. બંદૂકના કટકા કરી નાખી ચોક વચ્ચે હોળી કરી. પોલીસો બિચારા થરથરતા

થાણામાં બેઠા રહ્યા. એમને થાણે દ્રાઈ હેરાન ન કરે માટે રામભાઈએ પાંચ જુવાનડાને બેસાડી દીધા અને આ આજુ ચોકમાંથી મોરાર-ભાઈના ગોવિંદને, ગંગાભાસીના હીરુને ઝોળીમાં નાખ્યા. ખીજા આઠ-દશ જણા ધવાયા હતા તેમને અહીં દવાખાના ભેગા કર્યા.

‘સુધીરભાઈ, અત્યારે સોળ કલાક વીતી ગયા છે તો ચે એ વખતની જમના પટલાણીની કાળી ચીસો હજી કાનમાંથી નથી બૂંસાતી. ગોવિંદ માથે માથાં પછાડતાં જાણે હમણું જ કાઢી નાખશે. બિચારાં ગંગાભાસીનો એકનો એક આધાર હીરુ જતાં એમના રુદ્ધનની ચે શી વાત કરવી?’

‘આખા ગામે એ ને એ વખતે ગોવિંદની અને હીરુની સ્મશાનયાત્રા કાઢી. સ્મશાને બેઠાં બેઠાં પટલાણીએ મુખીને કહ્યું: ‘આ સરકારની તે નોકરી હોય ? અહીં ને અહીં રાજનામું આપો.’

‘મોરારભાઈએ ત્યાં જ રાજનામું દેવાની વાત કરી. એ પછી જમાલશા સાંઘીને દાટવા આખું ગામ કચ્છસ્તાન તરફ વિપડ્યું. કચ્છસ્તાનમાં બેઠા બેઠા અધા ચે મુસ્લિમોએ આજ સવારથી હડતાળ પર જવાનું નક્કી કર્યું.’

‘આજ સવારથી કુત્રજપટ એકેએક મુસ્લિમ હડતાલ પર જતરી ગયો છે. મોરારભાઈ મુખીએ, અધા પટાવાળા ને પસાયતાએ પણ રાજનામાં મોકલી દીધાં છે. એક માત્ર તમારી આવવાની વાટ જોતા હતા.’ કહેતાં સુલેમાન કાકાએ વાત પૂરી કરી.

મેં મોરારભાઈ સામે જોઈને ખરખરો કર્યો: ‘જુવાનજ્વેધ ગોવિંદ...’

મોરારભાઈ કહે: ‘બોલો મા, સુધીરભાઈ મારાં પાપ મને નડ્યાં અને હવે પત્રપત્રિયાં પાડી ક્યાં રોવા બેસું ? મને મારી નોકરી અને આખડ ગળે વળગી એટલે આખા ગામ માથે આટલાં વાનાં થયાં ને ? મને મૂરખાને એટલું ચે ન સૂઝ્યું કે રાવજુના રાજ્યમાં દીવાન થવા કરતાં રામની સેનામાં વાંદરાં થવું હજાર

દરજો સારું. પણ હવે મઠ ગુજરી સંભારીને ક્યાં...’ કહેતા મોરારભાઈનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

સુલેમાન કાકાએ રાડ નાખી : ‘એલા, કાણુ છે ? અરે જાઓ તો, દેવુબેનને ખોલાવો. કહો કે સુધીરભાઈ આવી ગયા.’

પાસે ભિભેન્ના છોકરાએ કહ્યું : ‘દેવુબેન તો ક્યારનાં આવી ગયાં છે, પણ ફાતમા એમને છોડતી નથી. હજી એ ફફડીને જાગી બેઠે છે ને ‘પોલીસ...પોલીસ...’ એવે લવારે ચડે છે તેથી દેવુબેન એને પંપાળતાં બેઠાં છે.’

કાણુ કાણુ કેટલું ધવાયું છે એના સમાચાર પ્રજાં છું ત્યાં દેવુબેન આવી પહોંચ્યાં. ‘આગ્યો ભાઈ !’ કહેતાં સુલેમાન કાકા તરફ ફરીને કહે : ‘કાકા ! સુધીરભાઈને કહી દેજો કે હવે આમ મારે માથે આવા બોજ નાખીને ખરે બપોરે ક્યાંયે લાલતો ન થાય. હું પંખડી, શું કરી શકું, ભાઈ ?’

સુલેમાન કાકા કહે : ‘રાખો દેવુબેન ! અમે તો સુધીરભાઈને કહેવાના છીએ કે તમેતમારે બીજે ગામ કામ કરવા જવું હોય તો જજો. હવે તમારા વગર અમારે ચાલશે.’

મારી તરફ ફરીને બેન કહે : ‘ઓલી કુલસુમને ય ભગવાન ભલી મત દેતો નથી અને અહીં આવતી નથી. એ આવે તો મારે કાંઈ ચિંતા રહે ? બીજું તો કાંઈ નહિ, સુધીર ! જેલા પોલીસે ક્યાંયે નહિ ને જમણે હાથે જ ક્યાં ગોળી મારી ? કાલની મારી ૧૦૮ માળા હજી નથી થઈ. વહેલો વહેલો નવરો થા તો મારી પડખે બેસીને ૧૦૮ માળા ફેરવી દે એટલે મારું વન તો ન તૂટે ! દુઃખતે હાથે મરણથી વનભંગના ઝાઝા ઉપવાસ નહિ થાય.’

રામભાઈ કહે : ‘અરે દેવુબેન ! હવે તો તમે આખી જિંદગી માળા ન ફેરવો તોયે તમારી રોજની લાખ માળા ભગવાનના દરબારમાં નોંધાઈ ગઈ જાણો ને !’

કાતમાના ખલાનું હાડકું તૂટી ગયું છે, રથુનો કાન કપાઈ ગયો છે, લીલીની પીંડી ચિરાઈ ગઈ છે, પેલા કોઈ અજ્ઞાનના મુસાફરનું માથું ચિરાઈ ગયું છે. કોઈની પાંસળી પર, તો કોઈના હાથ પર ઘા વાળ્યા છે. એમાંથી અર્ધાને તો શહેરની હારપીટલમાં મોકલવા પડશે.

પણ આ અધું વિચારવાનું હવે મારે ક્યાં રહ્યું છે ? મોરારજીઈ મુંખી અને રામસાઈ પટેલ, સુલેમાન કાકાને ખાટલે બેઠા અધું ગોઠવ્યા કરે છે અને શું થઈ શકશે એ મને કહી રહ્યા છે. અરે, સિમેન્ટ ફેક્ટરીએ મજૂરીએ ન જનાર અધા મજૂરોને કોનાં કોનાં ખેતરવાડીએ મોકલવા, કોને કોને કાંતવાનું કામ આપવું અને રાજીનામાની ખખર પડતાં સરકાર કેવાં પગલાં લેશે એની સામે શું કરવું એ પણ તેઓ વિચારી રહ્યા છે. હું તો બેઠો બેઠો સાંભળ્યા જ કરું છું.

ત્યાં તો ‘ઈન્કીલાબ...ઝીંદગાદ...’ બોલાવતો દિનુ છોકરાઓની ટુકડી સાથે દવાખાના અંદાર આવી પહોંચ્યો. મને જોઈને કહે: ‘કાં, મામા! આ સુલેમાન કાકાને તમે સમજાવતા હતા તોયે હડતાળ નહાતા પાડતા ને ? તમે ગયા કે અમે છોકરાંઓએ કેવાં સમજાવી દીધા કે પટ હડતાળ પાડી દીધી ?’

મેં કહ્યું : ‘સાચી વાત, દિનુ ! મારાથી ન થયું એ તમારાં જોવાડાં છોકરાંએ કરી દેખાડ્યું.’

દવાખાનેથી બહારે ઘેર આવ્યો. બેઠો બેઠો વિચારું છું કે અહાહાહા ! એક જ દિવસની વાર. ચોવીસ જ કલાકનો સમય. ગઈ કાલે આ વખતે તો હું અકસોસ કરતો બેઠો હતો કે અરે સુધીર, આ ગામમાં તેં ચાર ચાર વરસ કામ કર્યું અને એ ગામ આવે અણીને વખતે આઝાદીની લડાઈમાં એકંદા નહિ પુરાવે ? તારું અધું કામ પાણીમાં જ ગયું માનવું ને ?

પણ આજે એનો અણુધાર્યો જવાબ મળી ગયો છે. મન જ મને કહી રહ્યું છે: એજા સુધીર, તેં કામ કર્યું એનું પરિણામ તને તું

માગે ત્યારે, તું કહે એવી રીતે મળી જાયું જોઈએ, એમ ? તો તો નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે તેમ જ થાત ને કે—

નીપજે નરથી તો કોઈ નવ રહે દુઃખી,
ભવન પર ભવન પર છવં દાખે.....

તારા પોતાના જ કાર્યને વિશ્વમાં કેન્દ્ર માનીને ચાલીશ તો તારા અભિમાનનો પાર નહિ રહે, ભાઈ ! જગતમાં તું જાણે છે તેથી અનંત ગણાં અગમ્ય બજો કામ કરી રહ્યાં છે એને ગણતરીમાં લઈશ તો કદી નિષ્ફળતાની નિરાશામાં તારી રાતોની જાંઘ નહિ બગડે.

આમ વિચાર કરતો ખેડો હતો ત્યાં દિનુએ રાડ નાખી : ‘અરે મામા ! તમે તો જાણે સમાધિમાં જિતરી ગયા. ક્યાંક યોગી ન થઈ જતા. કેટલી વાર અવાજ નાખ્યા ? જોડો, કોઈ બહાર તમને મળવા આવ્યું છે.’

બિડીને બહાર ગયો. જોઈ તો કાર્યાલયને ખૂણે કોઈ અંધારાની આડશે જાણું છે. મેં હાક મારી : ‘કાણુ એ અહીં ? આવો ને ?’

કાળા ઝોળાએ હાથ હલાવી પાસે ખોલાવ્યો. કાણુ હશે એમ વિચારતો પાસે જઈને જોઈ તો કોઈ ગામડિયો જાલો છે.

‘કેમ ભાઈ, શું કામ છે ?’

ગામડિયે હળવે હસતાં કહ્યું : ‘પૂણીઓના ભાવ પૂછવા છે.’

‘અરે કાણુ ? જિતુ, તો નહિ ?’ અવાજ પારખી મેં કહ્યું.

મોઢે આંગળી મૂકતાં કહે : ‘અહીં રોકાઈ ત્યાંસુધી ઝીણો પટેલ કહીશ તો વધારે ફાવશે. થોડીક વાતો કરરી છે. કોઈ ન જાણે એવે કેકાણે જઈ ને ખેસીએ.’

૬ ગુપ્તતાને પંથે

કુલસુમની આત્મકથા

એક માસ જાણે આંખના પલકારામાં વીતી ગયો. જીવનમાં દિવસો તો શું, કેટલાક મહિનાઓના મહિના જાણે ન આવ્યા હોય તેમ વીતી ગયા છે. પણ છેલ્લા માસનો એકેએક દિન, સવારથી સાંજ સુધીનો એકેએક કલાક મને યાદ છે. લડતના એકેએક દિને જે ઇતિહાસ જિલ્લો કર્યો છે તે કાળની તવારીખમાં નોંધાય કે ન નોંધાય, મારા માનસપટ પર તો તે જિંડા જિંડા અંકિત થઈને કાતરાઈ ગયો છે. જ્યારથી સમજણી થઈ ત્યારથી આવી કાઈ લડતમાં પડવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યા કરતી હતી. અખાડામાં જિતુભાઈ અવારનવાર ત્રીસના સત્યા-ગ્રહનાં સંસ્મરણો કલાકો સુધી કરેતા ત્યારે જીવનમાં એવો અવસર ક્યારે આવશે તેની કલ્પનાઓ જાગ્યા કરતી. આજે એ કલ્પનાઓ સાચી પડી છે.

આજે હું મારા દેશની આઝાદીની લડતમાં જીવી રહી છું. અરે, દિનરાત એની વચ્ચોવચ્ચ મારાથી થાય એટલું કામ કરી રહી છું. અહીંથી તહીં દોડું છું, તહીંથી ત્યાં દોડું છું. જાણે હજી કામ કરું, હજી કામ કરું. ઘેર દોડદોડ ખાવા આવું છું ને કામ આવતાં ભાગું છું અને મા કરે છે : ‘ બિટિયાં, તૂ ખા તો લે. પીછે જા. ખાને ખગર કેસે કામ...’ માને બિચારીને ક્યાં ખગર છે કે આજકાલ કામ એ જ મારો ખોરાક થઈ ગયો છે ? આજે એમ થાય છે કે આ એક જ અંગ આપવા કરતાં એકવીસ અંગ ખુદાએ આપ્યાં હોત તો કામ કરવામાં વધારે મજા પડત.

સૈનિકાઓની ટુકડીઓ મોઠવવી, એમને સત્યાગ્રહ માટે કે પિં-
ટીંગ માટે મોકલવી, શુશ્રૂષાદળની સેવિકાઓને કામની વહેચણી કરવી,
લડતમાં પડેલાં કુટુંબોની સંભાળ રાખવી—આ બધાં કામ તો અવાર-
નવાર ગમે ત્યારે થઈ શકે. પણ મારું રોજનું કામ તો છે નિયમિત
'ઈન્કીલાબ' પ્રગટ કરવાનું. આજે 'ઈન્કીલાબ' રાજનગરમાં દર સવારે
આઠ વાગતાં એકેએક માણસના હાથમાં હોય છે. બધા કાર્યકરો
'ઈન્કીલાબ'ની નિયમિતતાથી અચંખામાં પડી ગયા છે. સૌ જાણે છે
કે 'ઈન્કીલાબ' કુલસુમ કાઢી રહી છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ મળે છે
ત્યારે એ માટે મને અભિનંદન આપ્યા કરે છે. પણ કોને કહું કે
ભાઈ મારા, એ અભિનંદનની અધિકારી આ કુલસુમ નથી. એનો
અધિકારી તો છે પેલો ચૌદ વરસનો કિશોર.

કાર્યકરોની ખાનગી સભામાં મેં પત્રિકા કાઢવા માટે એકાદ
મદદનીશની માગણી કરેલી. દૂરના ખૂણામાં બેઠેલા નાના સરખા કિશોરે
પોતાની છાતી પર હાથ મૂકી મને દર્શાવે કરેલો. હજી વાત ચર્ચાતી
હતી ત્યાં એ મારી પાસે સરકી આવ્યો. મને કહે : 'કુલસુમબેન,
પત્રિકા માટે મારી માગણી કરજો ને. મને એમાં મજા પડશે.'

અમારા અખાડામાં કસરત કરતાં તોફાનોથી વધારે પંકાયેલા
આ કિશોરને એ વખતે મને ગંભીરતાથી વિચારેલા કામમાં લેતાં જરા
મનમાં સંકોચ તો થયેલો. પણ એ મારી પડખોપડખ બેઠો રહ્યો
અને પોતાની મેજે જ બોલી બોલેલો : 'કુલસુમબેનને પત્રિકા કાઢવામાં
હું જ મદદનીશ બનીશ. મને એમાં નોંધી લેજો ને.'

હજી કાર્યકરો ખીજાં કામ વિચારતા હતા ત્યાં કિશોરે મારો હાથ
ખેંચી એક બાજુ લીધી મને કહે : 'કુલસુમબેન, આપણે એક કામ
કરીએ. પત્રિકાનું મશીન વગેરે એવે ઠેકાણે રાખીએ કે કોઈને લડા-
ઈના અંત સુધી કલ્પના જ ન જાય અને આપણું કામ ચાલ્યા કરે.'

એના મોં પરની ગંભીરતા જોઈને મને હસવું આવી ગયું. મેં
કહ્યું : 'એવું ઠેકાણું કયાં શોધશું, કહે જોઈએ ?'

કિશોર કહે: ‘આ અરુણાબેન તમારાં બેનપણી છે ને? એમના બાપ પોલીસ ઉપરી. એમને જ ઘેર રાખીએ કે કોઈને શંકા ન બન્ય.’

મેં કહ્યું: ‘ગાંડા! કલ્પનાએ ચડ્યો છે કે શું? એ તે કેમ થાય?’

કિશોર કહે: ‘અધું’યે થાય. બુઝ્યો, તમારે તો અમરશું’યે સંતાઈ રહીને કામ કરવાનું છે ને? આજે જઈને અરુણાબેનના બાપા સાથે આ લડાઈમાં પડવું બરાબર નથી એમ ચર્ચા કરે. અને હું અરુણાબેનના ઓરડાનો પટાવાળો થઈ જાઉં. એમના ઘરમાં તો એકેએક માણસ પાસે એકેએક કામ કરવાવાળો છે. અરુણાબેનના ઓરડામાં હું એકલો બેઠો આખી રાત શું કરતો હોઈશ એની એવડા મોટા આલીશાન મકાનમાં કોને ખબર પડવાની છે? ત્યાં એક તમારો અવરજવર રહે. બાકીનું સમાચારો વગેરે મેળવવાનું કામ બીજા ઠેકાણે ગોઠવી દઈશું તો ચાલશે.’

આટલું કહ્યા પછી યે આ વાત મને કલ્પના જેવી જ લાગેલી. પણ આઠ દિવસ પછી પટાવાળાના વેશમાં કિશોર હસમુખભાઈને ઘેર આવીને કરંડિયો ઉતારતાં બોલેલો: ‘પોલીસ ઉપરી સાહેબે ફળનો કરંડિયો મોકલેલો છે.’ ત્યારે મને થયેલું કે એક દિવસની કલ્પનાને સત્ય ઠરાવનાર આ છોકરો તો ગજબનો લાગે છે. જેઉં છું તો સસ્તામાં સસ્તા કેળાંની નીચે પત્રિકાઓના થોકડા ગોઠવાઈને પડ્યા છે. જતાં જતાં કહે: ‘જેજે, કેળાં ઘરમાં જ ન રાખી મૂકતાં. એક એક ટુકડીને એક એક લંગર આપી દેશો તો પગમાં બેર રહેશે.’

એક વખત ખરે ખપોરે પત્રિકાનો નમૂનો કાઢતાં મશીનનો અવાજ થતો મેં સાંભળ્યો. મેં પૂછ્યું: ‘કિશોર, આટલી બધી પત્રિકા છાપતાં અવાજ નથી થતો?’

એ કહે: ‘રાત્રે ટાંકી ભરવા તથા બગીચાને પાણી પાવા છકછક કરવું મશીન ત્રણ કલાક ચાલે છે. એ અવાજની સાથે આટલી પત્રિકા કાઢવા માટે પોણાબે કલાક તો બસ થઈ પડે છે.’

મેં પૂછેલું : ‘હવે ફળના કરડિયા કેવી રીતે પહોંચાડે છે ?’

કિશોર કહે : ‘ફળને કોહાઈને કચરો થતાં ક્યાં વાર લાગે છે ? રોજ સવારે અમારા મકાનમાંથી કચરો લેવા મ્યુની ગાડી આવે છે. ગાડીવાળાને કચરાનો ટોપલો કેન્દ્રસ્થાને અંધારામાં બારોબાર ઉતારી દેવાના પાંચ રૂપિયા ઠરાવી દીધા છે. બસ, એનું કામ વહેલું થયું છે અને આપણું કામ પતી ગયું છે.’

થોડા દિવસમાં એણે બહારથી સમાચાર મેળવવા માટે શરીએ શરીએ પોતાની ટુકડીઓ પણ સ્થાપી દીધી છે. હું સમાચાર આપતાં કહું : ‘લખ, કોઠારીપોળમાં લાડીચાઈ વખતે ત્રણને ધા, ટીઅર-ગેસથી ચારને ગૂંગળાટ.....

કિશોર કહે છે : ‘ઊભાં રહો, મારા રીપોર્ટ સાથે મેળવી જોઈ.’ પહેરણ નીચેની બંડીમાંથી કાગળિયાનો ટુકડો કાઢી કહેશે : ‘સુધારો : પાંચને ધા, છને ટીઅરગેસથી ગૂંગળાટ,.....

હું પૂછું છું : ‘તારા સમાચાર સાચા કે મારા ?’

કિશોર કહે છે : ‘મારા જ તો. તમારા સમાચાર લાવનારા મોટા હોય. એ આધેથી જોઈ ને સમાચાર લાવે. મારી વાનરસેનાનાં વાંદરાંને ડાળીએ ડાળીએ ને પાંદડે પાંદડે ફરવાની સગવડ હોય છે.’

હું એને પૂછું છું : ‘તને આ વખત ક્યારે મળે છે, કિશોર ?’ કિશોર કહે છે : ‘અરુણાએન આધુનિક છે. એ મને બપોરે ત્રણ કલાકની આરામ-છૂટી આપે છે. ત્રણ કલાકમાં તો લંકાએ જઈને પાછા ફરી શકાય.’

પત્રિકા કેન્દ્રસ્થાને બરાબર પહોંચી જાય છે. પણ આ બધું કામ કરનારા છોકરાઓને પોલીસ ઓળખી ગઈ છે. કોઈ પણ છોકરાને પકડીને એનું પેટ કે સાથળ તપાસે છે ને પત્રિકાઓ નીકળી પડે છે. કિશોર કહે : ‘આ તો ન ચાલે, કુલસુભએન ! આખી રાતની મહેનત પાણીમાં જાય અને આપણી નિયમિતતા પર પાણી ફેરે તે કેમ પોસાય ?’

હું કહું છું. 'ત્યારે શું કરશું ?'

કિશોર કહે છે : 'થોડાક દૂધના ડબ્બા લઈ આવો. પોણા ઉપરના ડબ્બામાં પતરાં જડાવી દો. ઉપર પા ભાગમાં દૂધ અને હેઠલા ત્રણ ભાગમાં પિત્તકા. દુકડીના છોકરાએને ભરવાડના છોકરાના વેશ પહેરાવી દો. પોલીસ લલે ને ઉપરથી દૂધ જોયા કરે અને આંટા માર્યા કરે.'

આ દૂધના ડબ્બાની યોજના પાછળ મહિને માત્ર પચાસ રૂપિયાનું ખર્ચ વધ્યું છે, પણ હજી એ પોલીસ આંખો તાણી તાણીને જોયા કરે છે તોયે એને ખચર પડતી નથી કે આ પત્તિકા કેવી રીતે ગામમાં પહોંચી જાય છે.

મહાદેવ દેસાઈના અવસાન દિને ખાસ વધારો કાઢવાની જરૂર હતી, પણ કાગળ ખૂટી ગયા હતા. એકાએક કાગળ કાઢવા ક્યાંથી ? બજારમાં કાગળ મળતા નથી. કાગળવાળા વેપારીને ત્યાં પૂરેપૂરા જાપ્તો બેસી ગયો છે. મૂંઝવણમાં બેસી હતી ત્યાં કિશોર કહે : 'જિભાં રહો, કુલસુમબેન. પેલા પાનાચંદ શેઠના છોકરાને હુલ્લડ વખતે મેં બચાવીને ઘેર પહોંચાડેલો. જરા લાગવગ લગાડી જોઉં.'

તરત એ જાપડ્યો અને બીજે કલાકે તો કાગળના ટોપલા લાવીને અગુણના ઓરડામાં જિભો રહ્યો.

ગમે તેટલું કામ હોય તોયે એ ખિલખિલાટ હસતો હોય. કામ કરતાં વચ્ચે કાંઈ પૂછીએ તો હુકમ ફરમાવે : 'સાહેબ જરા કામમાં છે. સાત મિનિટ ને પાંત્રીસ સેકન્ડે ફરીથી ફ્રેન કરજો.'

કામ ન હોય તો ઓરડામાં આંટા માર્યા કરતો હોય. હું કહું : 'હેઠો બેસ ને. આંટા મારીને થાકી જઈશ.' તો કહે : 'હમણાં પગને હાલવાની ટેવ પાડવી સારી છે. થોડામાં થાકી જાય તો ભારે પડે ને?'

ગમે ત્યારે મળીએ કે અર્ધો નીચો નમી એ બોલે : 'નોમોસ્કાર દિદિ.'

હું પૂછું : 'આ વળી શું શીખ્યો છે ?'

એ કહે: 'કાંતિતું જન્મસ્થાન બંગાળ છે. આપણે અત્યારે કાંતિમાં જ જીવીએ છીએ ને? બંગાળમાં 'જે જે'ને 'નોમોસ્કાર' કહે અને બહેનને 'દિદિ' કહે. એટલે 'નોમોસ્કાર દિદિ.'

આવા કિશોરને એક બપોરે 'નોમોસ્કાર દિદિ' કહ્યા વગર કામે બેસતો જોઈને મેં પૂછ્યું: 'અરે કિશોર, આ શું? તારા મોં પર ગંભીરતા ?'

પણ જવાબ આપે જ કોણ? ઘણું પૂછ્યું ત્યારે આંખો ઢાળી કહે: 'મારે એકલા બાપા જ છે. લાશુતો ત્યારે માસિક સાત રૂપિયા સ્ટોકલરશીપ મળતી એમાંથી અમારું ચાલતું. પણ આ લડત પછી મેં માસથી સ્ટોકલરશીપ બંધ છે. આજે બાપા કહે: 'એલા, કિશોર! તારી લડતે મારો રોટલો રજાગ્યો. મારે ખાવું શું?' હજી અરુણાબેન પાસેથી પગાર લીધો નથી એટલે એમને આપવું શું?'

મેં કહ્યું: 'લડતમાં પડનારાનાં કુટુંબને મદદ કરવા આપણી પાસે થોડીક સગવડ છે. એમાંથી આપીએ, પછી કાંઈ ?'

કિશોર કહે: 'તો તો પછી લડતના નોકર થવાં જેવું જ બને ને? એ પૈસા મારાથી ન લેવાય.'

મેં કહ્યું: 'ગાંડા, આ તો જરૂરિયાતની વાત થઈ. એમાંથી તો આપણા જાણીતા કાર્યકરોને ઘેર પણ પૈસા અપાય છે. એમાં કશી નાનમ નથી, સમજ્યો ?'

માંડ એ માન્યો. બસ, એ દિવસ પછી ફરીથી એના મોં પર ગંભીરતા કદી મેં જોઈ નથી.

અર્ધા ઉપરની પત્રિકા પણ તે મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે લખી નાખે છે. લખતાં લખતાં વળી સુધારો ચે સૂચવતો જાય: 'હેં કલસુમ-બેન, 'અદ્ભુત વીરત્વ'ને બદલે 'જ્વલંત પ્રાણપ્રશ્ન' એવું હેડીંગ રાખીએ તો ?'

ક્યાંક નવા કાર્યક્રમની જાહેરાત કરવાની હોય ત્યાં એ ખૂણામાં ગોળાકાર કરીને વચ્ચે સુંદર શંખ કે બ્યુગલ મૂકી દે છે. ગોળાએ અવસાન પામેલા શહીદોની નામાવલિ એક બાબુ કોલમમાં મૂકીને તેના ઉપર તે થોડાંક ફૂલ ખરતાં ચીતરી નાખે છે. મહાદેવભાઈના અવસાનના સમાચાર મળતાં પત્રિકાનું પહેલું પાનું આખું થે કોરુ રાખીને એના પર એણે જેલનો તોટીંગ દરવાજો ચીતરી નાખેલો. એ દરવાજામાં દૂર દૂર નાની એવી સમાધિ પાસે દીવડી અને ધૂપ મૂકી દીધેલાં. પાસે જાણે એકલા અટૂલા ગાંધીજી લાકડીને ટેકે સમાધિ સામે તાકતા બેસા છે.

આવાં આવાં અનેક સુશોભનોથી શોભતી અમારી ‘ઈન્ડીલાબ’ પત્રિકાનો એક માસનો થોકડો મારી સામે પડ્યો છે. એનું એક એક પાનું હાથમાં લઈ છું ને પત્રિકા રાજનગરની છેલ્લા માસની તવારીખ બેસવા લાગે છે. હજી જાણે એ પ્રસંગો સામે જ ભજવાઈ રહ્યા હોય એમ લાગે છે.

હજી જાણે ગઈ કાલની જ વાત. લાલભાઈની આગેવાની નીચે પ્રજા વ્યવસ્થિત થતી આવતી હતી. શેરીએ શેરીએ સભાઓ યોજાતી હતી, મિત્ર અને કારખાનાંમાં હડતાલ ચાલુ હતી, શાળાકોલેજો બંધ હતી, બજારો સૂમસામ હતાં, મ્યુ. નોકરોએ બેઠી હડતાળ પાડી હતી, અમલદારોનાં રાજતામાં વધતાં જતાં હતાં.

અચાનક મિલિટરીની ટુકડીએ રાજનગરમાં દેખાવ દીધો. કહેવાય છે કે કરાંચી તરફ જતી એક ટુકડીને અહીં ઉતારી લેવામાં આવેલી. સાથે બે-ત્રણ ટેન્કો પણ હતી. ટેન્કો જ્યારે ખટા...ખટ કરતી રાજનગરના રસ્તા પર નીકળેલી ત્યારે લોકો એના પર ખિખિયાટા ગળવતાં હતાં કે એલા, બર્મામાંથી કેમ લાગેલા એનું પ્રદર્શન કરવા જ આ ટેન્કો અહીં લાવ્યા છે કે શું? બાપડી ટેન્કોએ પણ જાણે જવાબ દેતી હોય તેમ ક્રક્રક્રક્ર અવાજ કરતાં રસ્તાની વચ્ચે

જ અટકી જઈને લોકોનાં હાસ્યમાં ઉમેરે કયો હતો. ટેન્કો ચોક વચ્ચે જીભી રાખીને મિલિટરીના સોલ્જરો થાણાની દેવડી પર મશીનગન લઈને બેસી ગયેલા. મશીનગનની પાછળ લાંબા પગ કરીને, નિશાન તાકતો સોલ્જર અપોર સુધી બેઠો રહેલો, પણ એને બિચારાને મશીનગન ફેડવાનો મોકો જ ન આપ્યો.

અરુણના બાપાએ તે જ દિવસે ઘેર વાતોમાં કહેલું કે: ‘હવે જોઈ લેજો રંગ. અત્યાર સુધી જાહતા જીવાળને સરકારે માર્ગ આપી દીધો છે. દીપડાની છલંગ હવે ક્યાં પહોંચે છે એ જોનારા જોઈ રહેશે.’

તે જ સાંજે ગાંધીચોકમાં ભરાયેલી સભા પર લાડીચાજી થયો. એક બાળુ લાડીઓ પડતી હતી અને બીજી બાળુ લાલભાઈ માંચડે જિભા જિભા લોકોને કહી રહ્યા હતા કે ‘શાંતિ રાખજો, શાંતિ રાખજો, તાકાત બતાવવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો છે.’

આમ તે બોલતા ત્યાં ચાર પોલીસો એમના પર ચિતરી પડ્યા. ધડાધડ લાડીઓ મારવા લાગ્યા. પણ માંચડા પરથી જિતરે તો લાલભાઈ શાના? ‘ઈન્ડિલાખ, ઝીંદાબાદ!’ ‘ઈન્ડિલાખ, ઝીંદાબાદ!’ બોલતા એ લાડીઓ ઝીલતા ગયા. પાંત્રીસ, છત્રીસ અને સાડત્રીસમે ફટકે એ હેઠા પડ્યા ત્યાં તો ‘હટો, હટો, મૂકે જાને દો...’ કહેતો એક પોલીસ ભરી બંદૂકે થાણામાંથી માંચડા તરફ દોડી રહ્યો છે. લોકો એને પકડવા જાય છે પણ કૂંદા મારતો એ આગળ વધતો જાય છે. ભરી બંદૂકે એ ક્યાં જઈ રહ્યો છે?

લોકોના શ્વાસ જોયા ચડી ગયા છે ત્યાં તો એણે માંચડા પર ચડી ‘ધડ...’ કરતો બંદૂકનો કૂંદો એક પોલીસના માથામાં ઝીંક્યો અને બોલ્યો: ‘હંવાન, ભૂલ ગયા, ઉસ દિન ચે લાલભાઈને તુએ ઓર મુઝે જલતા બચાયા થા. આજ તૂ ઉસકો લાડી માર રહા હૈ? શરમાતા નહિ સુવર...’ કહેતાં બીજો કૂંદો ઝીંકવા એણે બંદૂક ઉપાડી ત્યાં તો ‘હાં...હાં...’ કહેતાં માંડમાંડ જિભા થઈને લાલભાઈએ

એનો હાથ ઝાલી લીધો. ‘ન મરાય, ન મરાય, ભાઈ! એને ન મરાય. એને લાગતું હોય કે મને મારીને એ સસ્તનતને જિભી રાખી શકશે તો એને મારી લેવા દો, કરીમખાં.’

‘અરે ક્યા માર લેને દો...’ કહેતો કરીમખાં પેલા પોલીસ સામે ધસ્યો કે લાલભાઈ એને બથ ઝાલીને બેસી ગયા. પણ લોકોનાં ટોળાંએ ધકબક મચાવી અને માંચડા પરના પોલીસ ઉપર તૂટી પડ્યાં. ‘મારો... મારો...’ કહેતાં લોકો પોલીસોને મારવા લાગ્યાં પણ લાલભાઈ આડા પડી પડીને ઘા પોતાના અંગ પર ઝીલી રહ્યા છે અને બોલી રહ્યા છે: ‘શાંત થાઓ, શાંત થાઓ...’

માંચડા ઉપર જિભા થઈને લોકોને તે શાંત પાડવા બધા તે પહેલાં પોલીસ ઉપરીની મોટર પાછળ થઈને માંચડા પાસે આવીને જિભી રહી અને લાલભાઈને ધરપકડતું વોરન્ટ બતાવ્યું. સૌને નમસ્કાર કરતા લાલભાઈ મોટર પર બેઠા ત્યાં તો મોટર પર લોકોની લાઠીઓ ઘડાઘડ પડવા લાગી. એકદમ પોલીસ ઉપરીએ મોટર રવાના કરી કે કરીમખાંએ બંદૂક-પટ્ટો ફેંકી દઈને ગાંધીટોપી ચડાવી લીધી અને માંચડા પર ચડીને પોકાર કર્યો: ‘ઈન્ડિલાય, ઝીંદાબાદ...’

આગળ કરીમખાં, પાછળ લોકો. કરીમખાંએ છલંગ મારી પોલીસ થાણા પર રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવ્યો અને લોકોએ પોલીસચોકીને આગ ચાંપી. ઝડ ઝડ કરતી પોલીસચોકી બળવા લાગી અને લોકોનાં ટોળાં ત્યાંથી છૂટી નીકળ્યાં. બીજી પોલીસચોકી બાળી, ત્રીજી પોલીસચોકી બાળી અને થાણા તરફ જિપડ્યાં. ત્યાં ફડ ફડ...સનનન કરતી ગોળીઓ છૂટી. લોકો ભુએ તો થાણા પર મિલિટરી ગોઠવાઈ ગઈ છે.

‘ડરના નહિ, હિંમત હારના નહિ...’ કહેતો કરીમખાં ગોળીઓની સામે થાણા તરફ દોડ્યો. ફડ કરતી ગોળી એની છાતી ચીરતી ચાલી ગઈ અને ભુફફાંગ કરતો કરીમખાં હેઠે જઈ પડ્યો.

ફડ...ફડ...ફડ...ફડ...

ગોળીઓ છૂટતી આવે છે.

એ કાઈ ડોસો પડ્યો.....

એ અખાડાવાળો પ્રબોધ પડ્યો.....

એ લંગડી છોકરી પડી.....

ત્રણ...ચાર...પાંચ...છ.....

‘ભાગો...ભાગો’ એવા કિકિયાટા બોલ્યા અને લોકો જેમ આવે તેમ ભાગી છૂટ્યાં. સોલ્જરો પાછળ પડ્યા. શેરીઓમાં ઘૂસ્યા અને પેલા ઓટલા પર દાતણ કરતાં કંકુમાને ગોળીએ દીધાં. મેડી પર હીંચકતા રામલાલ ડોકટરને હેઠે ખેંચી આણીને પગમાં ગોળી દીધી. દાતણ વેચીને ચાલી જતી પેલી મોંઘી વાધરણુના પડખામાં ગોળી દીધી.

કલાક વીતતાં રાજનગરમાં સોપો પડી ગયો. દોડી દોડીને કિશોર મને સમાચાર પહોંચાડી રહ્યો છે. શુશ્રીષાદળનાં બહેનો હવે રણક્ષેત્ર માથે ફરી રહ્યાં છે, પાણી પાઇ રહ્યાં છે, ધાયલને દવાખાને પહોંચાડી રહ્યાં છે, અવસાન પામેલાઓને અવલમંજલ...

બીજે દિવસે મોટા મોટા ૧૨ અમલદારોનાં રાજનામાં, કડક હડતાલ, વેપારીઓની વિરોધસભા, પણ આખા ગામમાં સોલ્જરો ભરી બંદૂકે ગોઠવાઈ ગયા છે. પાંચથી વધારે માણસો સાથે નીકળે કે ધડ ફૂંદો લગાવે છે.

કોલેન્જિયનો ઊકળી ઊઠ્યા છે. આવતી કાલે કોલેજ માથે ઊતરી પડવાના છે. ત્યાં પણ સોલ્જરો ગોઠવાઈ ગયા છે.

બીજે દિવસે કોલેજ પર ટુકડી પર ટુકડી છૂટી રહી છે. કોલેજના કંપાઉન્ડમાં ધ્વજવંદનનો જાહેર કાર્યક્રમ રાખ્યો છે. પણ દરવાજામાં પેસતાં જ સોલ્જરો અટકાવે છે. કોલેન્જિયનોનાં ટોળાં ઊતરી પડ્યાં છે.

‘હટો, હટો, મર જાઓગે...’ સોલ્જર બોલી રહ્યા છે.

‘કાલેજ અમારા છે, કાલેજ અમારી છે, કાલેજમાં અમે ગમે તે કરશું. ઇન્કીલાબ...ઝીંદાબાદ..’ બોલતા છોકરા ધકબક બોલાવી રહ્યા છે ત્યાં ફડ...ગોળી છૂટી અને મેજસ્ટ્રેટનો રમેશ પડ્યો, પાનાચંદ શેઠનો રમણીક પડ્યો અને...

ઇન્કીલાબ...ઝીંદાબાદ...ના પોકારો સાથે પથ્થરો છૂટ્યા. ધડોધક પથ્થરો સોલ્જરો સામે ફેંકાઈ રહ્યા છે અને સોલ્જરોએ ગોળીઓ છૂટી મૂકી દીધી છે.

‘ભાગો...ભાગો...’ ગોળીઓ ખાઈને નકામા મરી જશે નહિ.’ એમ કાલેજિયનો જ અંદરોઅંદર બોલી રહ્યા છે અને ભાગી રહ્યા છે.

શું ધ્વજવંદનનો કાર્યક્રમ નિષ્ફળ ગયો ?

‘ઇન્કીલાબ...ઝીંદાબાદ...બળવો અમર રહેો...’ અરે, આ પોકાર ક્યાંથી ઊડી રહ્યા છે ? આકાશને જીભ આવી કે શું ?

ના, ના, આ તો કોઈ વિદ્યાર્થી કાલેજની અગાસી પર ચડીને રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવતો ટાવર તરફ જઈ રહ્યો છે અને બોલી રહ્યા છે: ‘ઇન્કીલાબ, ઝીંદાબાદ...બળવો અમર રહેો...’ ભાગતા ભાગતા કાલેજિયનો ઊભા રહીને પડધો પાડી રહ્યા છે: ‘ઇન્કીલાબ...ઝીંદાબાદ...’

‘ટૂમ મર જાયગા, નીચૂ ઊતર જા...’ કોઈ સોલ્જર પેલા વિદ્યાર્થી સામે રિવોલ્વર તાકતો બોલા રહ્યો છે પણ વિદ્યાર્થી ટાવર પરના લોખંડી દંડ પર ચડી રહ્યો છે અને રાષ્ટ્રધ્વજ બાંધી રહ્યો છે.

‘ટૂમ મર જાયગા, નીચૂ ઊતર જા...’ કહેતાં સોલ્જરે ગોળી છોડી અને રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવતાં વિદ્યાર્થીનું માથું વીધી ગોળી ચાલી ગઈ. ‘ઇન્કીલાબ, ઝીંદાબાદ’ કહેતો વિદ્યાર્થી ઉપરથી નીચે પછડાઈ પડ્યો અને નીચે ઊભેલી વિદ્યાર્થીનીઓએ એને ઝીલી લીધો.

કાલેજિયનોનાં ટોળાં ફરીથી ‘ઇન્કીલાબ...ઝીંદાબાદ...’ ગળવતાં ઊમટી પડ્યાં અને ફડ...ફડ... કરતી ગોળીઓ છૂટવા લાગી.

એક કલાકે કોલેજિયનો વીખરાઈ ગયા અને પાંચ પ્રોફેસરો રાજીનામાં આપીને કોલેજ બહાર નીકળી ગયા.

હવે સલા ભરી શકાતી જ નથી, પણ શરીરો શરીરો છોડરા-ઓએ ટુકડીઓ રચી દીધી છે. સોલ્જરો કે પોલીસો નીકળે કે પથ્થરોની ગોલાંદાજ શરૂ કરે છે. ઘેર ઘેર, અગાસીઓ અગાસીઓ પથ્થરોના હગલા થયા છે. કોઈ પોલીસનું માથું તૂટે છે, કોઈનો હાથ તૂટે છે, કોઈનો પગ તૂટે છે.

પથ્થરાબાજ પછી સોલ્જરો ગમે એના પર તૂટી પડે છે. રસ્તા પર પડેલા પથ્થરો ગમે એનો કાન ઝાલી સાફ કરાવે છે. પરમ દિવસે નેશનલ વોર ફ્રન્ટના પ્રમુખ ફરીને વાહ્યા આવતા હતા કે પોલીસે પકડ્યા: ‘ચલો, રસ્તા સાફ કરો...’

‘અરે ભાઈ, હું નેશનલ વોર ફ્રન્ટનો પ્રમુખ, સરકારી માણસ...

‘અરે ચલ બે...સરકારી માનસવાલો...’ મિચારા પ્રમુખ માથે ટોપલો લઈ ગામને પાદર પથ્થરા ફેંકી આવ્યા.

પેલો રામજીમંદિરવાળો જનકીદાસ સવારમાં જળની કાવડ ભરીને વાહ્યો આવતો હતો ત્યાં પોલીસે પકડ્યો: ‘ચલો, રસ્તા સાફ કરો.’

જનકીદાસ કહે: ‘કૌનસા રસ્તા ?’

પોલીસ કહે: ‘યે, તેરી સામને દેખતા હૈ વો. જાહાં જાકુ.’

જનકીદાસ કહે : ‘મેં રામજીમંદિરકા કોટવાલ. મેરા હાથ રામજીકા દરબાર સાફ કરતા હૈ. યે જાકુકો હાથ બી ન લગાઉ...’

‘પકડ જાકુ...’

‘નહિ પકડું...’

‘પકડ જાકુ...’

‘નહિ પકડું...’

ધડ ધડ લપડાકા પડતી આવે છે, પણ 'મેં' રામજી મંદિરકા કોટવાલ...' કહેતો જનકીદાસ જાડુ હાથ જાલતો નથી.

‘ક્યા બાટ હે ?’ કહેતો સોલ્જર નીકળ્યો.

‘યે રસ્તા સાફ નહિ કરતા હૈ...’ પોલીસ કહી રહ્યો છે.

‘ચલો, રસ્તા સાફ કરો...’ સોલ્જર હુકમ છોડે છે.

‘નહિ, મેં રામજી મંદિરકા કોટવાલ...’

‘સાલે રામજીવાલે...’ કહેતાં ફરૂ ગોળી છૂટી અને જનકીદાસ ‘સિયા...રામ’ ‘સિયા...રામ...’ કહેતો જમ પડ્યો અને આખી કાવડ એને નવરાવીને ઢળી પડી.

લાલભાઈ પછી ચાર-પાંચ આગેવાનોને પકડી લીધા છે. પુરુષોનાં સભા-સરઘસ બંધ થયાં છે અને બેનો બહાર પડી છે. આજે અહીં સભા ગોઠવે છે અને કાલે બીજે સરઘસ કાઢે છે. બેતોનાં સભા-સરઘસ સામે લાડીમારને બદલે ટીઅરગેસ વપરાય છે. સૈનિકાઓ મીઠાના પાણીમાં બોળેલ રૂમાલ નાકે ધરીને ચ સરઘસો કાઢે છે. બહુ ટીઅર-ગેસ ફેંકાય તો જમીન પર સ્પર્ધ જાય છે. છેલ્લા નવમી તારીખના સરઘસ સામે ટીઅર-ગેસ ફેંકાતાં લખુભાઈ શેઠનાં ચંદ્રિકાબેનનું કપાળ ચિરાઈ ગયું. પાંચ બહેનોને પ્રકડી ગયા. અરુણા એમાં આવી ગઈ છે. લાલભાઈની બન્ને દીકરીઓ મોખરે જડો લઇને ધૂમ્પા કરે છે.

મિત્રમાલેકે મજૂરોને સમજાવ્યા છે : ‘અરે ભાઈ, કામ પાર ન આવવું હોય તો કાંઈ નહિ, પણ આ કોંગ્રેસવાળાઓએ તમારે નામે લાખોનું ફંડ કર્યું છે તેમાંથી રોજ માગો ને? નકામા ભૂખે કાં મરે?’

માસને અંતે મજૂરોમાં ફાટફૂટ પડી છે અને થોડાક મજૂરો કામે જવા લાગ્યા છે. મિલ સામે પિકેટિંગ ગોઠવાતાં ધરપકડો શરૂ થઈ છે.

કોલેજમાં પણ ટર્મના દિવસો ભરવા વિદ્યાર્થીઓ જવા લાગ્યા છે. ત્યાં પણ પિકેટિંગ ગોઠવાયું છે. ધરપકડો શરૂ થઈ છે.

મ્યુ. નોકરોની પકડાપકડી શરૂ થતાં કોઇ કોઈ કામે જવા લાગ્યા છે. ત્યાં પણ પિકેટીંગ ગોઠવાતાં ધરપકડો શરૂ થઈ છે. ધરપકડ માટે સૈનિકો ખૂટવા લાગ્યા છે.

ભમ્ ...ભમ્.....

આ ધડાકા શાના ?

મુખ્ય પોલીસ ઓફિસની અન્ને દીવાલોના ભુકકા બોલી ગયા છે. શહેરના છેવાડાની બે પોલીસ-ચોકીઓ મધરાતથી ભડકે બળી રહી છે.

કિશોર સમાચાર લાવી રહ્યો છે: ‘કુલસુમબેન, આપણા ‘ઇન્કિ-લાખ’નાં પાનાં વધારો. હવે આટલાં પાનામાં સમાચાર નહિ સમાય.

‘એવા તે કયા સમાચાર છે?’ હું પૂછું છું.

આ પોલીસચોકી ઉપરાંત મિલનું બોયલર તૂટ્યું છે, અંદર પર રોશની આપતાં બે મલેક્ટ્રિક મશીનો કામ કરતાં અંધ થયાં છે, અંદર પર અધારું છે, કોલેજની લેબોરેટરી બળી ચૂકી છે...

હું અચાનક પૂછું છું: ‘અરે કિશોર, જિતુભાઈ હમણાં કેમ નથી દેખાતા ? એમના કાંઈ સમાચાર ?’

નીચું જોઈને સમાચાર ગોઠવતાં કિશોર કહે છે : ‘કાણુ ? આપણા અખાડાવાળા જિતુભાઈ ? ફસડી ગયા ફસડી ! બણાએ સમજાવી જોયા, પણ હાલમાં આવવા ક્યાં હા પાડે છે ! એ આવે તો કાલે પિકેટીંગ જોર પકડે, પણ ગોળીબારની કોને ખીક ન લાગે ? જીવવું સૌને વહાલું હોય છે, કુલસુમબેન ! બાકી તો અંધી વાતો.’

હું કહું છું: ‘આ તું શું કહે છે, કિશોર ?’

પોતાના કામમાંથી જાંચી આંખ પણ ન કરતાં કિશોર કહે છે : ‘તમે સાંભળો છો તે જ. બીજું કાંઈ નહિ.’

દિવસ ને રાત લગાતાર કામ કરી રહી છું. અરુણા મને ક્યારેક ક્યારેક કહેતી હોય છે : ‘કુલસુમ ! તને તે કામ વગર બીજું કાંઈ

સહે છે કે નહિ ?' હું અરુણને ક્યાં કહેવા બેસું કે બહેન, આખો દિવસ કામ કરતાં કરતાં ચે કાણુ સામે તરવર્યા કરે છે ? આજે આટઆટલા દિવસ થઈ ગયા પણ જિતુભાઈનો પત્તો ખાતો નથી. કામ કરવા જતાં રસ્તામાં ચારે બાજુ આંખો દોડવા કરે છે. કાર્યકરોને મળતાં એકએકને પૂછવા કરું છું, કે ભાઈ, જિતુભાઈના કાંઈ ખબર ? પણ કાંઈ કાંઈ સમાચાર આપતું નથી. કાંઈ કહે છે કે એ મુંઝવે ચાલ્યા ગયા છે. ને કાંઈ કહે છે કે કામમાંથી ફસડી ગયા છે.

છેલ્લા મહિનામાં જિતુભાઈની ના છતાં એમને ઘેર છાનીમાની કેટલી વાર જઈ આવી ? જઈ ને રાધામાસીને પૂછવા કરું છું : 'માસી ! જિતુભાઈના કાંઈ ખબર ?' રાધામાસી ચે બિલટાં ચિંતા કરતાં કહે છે : 'કુલસુમ ! કાણુ જાણે, જિતુ ક્યાં ગયો છે એની કાંઈ ખબર જ નથી પડતી. આઠ દિવસ પહેલાં એકાદ-બે વખત રાતને વખતે આવેલો. કહેતો ગયેલો કે હું આવું-ન આવું તો ચિંતા ન કરતાં. દીકરાને ખબર છે કે માના જીવને કેટલી ચિંતા થાય ? પણ કાને કહેવા જઈ ? મનમાં સમસમીને બેસી રહું છું. મનમાં થતું કે તું આવતી રહેતી હો તો ભાઈના ખબર મળતા રહે. પણ તું ચે તારા કામ આડે ક્યાં દેખા દે છે ?'

હમણાં હમણાં તો કિશોરને દોડાવ્યા કરું છું. કહું છું. 'જા ને ભાઈ કિશોર ! અત્યારે કામ નથી. જરા ફલાણા ભાઈને ત્યાં તપાસ કરી આવ. પેલા ભાઈને ત્યાં પૂછી આવ કે જિતુભાઈના કાંઈ સમાચાર છે ?'

વડનાં વાંદરાં ઉતારનારો અને ગમે તેવાં મુશ્કેલ કામ ઝપટથી પતાવી લાવનારો કિશોર પાછો આવીને કહે છે : 'કુલસુમબેન, એમાંના કાંઈને જિતુભાઈના કાંઈ ખબર નથી. મૂકા ને પંચાત ! જ્યાં હશે, ત્યાં મળ કરતા હશે.'

હા, ભાઈ ! જિતુભાઈ તો જ્યાં હશે ત્યાં મળ કરતા હશે, પણ મારાથી પંચાત નથી છોડાતી, તેનું શું ?

હમણાં હમણાં કિશોર અરુણાને ઘેર ઓછો દેખાય છે. હું પૂછું છું : ‘ કિશોર, હમણાં તું ક્યાં રખડતો હોય છે ? સવારે આવી હતી ત્યારે ન હતો, સાંજે આવી હતી ત્યારે ય ન હતો. ’

કિશોર કહે : ‘ સમાચાર મેળવવા ગયો હતો. ’

હું કહું છું : ‘ સમાચાર મેળવવા માટે તો તેં દુકડીઓ સ્થાપી દીધી હતી ને ? ’

કિશોર કહે છે : ‘ દુકડીઓ બદલાતી રહે અને તેનાં કામ પણ બદલાતાં રહે ને ? સતત નિરીક્ષણ રાખ્યા વગર કાંઈ છૂટકો છે ? ’

હું પૂછું છું : ‘ પણ તું ઘેર શો જવાબ આપીને જાય છે ? ’

કિશોર કહે છે : ‘ અરુણાએન હમણાં પકડાઈ ગયાં છે તેથી રોજ એમને મળવા જેલમાં જઈં છું. પાછા વળતાં એમણે અનેક કામ બતાવ્યાં હોય છે, તેમાંથી અધાંનાં પણ ઘેર નામ આપું તો પછી મારું નામ કોણ લેવાવાળું છે કે તું શું કરે છે ? ’

એ-ત્રણ દિવસ ગયા અને જઈને જઈને તો આ કાણ ? અરુણા ? માથું નીચું ધાલીને બેઠી છે. જાંચુ જોતી પણ નથી.

‘ અરે અરુણા ! તું ક્યાંથી ? તને તો ત્રણ માસની જેલ મળી હતી ને ? હજી પંદર દિવસ નથી થયા ત્યાં..... ’

અરુણા કહે : ‘ કુલસુમ, હું તારી જેમ પૂરાં પુણ્ય લઈને નથી આવતરી કે મારાં કામમાં મારાં માબાપ આડાં ન આવે. જેલમાં ગઈ તેથી આ સસ્તનતના રથાંબ સમા મારા આપુજીને આબરૂ પર પાણી ફરતું લાગ્યું, તેથી મારા વતી મારી માગીને તથા હજાર રૂપિયાનો દંડ ભરીને મને છોડાવી લાવ્યા છે. અને થાય છે કે કુલસુમ, હું દુનિયાને મોઢું કેમ બતાવી શકીશ..

‘ ચાલો અરુણાએન, આ જમવા બોલાવે... ’ અરુણાનો નાનો ભાઈ આરણામાં બિભો કહી રહ્યો છે.

અનુષ્ઠા કહે : ‘ એક વાર ન કહી દીધું કે મારે આ ઘરમાં હવે રમવું નથી ? જા, કહી દે બાને કે ફરીથી પકડાઇને જેલમાં રહીને જ અનુષ્ઠા જમશે. આ ઘરનું ધાન હવે ધૂળ નહિ, પણ ફેર સમું અનુષ્ઠાને થઈ ગયું છે. એ એને ગળા હેઠ નહિ ઊતરે. ’

સાંજે જ અનુષ્ઠા પિકેટિંગ કરવા પહોંચી ગઈ અને પોલીસ મેને પકડી ગઈ. સાંજને વખતે અનુષ્ઠાને વળાવીને પાછી ચાલી આવું છું ત્યાં કાઠારીપોળને છોડે ઊભેલા એક લિખારીના છોકરાએ ખાડા ઊભા રહી ગરીબડા અવાજે ગાવું શરૂ કર્યું : ‘ એ...મોટાં ઠરવાળાં...બા આ..., આ ગરીબને એક પૈસો...આપો...ને...’

‘ અરે, હટ માર્ગમાંથી, જવા દે...’ કહી હું આગળ જવા ડગલું મૂકું ત્યાં છોકરો કહે : ‘ જરા મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યાં આવો !! ? કાંઈ બોલતાં નહિ...’

‘ અરે, કેાણુ, કિશોર ? આ શા રંગદંગ કરી રહ્યો છે અને મને ત્યાં લઈ જાય છે ?’

લિખારીના છોકરાનાં તોફાન શરૂ થયાં. આગળ જાય છે, પાછળ જાય છે અને પાસેથી નીકળતાં કહેતો જાય છે : ‘ હું જે મારની સામે પાણો પછાડું એમાં બારણું ઉઘાડી ચાલ્યાં જાણે. ડાબા હાથની ત્રીજી આંગળી પર ‘ શ્રી ’ લખજો. ત્યાં ઊભેલા ભાઈને તાવજો અને તે જ્યાં લઈ જાય ત્યાં ચાલ્યાં જાણે. ’

હું કહું છું : ‘ પણ...’

પણ મારો સવાલ સાંભળે છે જ કેાણુ ?

ફરી પાછો લિખારીનો છોકરો સિસોટી વગાડતો અને ઊંચોનીચો દોતો આગળ જાય છે, પાછળ જાય છે અને મને પોળ પછી પોળ ભસાર કરાવી ઊંડે ઊંડે લેતો જાય છે. અચાનક એક જૂના મકાન સામે ઊભા રહી એણે પાણો પછાડ્યો કે હું હવે વિચારની ગડમથલ શાંદી અંદર ઘૂસી ગઈ. બારણાંની અંદર જઈને ડાબા હાથની ત્રીજી

આંગળી પર 'શ્રી' લખી લીધું ત્યાં ગુમાસ્તા જેવા કોઈ લાઈએ આવીને પૂછ્યું : 'જેયંદ શેઠને મળવું છે ? કોઈ ભાવતાલ સાથે લાવ્યાં છો ?' કહેતાં એણે મારા ડાબા હાથ સામે આડી નળર ફેંકી.

'ભાવતાલ શાના ?' એમ મનમાં એક ક્ષણ વિચારી બીજી જ ક્ષણે એની સામે ડાબો હાથ ધર્યો. ત્રીજી આંગળી પર લખેલ અક્ષરને આડી આંખે જપાટાથી ધારીને જોઈ લઈ એણે કહ્યું : 'મારી પાછળ ચાલ્યાં આવો.'

હું પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. દાદર ચડ્યાં. એક ઝોરડો પસાર. લાંબી ચાલી પસાર. બીજો દાદર ચડ્યાં. બીજો ઝોરડો પસાર. ખૂણાના એક ઝોરડામાં કોઈ શેઠ ગાદી પર આડે પડખે પડ્યા છે. છેડો ખોસેલ ધોતિયા માથે કરચલિયોવાળો જખ્ખો પહેર્યો છે અને માથે આડીઅવળી ટોપી પડી છે. મૂછો પણ હોઠ ઉપર ભતરી ગઈ છે અને શેઠ બેઠા બેઠા સોપારી વાંતરે છે.

'આવો અહેન, તમારે જાતું રૂ વેચી નાખવું છે, એમ ને?' કહેતાં શેઠ ગાદી પરથી આવે ખસતાં મને બેસવાનો માર્ગ કરી આપ્યો.

અરે, આ અવાજ તો પરિચિત લાગે છે. કોણ છે આ શેઠ ? ધારીને જોઉં છું તો-

'અરે, જિતુભાઈ તો નહિ !' મારાથી બોલાઈ ગયું.

'ગાંડી ! જિતુભાઈ નહિ, જેયંદ શેઠ કહીશ તો ચાલશે. બોલ, શા સમાચાર છે ?'

'શાના સમાચાર વળી ?' મેં પૂછ્યું.

'તારી લડતના જ તો. અહિંસક લડત કેટલે પહોંચી ?'

મેં કહ્યું : 'તમે જાણે કેમ જાણતા જ ન હો !'

'તોયે તું કહી જ ને ? તું તો અખબારની અધિષ્ઠાત્રી છો એટલે તને વધારે ખબર હોય.'

અમે જુદાં પડ્યાં ત્યારથી પહેલેથી છેલ્લે સુધીના બધા સમાચાર આપી ગઈ. સાંભળીને કહે: ‘હું કહેતો જ હતો એવું થતું આવે છે. એકાદો ચે કાર્યક્રમ આપ્યા વગર પ્રગ્નને લડાઈ માટે તૈયાર થવાનું તો એક ગાંધીજી જ કહી શકે. ભલે ને પછી એકાદ માસમાં જનતાનાં જોર ખરામે ચડીને ભાંગી જાય. હવે એમને ક્યાં જોવા બેસવું છે ?’

મેં કહ્યું: ‘પણ આ માસમાં જનતાએ ઓછું જોર નથી ખતાવ્યું.’

એ કહે: ‘જોરની તો વાત જ ક્યાં છે ? પણ એ જોરનો વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરી શકાય એવું આપણી પાસે કશું વ્યવસ્થિત સંગઠન ન હતું કે વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ ન હતો. ૮ મી ઑગસ્ટની મધરાત સુધી બધાનાં ડાયાં મુંબઈ સામે ફાટ્યાં રહ્યાં તોયે ટૂંકી ને ટચ લડાઈ લડવાનો રસ્તો સાંભળાયો જ નહિ.’

મેં કહ્યું: ‘પણ હજી તો ગાંધીજી વાઈસરોય સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાના હતા, મુલાકાત માગવાના હતા...’

‘હા રે હા ! કહીએ તો મુરખા ગણાઈએ, પણ આ બધા અક્લવંતો શું એમ માનતા હતા કે સરકાર ગાંધીજીને પકડશે નહિ અને એક પછી એક કાર્યક્રમને અમલમાં મુકાવવા માટે ‘હરિજન’માં લેખો લખવા બહાર રહેવા દેશે ? એ તો પકડાયા, પણ હજી ચે અહિંસક રીતે લડવું અને હિંસાનો પ્રતિકાર કરવો એવાં પૃછડાં તો પાછળનાને પકડાવતા ગયા એ વધારામાં. એ અહિંસાનાં પૃછડાં સમજ્યાં છે એક જેઠ જવામાં. પહેલેથી બિસ્ત્રો બાંધીને તૈયાર અને ભાષણ કરતાં પોલીસ પકડવા આવે તો મોટરમાં બેસવા તૈયાર. હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં રંગપુર તરફ ગયેલો ત્યાં સુધીરને મળેલો. તે પ્રગ્નના માનસની ઊંડી ઊંડી વાતો કરતો હતો. એ કહે: ‘આપણી પ્રગ્ન છે. લાં છસો વરસથી હથિયાર લઈને લડી નથી. એને આજે હથિયાર પકડાવવા જવું એના કરતાં એને અહિંસાને રસ્તે વાળવી એમાં જ વ્યવહારુ હડાપણ છે.’ મેં કહેલું: ‘પણ આ અહિંસાના વ્યવહારુ હડાપણમાં

બધા એટલા વ્યવહારુ થઈ ગયા છે કે જો માસની જેલ સામે મ્યુના પ્રમુખપદનો જોગ કર્યા કરે છે એનું શું ? આ અહિંસાએ ઊલટાના આપણને નમાલા અને પામર બનાવ્યા છે, એના કરતાં હિંસક ખમીર આવે તોયે ગનીમત. કોઈક દિવસ એ ખમીર આ સરકાર સામે ભરી પીવા માટે માથું મૂકતાં નહિ અચકાય.

‘પણ સુધીર કહે : ‘એ હિંસાએ તો આ જગદ્યુદ્ધ સર્જ્યું છે. હું તો એમ માનું છું કે આ યુદ્ધ નથી હિટલર-મુસોલીનીએ ઊભું કર્યું કે નથી વર્મેલ્સના કરારે કર્યું. એ તો માનવમનમાં પડેલાં અશુભ તત્ત્વોને આભારી છે. એ અશુભ તત્ત્વોને આપણે જ ક્યાં પ્રાધાન્ય આપવું ?’

‘મેં કહેલું : ‘અરે ભાઈ, માનવમનમાં અશુભ તત્ત્વ જો પડ્યું જ છે તો પછી એનાથી ભાગ્યે કેમ ચાલશે ? એ અશુભ તત્ત્વથી પણ જો મારા દેશની ગુલામી કાઢી શકાતી હોય તો કાઢવાં માટે હું તૈયાર છું. એ અશુભ તત્ત્વથી ડરીને ગુલામી વેંઢાયેં જવી એ મને પોસાતું નથી. જો ચર્ચાઈ સાહેબનું અશુભ તત્ત્વ ત્રણસો વરસ પછી યે ચોડેઘાડે હિંદ પર સામ્રાજ્ય અબાધિત રાખવાનું હોય તો મારા અશુભ તત્ત્વને એ સ્થાને બેસવામાં નાનપ શી ?’

‘પણ સુધીર કહે : ‘તારાં આવાં ભાંગફોડનાં કામ આપણને મદદમાં કઈ રીતે આવશે તે મને સમજતું નથી. ભાંગફોડનો કાર્યક્રમ તો જ્યાં મોટાં લશ્કરો લડતાં હોય ત્યાં એને રસ્તો સરળ કરી દેવા માટે હોય છે. આપણે ત્યાં એ પરિસ્થિતિ જ ક્યાં છે કે આ કાર્યક્રમ ઉપાડી શકાય ?’

‘મેં કહેલું : ‘મને આ ભાંગફોડના કાર્યક્રમને કોઈ લશ્કરી નિયમોની દૃષ્ટિએ મૂલવવા કરતાં યાંત્રિક રીતે મૂલવવાનું મન થાય છે. જે કામ અઢાર માનવી ન કરી શકે એ કામ એકાદ નાનું યંત્ર કરી શકે છે. તે રીતે જે કાર્યક્રમ હજારો લોકોનાં ટોળાં ન કરી

શકે એ હું સિદ્ધતથી ભાંગફોડની સહાયે કરવા માગુ છું. પ્રજા સાથે હોય તો સારી વાત છે. પણ જો પ્રજા સાથે ન હોય તો એવી યંત્રશક્તિને જોરે એકલે હાથે કામ પતી શકતું હોય તો કેમ ન પતાવવું? ગાંધીજીએ પણ સરકારનો સમસ્ત વ્યવહાર ખોરવવા કહેલું ને? તેમણે એ કાર્યક્રમ હડતાળ અને રાજીનામાને રસ્તે અમલમાં મૂકવા આશા રાખેલી. એ કાર્યક્રમ આ રીતે જો અમલમાં મૂકી શકાતો હોય તો હું વાંધા જોતો નથી.’

‘પણ ખેર, જ્યાં દે આવી ચર્ચાઓ. આપણી કડતલને એક માસ વીતી જવા આવ્યો તો એ આવી ચર્ચાઓ આળસી નથી તેથી મને તો ખીજ ચડે છે. બોલ, તું શું કરી રહી છે?’

મેં કહ્યું : ‘હાલ તો ‘ઈન્ડિયાય’ કાઢવાનું અને બીજું પાછળ રહીને કામ કરવાનું.’

જિતુભાઈ કહે : ‘હવે મારું કામ ધીમે ધીમે ગોઠવાતું આવે છે. પણ છૂપી પોલીસનું આતું વધારે ચોક્કસાઈ ધારણ કરતું જાય છે. એથી અમને કેટલેક સ્થળે જતું આવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. તું છોકરી છે એટલે અમને ઘણી રીતે મદદગાર થઈ શકે. બોલ, તું આવી શકીશ કે તને એ હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન જિભો થાય તેમ છે?’

હું મનમાં હસી. જિતુભાઈ સાથે કામ કરવાનું છે અને મારે વળી હિંસા-અહિંસાના પ્રશ્નની વાત? અને તે પણ જિતુભાઈ પોતે જ મને પૂછી રહ્યા છે! મારા હાસ્યને મનમાં જ સંઘરી કાઢીને મેં કહ્યું : ‘ના બોલો ને, શાં કામ છે તે?’

જિતુભાઈ કહે : ‘આવતી કાલથી દરરોજ સાંજે અહીં આવતી જા. પોપાક જૂનવાણી વાણિયણ જેવો પહેરી લેજે. પોપાકમાં કશી ટાપ-ટીપ કે અસ્વભાવિકતા ન જોઈ શકતી. આવા ફેરફારમાં જેટલી સ્વાભાવિકતા હોય એટલું વધારે સારું. મારું સ્થળ અદલાશે ત્યારે તને ખબર પડતી રહેશે. હાલ તુરત તો તું મારે જેમની જેમની સાથે

સંબંધો બંધાયા છે તે સમજી લે અને ઓળખાણ કરી લે. ક્યારેક હું ન હોઉં ત્યારે એવા સંબંધોને સાંકળીને જીવતા રાખવાની જવાબદારી સમજીને ગાંડા વાળતી આવજો. કેટલીક બાબતો આપણા ખુશિ-શાળી યુવાનોને સમજાવતાં જે મારા ભેગનું દહીં થઈ જાય છે. એવા કામમાં તું મને હીક હીક સમજી શકીશ અને મને મદદગાર થઈ શકીશ એમ લાગે છે. હીક ત્યારે, આવતી કાલે. પેલું ડાબી આંગળીનું નિશાન કદી ભૂતતી નહિ અને કાઢીને એ વિષે કહેતી નહિ.’

મેં જતાં જતાં કહ્યું : ‘લોકોમાં તમારા વિષે શી વાતો થાય છે એ ખબર છે? કહે છે કે ખરી લડાઈ આવી ત્યારે ફસડી ગયા!’

જિતુભાઈ કહે: ‘હં....ત્યારે તો વહેતી મૂકલી વાત બરાબર ફેલાઈ છે એ હીક થયું છે. તને જે કાઈ પુછું, તો એમ જ કહેજો.’

બીજા દિવસથી જિતુભાઈને મળવા જવાનું શરૂ કરી દીધું છે. બે દિવસ આ પોળમાં હોય છ તો ત્રણ દિવસ પેલી પોળમાં હોય છે. ફાણુ જનજો કેવા જે મિત્રોનાં મકાનો શોધી કાઢે છે અને કાઢીને જે ખબર ન પડે એવી રીતે ધામો જમાવીને કામ કર્યા કરે છે. ચોક્કસ વખતે ચોક્કસ વ્યક્તિઓ મળવા આવ્યે જાય છે અને તેમની સાથે ચર્ચાઓ કર્યે જાય છે :

‘કાં, મીઠું શા લાવે મળ્યું? કઈ વખતમાં નખાવ્યું?’

‘કાં, રોટલો પાકે એમ લાગે છે કે કાચેકાચો ઉતારવો પડશે?’

‘કેમ, માસીયાના ખબર કાઢી આવ્યા? છે તો મગ્ગમાં કે?’

‘બોલો, એનસાઇકલોપીડીયાનું વોલ્યુમ વાંચી નાખ્યું?’

બધા ગયા પછી મને ફાડ પાડે છે. મીઠું એટલે બોંબ બનાવવાનો મસાલો. રોટલો એટલે બોંબ. માસીયા એટલે છૂપી પેલીસ ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર. એનસાઇકલોપીડીયા એટલે મીઝના મેનેજર. એ હમણું હમણું આ કામમાં આડકતરી રીતે મદદ આપી રહ્યા છે તેથી એ શા માટે મદદ આપી રહ્યા છે તેની તપાસ સોંપાઈ છે.

દર વખતે જાતજાતના ને ભાતભાતના માણસો મળવા આવે છે. હું દૂર બેઠી બેઠી જોયા કરું છું. આવતાં વેંત આગંતુકો મારા તરફ નજર ફેંકે છે કે જિતુભાઈ ખુરશી પર સવળો હાથ મૂકે છે. એ હાથ પર નજર ફેંકી સૌ ખુલ્લા દિલે વાતો કરવા લાગે છે. વિશ્વાસથી વાત કર્યે જાઓ તેની એ નિશાની. મારે એ વ્યક્તિઓને ધારીધારીને જોઈ લેવાની છે, વાતો સાંભળી લેવાની છે. હું એક દિવસ બેઠી બેઠી જોયા કરું છું ત્યાં એક વેપારી ભાઈ આવી પહોંચ્યા.

જિતુભાઈ કહે છે: ‘ઓહો, આવો ભુરાભાઈ! શા સમાચાર છે?’

ભુરાભાઈ કહે છે: ‘જુઓ શેઠ, એક વાતની પહેલેથી જ સ્પષ્ટતા કરી લઉં. અનાજ સાફ કરતાં એક પણ ધનેકું મરવું ન જોઈએ એવો અમારો ધરમ. બાકી વેપાર કરવામાં જરા યે વાંધો નહિ એમ મારી સમજ પ્રમાણે અમારો જૈનધર્મ કહે છે. આ વેપારમાં મારા ગામના બીજા શેઠિયા પણ મૂડી રોકવા માગે છે...’

એ ગયા લઘી જિતુભાઈ કહે છે: ‘આ ગયા તે ગાંધીઆશ્રમના સંચાલક વિષ્ણુભાઈ. ભાંગફેડાનો કાર્યક્રમ અહિંસક રીતે અમલમાં મૂકી શકાય એમ તેઓ સૈદ્ધાંતિક રીતે માને છે અને તેને ગાંધીવાદની રીતે પ્રમાણભૂત ઠરાવે છે. એમની સાથે તે આઠ સાર્થાદારોને લાવ્યા છે. ગાંધીઆશ્રમમાં આવા જોરદાર માણસો પડ્યા હશે તે જાણતાં યે નવાઈ થાય એવું છે...’

થોડી વાર થાય છે અને મૂછોના આંકડા ચડાવી ચડી કાટ પહે-રેલા બાંકી ફેંકે પ નાખેલા કોઈ મુસલમાન જુવાન આવી પહોંચે છે.

એ કહે છે: ‘જુઓ સાહેબ, અમે તમને પેટીઓ પૂરી પાડીએ, પણ દર પેટીએ અમારું કમિશન હોવું જોઈએ. વેપાર પતી ગયે પછી કઈ પેટી મોટી થાય એ કહેવાય નહિ. તેથી અમારી પેટીને એટલી નામના મળવી જ જોઈએ. માલ આઠ દિવસ પછી મળી જશે. મળવાનું સ્થળ મેમણ એસોસીએશન...’

એ રવાના થાય છે અને જિતુભાઈ ઓળખાણ કરાવે છે: ‘આ મુસલમાન બનીને આવેલા તે મુબંઈના બાણીતા સોશ્યાલીસ્ટ શાંતિ-કુમાર. મુબંઈની સોશ્યાલીસ્ટ પાર્ટી સાથે આપણો સંબંધ બળવી રાખે છે. સોશ્યાલીસ્ટ પાર્ટીએ આ વખતે સારી પેઠે તૈયારી કરી છે. તેમાંથી તૈયાર સાધનો મેળવી આપશે તેમ એ કહે છે. પણ તેમની સાથે કામ કરતાં તેમની પાર્ટીનું પ્રભુત્વ સ્વીકારવાની જ્યારે હોય ત્યારે વાત થવાની જ...’

અમે બેઠાં છીએ અને કોટ-પેન્ટ પહેરેલ એક ફાંકડા યુવાન આવે છે. એ કહે છે: ‘જુઓ સાહેબ, આ બે નમૂના. એ નમૂના પ્રમાણેનાં આઠ નંગ મળી શકશે.’ ભાવતાલ વગેરે માટે અમારી કંપની પૂરેપૂરું કમીશન આપવા તૈયાર છે. માત્ર તમારે એને બજારમાં વહેતું મૂકી દેવું.’ કહીને એક પેકેટ ખુરસી પર મૂકે છે.

જિતુભાઈ કહે છે: ‘અમારી શાળાના વ્રજલાલભાઈને...’

યુવાન કહે છે: ‘એ નામબામ મારી પાસે ન કહેવાં. કદાચ વેપારમાં ખોટ જાય તો મારાથી નામ આપી દેવાય. મારાથી તો માલ પૂરો પાડી શકાય એટલું જ કહેવાય અને સંભળાય.’

એ ગયા પછી જિતુભાઈ કહે છે: ‘આ કેન્વાસર આવેલા તે નીમ-ચંદ શેઠના પુત્ર પ્રમોદભાઈ. શ્રીમંતના નબીરા છે પણ ઝૂકી પડ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં કાઈ ન મેળવી શકે તેવી ચાર નાની ચીજો અને બે મોટી ચીજો મેળવી આગ્યા છે. એમની પાસે છ જુવાનોની ટોળી છે. ભારે નિખાલસ માણસ. પોતે સામે ચાલીને સ્પષ્ટ રીતે કહી દે છે કે મારી પાસે વધારે પડતી વાત ન કરવી. મારામાં તમન્ના છે, પણ ખરે વખતે ફટલો ટકી શકું એ કાંઈ કહેવાય નહિ. પકડાઈ જાઉં ત્યારે બોલી જવાય. પણ ન જાણુ તો હોઈ તો શું બોલું?...’

વાતો ચાલે છે અને ઘૂંટી સુધી ઓવરકોટ પહેરેલ, ગળે મફ્ફર બાંધેલ અને આંખ પર કાળાં ગોગલ્સ ચડાવેલ કોઈ મહાકાય વ્યક્તિ

પ્રવેશ કરે છે. જિતુભાઈ એને આવકારે છે: 'અંહાહો, આવો, આવો, સાહેબ! શા સમાચાર છે ?'

ગોગલ્સ ઉતારતા, આકુઅવળું જોતા ને મારા પર નજર ફેંકતા, પાસે ખસીને ધીમે ધીમે વાતો કરતા એ બોલવા લાગે છે: 'બસ, વસ્તુ તયાર. આ અડવાડિયે તો આઠ ઠેકાણે ધડાકો થવો જોઈએ. અમારા યુવાનો તો થનગની રહ્યા છે. જો તમારો કાંઈ માલ તૈયાર હોય તો સાથેસાથ આપી દઈએ. નહિ તો પછી અમારે એકલે હાથે બધું પતાવી લેવું પડશે.'

જિતુભાઈ કહે છે: 'ભાઈ, અમારી પેઢી તો નાની. હજી માલ જોવાય, ખરીદાય ત્યારે કાંઈ થાય ને ?'

પેલા ભાઈ કહે છે: 'તો થયું. પછી અમારે ક્યાં સુધી વાટ જોવી ?'

જિતુભાઈ કહે છે: 'હા, હા, તમે કરો તોયે અમે જ કરીએ છીએ ને ? ભલે, પતાવી નાખો. અમે પાછળથી આવી પહોંચશું.'

પેલા ભાઈ કહે છે: 'હા, અમારા જેવા દાખલો નહિ બેસાડે ત્યાં સુધી ખીજમાં ગરમી નહિ આવે...'

ઝોવરકોટનાં બટન મીડતા, મફ્ફર વીંટતા ને ગોગલ્સ સરખાં કરતાં એ રવાના થાય છે અને જિતુભાઈ કહે છે: 'આ ગયા તે આપણા જૂના કાર્યકર સોમાભાઈ ભારે દંભી માણસ. આલ ફાડી નાખે એવી વાતો કરે પણ વાતમાં હીંગની યે ગંધ ન હોય. કહે છે કે પોતાની પાસે પચાસ જુવાનો છે અને પૂલ તોડી નાખે તેવા ઝોંબ તૈયાર છે. આ મહિનામાં આઠ વખત કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાની વાત કરી ગયા. પણ હજી સુધી પુલ અકબંધ બિલા છે ને સોમાભાઈની તૈયારીની વાતો વધુતી જાય છે.

'ચશ્માં પહેરવાથી પોતાની આંખ સામે અંધારું પથરાતાં જાણે એમ માને છે કે સામાની આંખે અંધારાં પથરાઈ ગયાં છે. બલટાના વધારે નજરે ચડાય એ ખબર નથી પડતી. હજી નંબર ચિનાનાં પ્લેઈન

અશમાં પહેરે તો બંધબેસતાં થઇ જાય અને દેખાવ ફરી જાય. પણ ઉત્સાહમાં એમને સમજાતું નથી.’

એક જુવાન આવે છે અને રોકડા પાંચ હજારની નોટોના થોડકા જિતુભાઈના હાથમાં મૂકે છે. જિતુભાઈ પૂછે છે : ‘કાં, શેડે પહેાંચ માગી છે કે નહિ ?’

જુવાન કહે છે : ‘ના રે ના. કહે કે જોજો ભાઈસાહેબ ! જેવંદ શેઠને કહેજો કે પીળા પાને લખે. ચોપડે ન ચડાવે.’

જુવાન ગયા પછી જિતુભાઈ કહે : ‘વતુભાઈ શેઠને આ કામમાં ભારે રસ છે. સામે ચાલીને પૈસા આપવા કહેવરાવેલું, પણ સાથે સાથે કહે કે જે કામ થાય છે તેનો હિસાબ મને મળવો જોઈએ. મેં કહેવરાવેલું કે ભાઈ, આ કામના હિસાબ ન રખાય. તો કહે કે અમે ગમે ત્યારે હજારો રૂપિયા દેવા તૈયાર હોઈએ અને અમને હિસાબ પણ ન મળે ? મેં કહેવરાવેલું કે કાં તો વિશ્વાસ રાખજો અને કાંતો તમારે નામે ચોપડે જમા કરીને પાઈએ પછનો હિસાબ સંભાળી લેજો. એમને નામે જમા કરવાની વાત આવી એટલે એની મેળે સમજી ગયા અને આ પાંચ હજાર મોકલી દીધા છે.’

એક પછી એક એમની આસપાસ કામ કરનારા જુવાનો આવતા જાય છે અને જિતુભાઈ સૂચનાઓ આપ્યે જાય છે.

એમની સાથે વાતો કર્યા બાદ પેલો પ્રશાન્ત કાંઈકે નોંધ ટપકાવતો હતો. નોંધના કટકા કરી નાખતાં જિતુભાઈ કહે :

‘કદી કોઈ વાત લખીને કાગળિયો પાસે રાખતો નહિ, ગાંડા. બધી વાત મનમાં જ યાદ કરતાં શીખી લેજે. કદાચે ય જરૂરી કાગળિયો રહી ગયો હોય તો છેલ્લી ધડીએ સિફતથી ચાવીને ગળે ઉતારી જજે. ભલે કાગળથી રેચ લાગતાં એક ઝાડો વધારે આવી જાય. ચમરખીઓ ફેંકી દઈશ તો એમાંથી પણ પોલીસને સાંધતાં વાર નહિ લાગે.’

એમની પાસે કેટલો બધી પાર્ટીઓના માણસ કામ કરવા આવે

છે, પણ દરેક પાર્ટી સાથે સંપર્ક રાખનારા જુદા જુદા માણસો રાખી દીધા છે. એ માણસ સિવાય એ પાર્ટી સાથે બીજો કોઈ સંબંધ રાખે નહિ. એ પાર્ટી સાથેની વાત પણ જાણે નહિ અને પેલી પાર્ટીનો માણસ પણ પોતાના કામ પૂરતી જ વાત જાણે.

પણ હમણાં હમણાં જિતુભાઈ ભારે ગુસ્સામાં રહે છે. એ પૂછે છે : ‘કાં, પેલાં ૫૦ નંગ આવી ગયાં ?’

પ્રશાંત આવીને કહે છે : ‘મારા મામાનો દીકરો એક વેરાની દુકાનમાં છે. ત્યાંથી ચોરાવીને કદાચ પાંચેક નંગ...’

‘અરે, એવાં પાંચેક નંગે કેમ થાય...’

અને સાંજ પડ્યે પચીસ બાંડલ ઉપડાવીને એ ચાલ્યા આવતા હોય છે. હું કહું છું : ‘આ ક્યાંથી આવ્યાં ?’

‘ક્યાંથી આવે શું, દુકાનેથી જ. વેપારીની જેમ બજારમાંથી સીધા સોદા કરતાં કોણ આડું આવે છે ? નકામું ડરી ડરીને...’

જર્મન બનાવટના હાથા જોઈએ છે, પણ એ માટે તો સરકારી તકેદારી બેસી ગઈ છે. જિતુભાઈ કહે છે : ‘આવતી કાલ સાંજ સુધી મારી રાહ ન જોતા.’

અને બીજો દિવસે સાંજની પેટીમાં પચાસ નંગ જર્મન બનાવટના માલ સાથે, કાતર ઘાટના નવી જાતના સુંદર બાર હાથા પણ લેતા આવ્યા છે. હું પૂછું છું : ‘ક્યાંથી લાવ્યા આ ?’

જિતુભાઈ કહે છે : ‘અહીં સરકારી જાપ્તો છે પણ પાસેના દેશી રાજ્યમાં કેને બજાર છે કે આ હાથા શામાં કામ આવે ? ઇલેક્ટ્રીક એજન્ટ તરીકે આખું બજાર સાફ કરીને ચાલ્યા આવો તો એ કોણ નામ લે છે ?’

બંદર પર પેટ્રોલની ટાંકીઓ છે. એ ટાંકીઓની આસપાસ પથ્થરની તેમ જ સિમેન્ટની બેવડી દીવાલ ચણાવાઈ રહી છે. જિતુભાઈ કહે

છે: ‘અરે, હજી એની આસપાસની પરિસ્થિતિના સમાચાર ન મળ્યા ? બીજાં બધાં સ્થળોના વિગતથી સમાચાર આવી જાય છે અને આના સમાચાર કેમ નથી મળતા ?’

પ્રશાંત કહે છે: ‘એની આસપાસનો ચાર માઈલનો વિસ્તાર મિલિટરી જાળમાં નીચે છે. પાસે જવા મળે તો ખબર પડે ને ?’

જિતુભાઈ કહે છે: ‘એ ટાંકીઓ અકબંધ પડી રહી છે અને અહીંથી વેગનો પર વેગનો ચડતાં જાય છે. મારો જીવ બગી બગીને રાખ થઈ જાય છે. ક્યાં સુધી આ ટાંકીઓ....’ કહેતા એ વિચારે ચડી જાય છે. હજીવેથી એ બોલે છે: ‘હીક, વાત છે આવતી કાલે ત્યારે...’

હું પૂછું છું: ‘શું આવતી કાલે ?’

એ કહે છે: ‘કાંઈ નહિ, કુલસુમ ! પણ જો હું આડોઅવળો થાઉં એવા સમાચાર મળે તો બધા સંબંધો ફેરવી નાખજે. પેલા સાયન્ટીસ્ટ અખનરા કરે છે એમને જોઈતી વસ્તુઓ પુરી પાડતી રહેજે...’

હું પૂછું છું: ‘પણ તમે ?’

જિતુભાઈ કહે છે: ‘કહેવા જેવું હોત તો ન કહેત ?’

હું ચૂપ થઈ ગઈ. વિચારમાં ને વિચારમાં કામ પર ચડી ગઈ. બીજે દિવસે ચાલી જઈ છું ત્યાં રસ્તામાં કિશોર મળી ગયો. એકદમ મારી સામે નજર નાખીને કહે: ‘કુત્રગુપ્તમેન, પેઢી બંધ છે. આજે ન જતાં.’

મેં પૂછ્યું: ‘કેમ ?’

કિશોર કહે: ‘જેયંદ શેડ પકડાઈ ગયા.’

‘ક્યાંથી ? કેમ કરતાં ?’

‘વધારે જાણવા નથી મળ્યું, પણ પહેલા સમાચાર છે કે બંદર પરથી પિકેટીંગ કરતાં.’

જેલજીવન

જિતુની આત્મકથા

ધુણે વખતે વધારેલી મૂંઝા ઉતારીને આરસીમાં જોયું તો મને જ પૂજવાનું મન થયું કે ‘એણે ! તું પોતે જ મહિના પહેલાંનો જિતુ ને ? શા વેશ ભજવવા લાગ્યો છે ? આજે પાછો પિકેટીંગ કરવા અંદર પર ઊપડે છે તેથી મૂળ સાજ સજવા બેડો છો ને ?’

મૂળ સાજ સજીને છાવણીમાં જઈ નામ નોંધાવ્યું કે ‘આજે તો અંદર પર પિકેટીંગ કરવા હું જઈશ.’ તો પેલા સત્યાગ્રહ સમિતિના શેડો કમિટીના સભ્ય ચંપકભાઈ કહે: ‘ઓહો જિતુભાઈ ! તમે આ લડતમાં ભાગ લેવાના નથી એમ સાંભળેલું ને ?’

મેં કહ્યું: ‘ભાઈ, અંદર પર પિકેટીંગ કરતાં પાંચ દિવસથી કાઈ પકડાતા નથી. ત્યારે નામ નોંધાવીને જશ લેવા દો ને. માત્ર એ માહલિનો આટો થશે એટલું જ ને ?’

પંદર સૈનિકો સાથે અંદર તરફ ઊપડ્યો ત્યારે સૈનિકો અંદરે-અંદર કહેવા લાગ્યા: ‘આજે તો જિતુભાઈ સાથે છે માટે આપણે તારની વાડ વટાવી પ્રતિઅધિત વિસ્તારમાં પહોંચવું છે. ભલે પોલીસો લાડીઓ મારે. આજે રંગ જમાવી દઈએ.’

મેં કહ્યું: ‘ના, ભાઈ, ના. માથાં ક્યાં અમરથાં આવે છે તે નકામાં ફાડાવવાં. મંદિરે જઈને દર્શન કરી આવીએ તો થે વ્રત પૂરું. આપણે તો પિકેટીંગ થાય છે એટલું જ બતાવવું છે ને ?’

પાછળથી કોઈ સૈનિક વાત કરતો. સંભળાયો : ‘ જિતુભાઈ આ વખતે ફસડી ગયા સંભળાય છે એ સાચું જ લાગે છે.’

બંદર પર પહોંચીને તારતી વાડ પાસે બિભો બિભો પેટ્રોલની ટાંકીઓ સામે જોયા કરતો હતો. થયું કે ટાંકીઓની પાછળ પેલો અધૂરો ચણેલો ભાગ. છે એ તરફ રાતને વખતે ખાડીમાંથી કિતરીને પરખારા પહોંચી. જવાય તો—માત્ર પાંચ માઈલ દૂરથી દરિયામાં કિતરવું પડે. માત્ર સાથેનો સામાન હવાઈ ન જાય તે ખ્યાલ રાખવો પડે.

ત્યાં તો ‘ લેફ્ટ...રાઈટ ’ ‘ લેફ્ટ...રાઈટ ’ કરતી પોલીસોની ટુકડી આવી પહોંચી કે એક સૈનિકે અવાજ કર્યો : ‘ ઇન્ડિલાબ...ઝીંદાબાદ.. ’

પોલીસો બિલા રહી ગયા ત્યાં એક સૈનિકે અંદરોઅંદર વાત કરી : ‘ એલા, આજે તો ઘણા બધા મજૂરો પેલી તરફથી બંદર પર ચાલ્યા જાય છે. નવી સ્ટીમર આવી છે કે શું ?’

‘ હા, હા, એ પેલી તરફ દેખાય...’ બીજા સૈનિકે કહ્યું.

‘ એલા! ચાલો ત્યારે, પેલી બાજુ મજૂરો જાય છે ત્યાં રસ્તામાં જ પિકેટીંગ કરીએ. અહીં પિકેટીંગ કરવાનો શો અર્થ છે ?’

હું હજી ખાડી અને ટાંકીની આસપાસ ક્યાં ક્યાં પહોંચે ભરાઈ રહ્યો છું તેની ચોકસાઈ કરી રહ્યો છું ત્યાં—

‘ હટો, હટો, યે બાજુસે હટો, પિકેટીંગ કરના હો તો યહાં કરો, ઉસ તરફ જાનેકી બંધી હૈ...’ એમ પોલીસો કહી રહ્યા છે.

‘ નહિ, અમે તો ત્યાં જશું. અહીં પિકેટીંગ કોની સામે કરીએ ? મજૂરો તો ત્યાં છે...’ સૈનિકો કહી રહ્યા છે.

થોડો વખત સામસામી રકઝક ચાલી અને પોલીસ ઉપરીએ બધાને ગિરફતાર કરવાનો હુકમ આપ્યો. થોડે દૂર દસ દિવસથી કામ વગેરે બિભેલો પોલીસ-વાન નજીક લાવવામાં આવ્યો અને અમને અંદર ખેસાડવામાં આવ્યા ત્યારે જ મને ખાન આવ્યું કે આ તો

કાચી જેલ તરફ ઉપાડી જવાની તૈયારી ચાલે છે. મનમાં થાય છે :
‘ અરે કમનસીબ જિતુ ! તું આવ્યો તે જ દિવસે તારે નસીબે
પકડાવાનું ક્યાં આવી પડ્યું ? આ કરતાં કોઈ બીજા સાથીદારને
મોકલીને તપાસ કરાવી લીધી હોત તો ? પણ આટલા દિવસથી
વિગતવાર નિરીક્ષણ મળતું ન હતું ત્યારે કરવું પણ શું ?—

એવા વિચાર કરું છું ત્યાં તો ખચ...કરતી મોટર જેલ પાસે
આવીને ઊભી રહી ગઈ. બીજે દિવસે કોર્ટમાં અને ત્રીજે દિવસે
ત્રણ માસની સજા સાથે જેલમાં દાખલ.

જેલના દરવાજામાં દાખલ થતાં હું ઊભો રહી ગયો. ત્રીસના
સત્યાગ્રહમાં અહીં જ ઊભા રહીને અમે ઘરનાં કપડાં ઉતારી જેલનાં
કપડાં પહેરતા ને ? ફટલે વરસે ફરી પાછાં જેલનાં કપડાં પહેરવા
મળશે એવા વિચાર કરતો ઊભો છું ત્યાં પોલીસે ધક્કો દીધો :

‘ અબે ચલ રે...’

મેં કહ્યું : ‘ ક્યાં ? હજુ કપડાં બદલવાના છે ને ?’

પોલીસ કહે : ‘ કૈસે કપડે ?’

મેં કહ્યું : ‘ જેલનાં ચઢી બાંડિયાં...’

પોલીસ કહે : ‘ ચલ ચલ, ચઢીબાંડિયાવાલે ! તેરા ચે કપડા
કયા અચ્છા નહિ હૈ ?’

એને ધક્કે આગળ ડગલું માંડું ત્યાં પાસે ચાલતા સૈનિકે મને
કાનમાં કહ્યું : ‘ આ વખતે જેલમાં આપણાં જ કપડાં પહેરવાની
છૂટ છે. જેલનાં ટૂંકાં ચઢી-બાંડિયાં પહેરવાનાં બંધન હવે ગયાં.
સરકારે આ વખતે આપણને એટલી વિશેષ સગવડ આપી છે.’

‘કે સરકારે કાપડનું ખર્ચ કરવાની અગવડ ટાળી છે ?’ એમ
વિચારતો હું ચાલતો થયો.

જેલની બરેકમાં બિસ્તરે પાથરતાં વિચાર કરું છું કે મારા જ

દેશના મેજસ્ટ્રેટો, મારા જ દેશના જેલરો અમને પકડી રહ્યા છે, પછી અંગ્રેજ સરકારને હિંદ છોડી જવાની શી જરૂર છે? થોડા દિવસ એમના કામકાજ સામે ઊભા ઊભા પિકેટીંગ કરીએ તો એમને શો વાંધો છે? ત્યાં તારના થાંભલા ઊભા છે અને અમે એની પડખે પિકેટીંગ કરતા ઊભા હતા તેમાં ક્યો ફેર હતો? આવા ભાઈ-બાપ કહેનારાં પિકેટીંગથી કાંઈ અંગ્રેજો હિંદ છોડવાના છે? ચમત્કાર વિના...

‘નમસ્કાર. જિતુભાઈ, કેમ છો?’

ઓહો! આ તો અમારા ગામના અગ્રણી કાર્યકર મનસુખભાઈ, પેલા વયોવૃદ્ધ કાર્યકર હરિવદનભાઈ, બધાએ મને ઘેરી લીધો છે. બધા પૂછી રહ્યા છે: ‘કાં, જિતુભાઈ બહારના શા સમાચાર છે?’

‘શા સમાચાર હોય? તમને તો છાપાં મળે છે ને? છાપાંમાં સમાચાર હોય તે જ, ખીન્ન શા?’ હું કહું છું.

‘ના, ના, એમ તે હોય! છાપામાં તો શું આવે? કાંઈ અંગત માહિતીના સમાચાર?’ તેઓ પાસે બેસીને પૂછી રહ્યા છે.

અંગત માહિતીના સમાચારમાં તો શું કહું? પિકેટીંગ માટે સૈનિકો ઘટવા લાગ્યા છે તે? મિલમાં મજૂરો કામે જવા લાગ્યા છે તે? ડેલેજેમાં છોકરાઓ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે તે?

છતાંયે તેમને સંતોષ આપવા હું કહી રહ્યો છું: ‘બિહાર અને ઓરિસ્સામાં લોકોનાં ટોળાને કાબૂમાં લેવા માટે પાંચ હેકાણે એરોપ્લેનમાંથી મશીનગનીંગ કરવામાં આવેલ છે. પાલઘર, અડાસ અને ડાકોરમાં નાનાં બાળકોને ગોળીએ દીધાં છે. ચીમુર અને આષ્ટીમાં સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર થયા છે. મિદનાપુરના અત્યાચારે તો શ્યામ-પ્રસાદ મુકરજી પાસે રાજીનામું અપાનું છે, પણ...’

પણ તોયે બધા ફરીફરીને મને પૂછી રહ્યા છે. તેમને મારા જવાબોથી સંતોષ થતો નથી. થોડી વારે બધા વીખરાયા ત્યારે

ખિસ્તરા પર આડો પડવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં હળવેથી પાછા મનસુખભાઈ આવ્યા. એ કહે : ‘હેં જિતુ, ગાંધીજી આમરણાંત ઉપવાસ કરવાના હતા ને ? એના કાંઈ ખબર ?’

મેં કહ્યું : ‘એમને પૂના પાસે આગાખાન મહેલમાં રાખ્યાના સમાચાર મળ્યા છે. બાકી એ વિસ્તારમાં ચાર ચાર માહિતિ સુધી જવા નથી દેતા તો આમરણાંત ઉપવાસના ખબર કેમ પડે ?’

‘પણ આ વખતે તો ગાંધીજી લડાઈને થોડાક જ દિવસમાં પતાવી દેવાના હતા ને આ બધું શું થયું ?’ એવી ચિંતા કરતા મનસુખભાઈ ગયા ત્યાં હળવેથી ખેસ સમે કરતા હરિવદનભાઈ આવ્યા. પાસે એસીને કાનમાં મેં નાખતા કહે : ‘હેં જિતુ, આ જાપાનના કાંઈ સમાચાર નથી ? ત્રણ માસ વીતી ગયા તો યે...’

મેં કહ્યું : ‘સુભાષ બાબુએ સીંગાપુરમાં સ્વતંત્ર હિંદી સૈન્ય બાબુ કર્યાના સમાચાર છે. રાજ હિંદ માથે ત્રાટકી પડવાની વાતો આઝાદ રેડીઓમાં સંભળાય છે.’

હરિવદનભાઈ કહે : ‘ત્યારે તો કદાચ હજી પાંચ-છ માસમાં....’

‘સુભાષબાબુ આવે તો છૂટવાની આશા રાખી શકાય, નહિ કાકા ?’

‘જા, જા, ગાંડિયા ! આ તો અમરથા જરા...’ કહેતા હરિવદન કાકા દવાના થયા.

ખિસ્તરો છોડી જરા લટાર મારવા નીકળ્યો ત્યાં...અહોહોહો ? શી મિજલસ જનમી છે ? આ બાળુ ચારની દુકડી જમાવી મનસુખભાઈ પાનાં રમી રહ્યા છે. એમની આસપાસ આઠદસનાં જૂમખાં બિતરના માર્ક ગણી રહ્યાં છે. પેલી બાળુ લીંબડા નીચે થોડાક હુતુતુ રમી રહ્યા છે. લોખીના એક છેડામાં એ જણા ‘ડાયા-લેક-ટીક્સ મેટીરીઅલીઝમ’ વાંચી રહ્યા છે, તો બીજા છેડામાં એ જણા કાંઈક લખી રહ્યા છે. કાંઈ વળી ખમે નેપકીન નાખી ટેલી રહ્યા છે,

તો કોઈ બબ્બેની દુકડીમાં ચર્ચા કરી રહ્યા છે. આ બંધાને સાચવનાર એક વોર્ડર દરવાજો ખેંચે છે. પોલીસ તો અમારા જેવી ચાર બરાકો વચ્ચે એક પેલા બગીચામાં સ્ટૂલ માથે લાડી આઘી ફેંટી ઝોલાં ખાય છે.

પોલીસ સામે નજર કરી પાછો ફરું ત્યાં તો અવાજ સંભળાયો :
—છંટીલાખ ઝીંદાબાદ...છંટીલાખ...ઝીંદાબાદ...

અરે, અહીં જેલમાં વળી આ પોકાર શા ? પાસે ખેંચે એક સૈનિકને પૂછી જોયું. એ કહે કે : ‘ગઈકાલે અને પરમ દિવસે પકડાઈને પચીસ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા છે. તેમણે તેમને રહેવા માટે જુદી બરેકની માગણી કરી છે. આ બરેકમાં ગોંધાઈ રહેવાની ના પાડે છે. કાં તો જુદી બરાક આપે અને કાં તો પેલા બગીચામાં તંબૂ તાણી આપે. વિશેષમાં તેઓ સ્વતંત્ર રસોયાની અને નાવાધોવા માટે જુદા નળની માગણી કરે છે.’

સાંજ પડી અને પોકાર વધવા લાગ્યા : ‘નહિ પુરાઈએ, નહિ પુરાઈએ. જ્યાં સુધી અમારી માગણીનો સંતોષકારક જવાબ નહિ મળે ત્યાં સુધી નહિ પુરાઈએ.’

વોર્ડર અને પોલીસ દોડદોડ કરી રહ્યા છે, પણ સાંભળે કોણ ? થોડી વારે સીટીઓ વાગી અને જેલર પોતે લાજર થયા. હજીવે હજીવે ડોકી નમાવતા જેલર પૂછી રહ્યા છે : ‘અરે, લાઈ ! વળી શી મુશ્કેલી ઊભી થઈ ?’

વિદ્યાર્થીઓ કહે છે : ‘જુદી બરાક, જુદો નળ, જુદો રસોયો.’

જેલર સમજતી રહ્યા છે : ‘અરે લાઈ, તમને બંધી સગવડ આપવા તૈયાર છું, પણ હજી નવાં ઝૂંપડાં બાંધવા માટે પૂરા વાંસ નથી આવ્યા. વળી અમારી પાસે પૂરતા પોલીસ પણ નથી. નળ માટે માગણી કરી છે. રસોયા માટે તો અમારા બજેટમાં...’

‘નહિ, નહિ, નહિ ! અમારી માગણીનો પૂરેપૂરો અમલ ન થાય ત્યાં સુધી નહિ પુરાઈએ.’ વિદ્યાર્થીઓ ખેલતી રહ્યા છે.

જેલર સમજાવી રહ્યા છે: ‘હું તમને મારાથી શક્ય બધી સગવડો આપવા તૈયાર છું. પણ તમારે જે અમારી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરવો જોઈએ ને? આપણે અંદરોઅંદર સમજીને કામ લેવાનું છે. કેમ, શું કહો છો, હીરાભાઈ?’

હીરાભાઈ જેલર પાસે ગયા કહી રહ્યા છે: ‘સાચી વાત છે. અમે તમને મુશ્કેલીમાં મૂકીને દુભાવવા નથી માગતા...’ એમ કહીને તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી રહ્યા છે: ‘આપણે સામા પક્ષની મુશ્કેલીનો વિચાર કરવો જ જોઈએ. એમને દુભાવવા આપણને ન શોભે. શત્રુને જે આપણી સહભાવનાનો પરિચય આવે વખતે કરાવી આપવો જોઈએ. આપણી સમજનતા એમાં છે.’

વિદ્યાર્થીઓ કહી રહ્યા છે: ‘અહીં સહભાવનાની વાત છે જ નહિ. જેલર ગમે તેટલા ભક્ષા હોય, પણ તે સરકારના પ્રતિનિધિ છે. સરકાર આપણને રાત્રાન્ત્ર આપીને એની સહભાવના પુરવાર ન કરે તો આપણે આપણી સહભાવના પુરવાર કરવાની જરૂર નથી. એ આપણને શક્ય એટલી રીતે હેરાન કરી રહી છે. આપણે પણ એને શક્ય રીતે હેરાન કરવી જોઈએ...’

પણ હીરાભાઈ ફરીફરીને અહિંસાના નિયમો વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી રહ્યા છે. માંડ વિદ્યાર્થીઓ માન્યા અને અંદર દાખલ થયા. બિસ્ત્રો પાથરતો એક વિદ્યાર્થી કહે: ‘અહીં હીરાભાઈ અહિંસાના નિયમો અનુસાર શત્રુ સાથે મુલેહ-સંપથી વર્તવા માગે છે. પણ બહાર જાવણીમાં ભાંગફોડના કાર્યક્રમમાં માનનારા વિદ્યાર્થીઓ એક દિવસ આવેલા તેમને તો જમતા જમતા ઉઠાડેલા. કહે કે અમારાથી તમને જમવા પણ ન દેવાય. તો તો પછી આપણા સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો પ્રમાણિક મતભેદ અને વિરોધ ન જળવાય.’

બીજે દિવસે રાત્રે હીરાભાઈ અમારી બેઠેકમાં ન દેખાયા. મેં એક સૈનિકને પૂછ્યું: ‘આ હીરાભાઈ અહીં કેમ નથી દેખાતા?’

સૈનિક કહે : ‘એ તો જેલર નિમાયા. જેલર આપણી સાથે હોય ?’

મેં કહ્યું : ‘શું બકે છે તું ?’

સૈનિક કહે : ‘તમે સાંભળો છો તે જ. બીજું શું ? હજી ઝૂંપડાં બધામાં નથી તેથી હીરાભાઈ પચીસ કેદીઓને લઈને પેલા ખાદીકાર્યાલયમાં રહેવા ગયા છે. જેલરે તેમની સાથે એક પોલીસ આપ્યો છે. બાકીની બધી જવાબદારી હીરાભાઈએ પોતાને માથે લીધી છે.’

મને થાય છે કે સરકારના અમલદારો પણ ખાદી પહેર્યા વગર સરકારને હેરાનગતિમાં મૂકવા માટે જ નોકરી કરી રહ્યા છે એવું એકાદ નિવેદન કરી નાખે તો બધી પંચાત મટી જાય ને ?

રોજ સવારના દસ થાય છે અને કારકુન આવીને બિભો રહે છે. હરિવલ્લભાઈ લખાવે છે : ‘ટાઢ શરૂ થઈ ગઈ છે. મારે ઘેરથી એક રંગઈ, ત્રણ શાલ અને બે ચાદર મંગાવવાની વ્યવસ્થા કરી આપો.’

મનસુખભાઈ લખાવે છે : ‘આ ડોક્ટરસાહેબની બલામણુ-ચિટ્ટી. મારે ત્યાંથી દવા તરીકે એક શેર તળેલી હરડે, બેશેર ત્રિકુળાં અને એક બોટલ બદામપાક મંગાવી આપો.’

પેલા નવજીવાન લેખક રમેશભાઈ લખાવે છે : ‘લેખનની મને રજા મળી છે. મારે ત્યાંથી ચાર નોટ, છ પેન્સિલ અને આ લીસ્ટ પ્રમાણે દસ પુસ્તકો મંગાવી આપો.’

બાર વાગે કારકુન પાછો જાય છે ત્યાં સુધીમાં અર્ધાની પણ નોંધ પૂરી થતી નથી. બીજે દિવસે ગઈ કાલે નોંધ કરાવેલ તેમને પણ નવી નોંધ કરાવવાની હોય છે. મનસુખભાઈ બપોર વખતે પાનાં રમીને ચર્ચા કરતા હોય છે કે : ‘આ જીવાનો ભાંગફેડોને રસ્તે ક્યાં ચડ્યા ? નકામા આખા દેશને મુશ્કેલીમાં મૂકી રહ્યા છે. ભાંગફેડ તો આપણા સ્વભાવમાં જ નથી.’

એ તો એમની આસપાસ આઠ આઠ ફૂટના વિસ્તારમાં પડેલો બિસ્ત્રો અને સાજસરંજામના પથારો જ કહી રહ્યો છે ને ?

હરિવદનભાઈ કહી રહ્યા છે : ‘આજે કાંઈ મળવા આવે તો નિમુભાઈ શેઠને અને ખીજાઓને કહેવરાવી દો કે તેઓ એમને મદદ ન કરે. નકામા આપણને એમાં ન સડાવે.’

જેલની તોતીંગ ચાર દીવાલો વચ્ચે આટલાં કપડાં વીટીને બેઠા છે તો એ હજી એમને સડાવાઈ જવાની ખીક લાગતી હશે ?

પણ મારી પાસે સરકી આવીને મનસુખભાઈ કહે છે : ‘પણ આ ભાંગફેડનાં કામ કરનારા લાગે છે ભડના દીકરા. માથાં મૂકીને જ કામ કરતા લાગે છે. એમાં કોણ કોણ છે એની કાંઈ ખબર, જિતુ ?’

હું કહું છું : ‘મારી જાણે ભૂખરાત ! કોણ જાણે ક્યાં બેગા થઈને થું કરે છે એ ખબર જ ક્યાં પડવા દે છે ?’

વાતમાં રસ લેવા પાસે સરકી આવેલા હરિવદનભાઈ કહે છે : ‘જેજે હો, જિતુ ! તું ક્યાંક એવા સાથે ભેખડાઈ પડતો નહિ. નકામું...’

હું કહું છું : ‘ના રે ના, કાકા ! હું તો પકડાવા એ નહોતો માગતો, ત્યાં વળી આ પિકેટીંગ કરતાં ઝડપાઈ ગયો. આપણે તે એવા ધંધા હોય ?’

અહીં આગ્યાં આઠ દિવસ થયા તો એ હજી પેલો સુરેશ કેમ નથી દેખાતો ? સવારે ખાવા વખતે હાજર હોય છે. સાંજે ખાવા વખતે હાજર હોય છે. બાકીને વખતે જાય. રાત્રે પુરાતી વખતે એ બરાકમાં કેમ નથી દેખાતો ? મેં મારી પાસેના સૈનિકને પૂછી જોયું : ‘આ સુરેશ કેમ નથી દેખાતો ? એ પણ ક્યાંયે હીરાભાઈની જેમ અધિકારી નિમાયો છે કે શું ?’

સૈનિક કહે છે : ‘ના રે ના. એ તો જાય છે ગુનો કરીને આવેલા ક્રિમિનલ કેદીઓમાં કામ કરવા. એમણે આગ્યા ત્યારથી વાચનાલય સંભાળી લીધું છે. દિવસે તેઓ કેદીઓને કામ કરતાં કરતાં ચોપડીઓ વાંચી સંભળાવે છે અને રાત્રે મુખપાઠ આપીને પ્રૌઢશાળા ચલાવે છે. રાત્રે એ કેદીઓ સાથે રહેવા માટે એમણે આઠ દિવસના ઉપવાસ પણ કરેલા. આ હીરાભાઈ જ તેમને સમજાવવા ગયેલા તો કહે કે ‘અહીં

પુરાઈ રહીને દિવસો પસાર કરવા નથી આવ્યો. તો તો બહાર રહેતાં ક્યાં નહોતું આવડતું ? પકડાયો જ છું તો પછી કામ કેમ શરૂ કરી ન દેવું ? કામ કરવા ન મળે તો ખાવાનો ચે શો અર્થ છે ?

આજે આવ્યો ત્યારથી આઠ દિવસથી રોજ સવારે અવાજો સાંભળ્યા કરું છું :

‘ ઈન્ડીલાબ...ઝીંદાબાદ...’ ધડ ધડ ધડ

‘ ઈન્ડીલાબ...ઝીંદાબાદ...’ ધડ ધડ ધડ

આજે એ અવાજો કાં બધે ? મેં પાસેના સૈનિકને પૂછ્યું. કહે કે : ‘એ : અવાજો તો હતા પેલા રણધીરના. ગાંધીજીના જ આશ્રમનો એ અંતેવાસી. પકડાઈને આવે કે ખાવાની જ ના પાડે. કહે કે ‘આઠમી ઓગસ્ટની મધરાત પછી હું આઝાદ બની ગયો છું. હું ગમે ત્યાં જાઉં, ગમે ત્યાં લાપણું કરું, મને પકડવાનો કોઈને અધિકાર નથી. હું મિલિટરીના માણસો પાસે લાપણું કરવા જતો હતો અને તમે મને શા માટે પકડી લાવ્યા ? તમારામાં શારીરિક બળ છે તો ભલે મને પકડી લાવ્યા, પણ હું અહીં પરાધીન માનવ તરીકે એક કણ પણ ખાઈશ નહિ.’ રોજ સવારે એ ‘ઈન્ડીલાબ... ઝીંદાબાદ !’ બોલાવે અને પોલીસ એને જુદી કોટડીમાં પૂરીને માર્યા કરે. રોજ સવારે દસ સુધી એ કાર્યક્રમ ચાલે.

‘એ પછી ચારેક ઉપવાસ બાદ એને બળજબરીથી ખવરાવવામાં આવે તો ફધડ ...ફૂં...ફધડ...ફૂં કરી ખાવાનું છોડી નાખે. પરમ દિવસે તો જેલર પોતે ખવરાવવા ગયેલ તો મોઢામાં ભરી દીધેલ રાખથી ફૂં...કરીને જેલરનું આખું મોં રંગી દીધેલું.

પહેલે વખતે દસ ઉપવાસે છોડી મૂકેલ. બીજે વખતે બાર ઉપવાસે છોડી મૂકેલ. આ વખતે તો સત્તર ઉપવાસ સુધી પૂરી રાખેલ. મેં તો જોયેલ નથી પણ સુરેશભાઈ એને સમજાવવા ગયેલ. તે કહે છે કે મારથી આખું શરીર ચઢી ગયેલ અને ઉપવાસથી એકેએક કાડકાં મણી કઢાતાં હતાં. પણ સુરેશભાઈને હજારો હજારો કહે :

‘ખરખર સુરેશભાઈ! આવી આઝાદી ભોમવતાં છતાં આ શરીર ફેબ્રુવૃં પડતું જાય છે તેથી મને શરમ થાય છે. શરીર જે માનસિક સ્થિતિ સાથે કદમ મિલાવીને ચાલતું હોય તો આજે મારા માનસિક આનંદની સરખામણીમાં શરીર દશ સ્તંભ વધતું જોઈએ. પણ કુદરતનાં બધાં તરવો ક્યાં મેળ રાખીને ચાલે છે?’

‘આજ સવારે છોડી મૂકતી વખતે જોલર કહે : ‘હવે તો મારે ઘેર પારણાં કરીને જાએ?’ તો રણધીરભાઈ કહે : ‘પારણાં તો થશે મિલિટરીના કોઈ સોલ્ડરને ઘેર લાપણ કરતાં કરતાં. તમારે ઘેર તે પારણાં હોય? પારણાં કરવા દેવાં હોય તો પોલીસઉપરીને કહેજો કે મોડા પકડવા આવે, નહિ તો પછી અહીં તમારા પોલીસને હાથે ધડીમપાકનાં પારણાં તો કરવાનાં છે જ ને?’

અમે વાતો કરીએ છીએ ત્યાં ધીમાં ડગ માંડતા હીરાભાઈ નીકળ્યા. સૈનિક પૂછે : ‘ઝોહો, આસીસ્ટન્ટ જોલરસાહેબ! તમારાં અહીં શુભ આગમન?’

હીરાભાઈ કહે : ‘તમે આવું બોલો તે ન શોભે, વિનોદભાઈ.’

વિનોદ વિવેકથી હાથ જોડી પૂછે છે : ‘જૂઝ થઈ, હીરાભાઈ. તમારી સ્વતંત્ર જોલના શા સમાચાર છે?’

હીરાભાઈ કહે : ‘સમાચાર શા હોય? જોલ ઉઠાવી લીધી. પોણા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ છૂટી ગયા. બાકીનાને હમણાં અહીં લાવે છે.’

વિનોદ કહે : ‘કેમ છૂટી ગયા?’

હીરાભાઈ કહે : ‘તેમણે બધાંએ મારી માગી.’

‘કેમ, કાંઈ મારઝૂડ, જોરજુલમ, સિતમ?’ વિનોદ પૂછે છે.

‘નારે ના! એમના આજેવાને સમજાવ્યા કે અહીં રહીને આપણી શક્તિઓનો કશો ઉપયોગ નથી. મારી માગીને પણ છૂટી શકાતું હોય તો છૂટી જવું. અહાર જઈને આપણે વધારે કામ કરી શકશું. કામ ખાતર મારી માગવામાં શરમ નથી. એ તો ‘પૂર’ યોજના મુજબ નક્કી કરેલ બીજે મોરચે અવસ્થિત રીતે ખસી જવું’ કહેવાય.’

આજે જ અપોરે પ્રશાન્ત મુલાકાત લેવા આવેલો. પોલીસની ઈજરીમાં જ એણે સમાચાર આપ્યા કે આપણી દુકાને બેટરીનાં ખોખાં તૈયાર થઈ ગયાં છે. મસાલો ભરીને બહાર મોકલીએ એટલી જ વાર છે. પણ તમે નથી એટલે ક્યા ક્યા એજન્ટોને કેટલાં કેટલાં ખોખાં મોકલવાનાં છે તેની ખબર નથી પડતી. પેલા મિલના એનેજરે પચાસ બદલને ઝોડર આપ્યો છે. એમને ઝોડર પૂરો પાડવો કે નહિ તે શેડાણીજી વિચાર કરવાનું કહે છે. ભુરાભાઈ શેઠ પોતે ચાર વખત આવી ગયા. એમને કાંઈક આગલા સોદાઓમાં સમજણ કરવા જેવું લાગે છે. અમે ચોપડા લઈ સ્પષ્ટતા કરી જોઈ, પણ એમને હજી પૂરો સંતોષ થતો નથી. તમારી મુલાકાત મેળવવા માગે છે. પેલા મુંબઈ વાળા હબીબભાઈ આવેલા. તેઓ માલ પૂરો પાડવા તૈયાર છે, પણ એમણે કમીશનની શરતો બદલાવી છે...આપણાં એજન્ટો સોપેલાં ગામેનો ક્યાસ કરી આન્યા છે.

અહોહો, કેટલા બધા સમાચાર ?

સમાચાર સાંભળીને પથારીમાં પડ્યો પડ્યો વિચાર કર્યા કરું છું કે અરે જિતુ, અહીં તેં દસ દિવસ કાઢી પણ નાખ્યા ? રોજ તારા કામથી તારું માથું ધમધમ્યા કરે છે તો એ હજી કાં બેઠો ? કે છેલ્લા બે માસનો થાક ઉતારી રહ્યો છે ? ઊઠ, ઊઠ, ઊભો થા. ત્રણ માસ અહીં વિતાવવા રોકાઈશ તો તું શું કરી શકવાનો હતો ?

પણ મન પૂછી રહ્યું છે : ' બહાર જવું કેવી રીતે ? રજુધીર ભાઈની રીતે આઝાદ માનવી તરીકે કે પેલા વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ-રચનાની જેમ ? પહેલો માર્ગ જરા લાંબો છે અને બીજો માર્ગ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને જ શોભે તેવો છે. કાંઈક ત્રીજો જ માર્ગ કાઢ, દોસ્ત. ઊઠ, ઊભો થા.

આધે બેરેકમાં સૂતેલા કોઈ લગ્નનિક કેદી ગાતો સાંભળાય છે :

જગમગનની જેલ, એ તો તોડત્રી મુરકેલ,
જુઓ ભાઈ ! જગમગનની જેલ છ.....

મુધીરની આત્મકથા

હિંદી આઝાદીની લડતના છેલ્લા ત્રણ માસે જે વીરત્વ બતાવ્યું છે એ નિહાળતાં કે સાંભળતાં મન હજી અચંખામાંથી મુક્ત નથી થતું. ત્રણસો વરસની પરાધીનતાથી પામર બનાવી દીધેલા આ હિંદી માનસની અંદર પ્રાણુર્પણ કરવાની આવી અદ્ભુત તાકાત પડી છે એમ કોઈ એ ત્રણ માસ પહેલાં કહ્યું હોત તો માનતાં મન કદાચ આંચકો ખાત.

આવા વીરત્વમાં રંગપુરે જે એકડો નોંધાવ્યો છે તેનો સંતોષ મારા વિના બીજા કોઈને કહેવાનું મન પણ નથી થતું. કોઈ શુભ પળે રંગપુરનાં લોકોને શક્તિહીન અભિદાનને પથે જતાં મેં રાહી દીધેલાં તે કારણે ઘણાં જે મિત્રોએ મને ઠપકો દીધો હતો. પણ આજે ડહોળાં પાણી આછર્યા બાદ રંગપુરની પ્રજા જે એકસંપી અને તાકાત બતાવી રહી છે તે જોવા આવનારા આશ્ચર્ય પામી જાય છે અને મને સાબાશી આપી જાય છે. ત્યારે ઘણી જે વાર કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે ભાઈ મારા, મેં તો માત્ર પ્રજાનાં શક્તિ-વહેણને કાંઠા જ આપ્યા છે, વહેણની તાકાત તો એમની પોતાની જ છે. એ વહેણનાં પાણી માપીને, એમને ગળ-ઉપરવટની નહેરમાં વાળી દઈને સૂકવી નાખવાનું દુર્ભાગ્ય ન સૂઝે તો જ મારું સહભાગ્ય.

રંગપુરના નાના સરખા આઠેક નોકરિયાતોએ રાજનામાં આપ્યાં અને સિમેન્ટ ફેક્ટરીમાં કામે જતા મજૂરોએ કુલરપટ હડતાલ પાડી

ત્યારે સુલેમાનઠાકાએ અને રામભાઈ પટેલે કહેલું: 'સુધીરભાઈ! હાલો રાજનગર. ત્યાં જઈને દસ-પંદર હજારનું ફંડ કરી આવીએ અને અહીં ધમધોકાર કામ શરૂ કરી દઈએ. આજકાલ તો ફંડનું નામ દેતાં ધાર્યાં કરતાં આઠમણી રૂપિયા ખરી પડે છે.'

મેં કહેલું: 'કાકા, આજે આપણી આ લડત જોઈને એટલા રૂપિયા મળી આવશે એમાં ના નહિ. પણ એટલા બધા રૂપિયા ઘેર બેઠાં મળી જતા જોઈને આપણા લોકોનાં હાડ હરામનાં થઈ જશે. એમને વળતર મળવાની મોટી મોટી આશાઓ બંધાઈ જશે. એ કરતાં આપણા મામમાંથી જરૂર જોગાં નાણાં ઊભાં કરી લઈને કામ આદરશું અને આજીવન વળતર મળશે તોયે લોકોને ઘર-ઉંખરાના બટકું રોટલાની મીઠાશ અને સંતોષ મળી રહેશે.

આ વાત એમને ગળે નહિ ઊતરેલી, પણ છેવટે માની ગયેલા. આજે અમારા જ મામમાંથી ઊભા કરેલા છ હજાર રૂપિયાના ફંડમાંથી ખાદીદામ શરૂ કરી દીધું છે, તેમાંથી અઢીસો માણસોને કામ આપી શકાય છે. કેટલાક જુવાનો પોતપોતાના ખેતરમાં વધારે પડતા કામે લાગી ગયા છે અને મોટા ખેડૂતોએ પોતાને ત્યાં ઘણાં માણસોને દાડી આપવી શરૂ કરી દીધી છે. એવો તો કેટલો બધો બોળે ઉતારી નાખ્યો છે? આવા સ્વાપલંબને પ્રજાને પહેલા દિવસથી આજ દિવસ સુધી આર્થિક પ્રલોભનથી પડી જતાં બચાવી છે, એનો ક્યાસ કેાણુ માંડી શકશે?

હડતાલ પાડ્યા બાદ બીજા જ દિવસે પંદર પોલીસોની ટુકડી સાથે દિલીપસિંહ અહીં આવી પહોંચ્યા. આ ઉત્તર હિંદુસ્તાની અફસરની સજ્જનતા જોતાં ઘણી વાર વિચાર થઈ જાય છે કે આવો સજ્જન માણસ આ તંત્રમાં ક્યાં જઈ ચડ્યો? વિશ્વના રાજકારણમાં ઠીક ઠીક રસ લઈ શકનાર આ માણસ એમ માને છે કે હિંદની આઝાદીની વાત તદ્દન બ્યાજબી છે, પણ તે આજના દિવસે નહિ.

ન્યારે વિશ્વના લોકશાસન અર્થે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નાઝી બળે સામે લડી રહ્યું હોય ત્યારે એને મૂંઝવણ મુનાસબ નથી.

આથી જ તેમણે પહેલે દિવસે આવીને ગામના આગેવાનો સાથે મને ય મોરારભાઈ મુખીને ઘેર બોલાવીને કહ્યું કે: 'ન્યારે આખા દેશમાં અંધાધૂંધી ફાટી નીકળી હતી ત્યારે તમે થાણા પર હલ્લો અટકાવીને શાંતિ જળવેલ તેની કદર કરું છું. ત્યારબાદ જમે તે ઉશ્કેરાટ મળવાને કારણે પોલીસોએ ગોળીબાર કર્યા છતાં તમે જે ધીરતા બતાવી છે તે માટે તમને અભિનંદન આપું છું અને પોલીસોના એવા અવિચારી કૃત્ય માટે દિલગીરી જાહેર કરું છું. પણ એ પછી તમારી પાસે મારાં કારણો રજૂ કરીને રાજનામાં તથા હડતાલ પાછાં ખેંચી લઇને સમાધાનનો વચ્ચો રાહ કાઢવા માટે હાથ લંબાવું છું. અત્યારે સિમેન્ટ ફેક્ટરીમાં અમારે મજૂરોની પૂરેપૂરી જરૂર છે. એ હડતાલને કારણે અમારી ધારેલી યોજનાઓ યોગ્ય સમયે પાર પડે તેમ નથી. એ યોજનાઓ પાર પાડીને વિશ્વના લોકશાસન અર્થે લડી રહેલ સામ્રાજ્યને સાથ આપશો એવી આશા રાખું છું.'

મેં એમને કહેલું કે: 'સાહેબ! તમે વિશ્વના લોકશાસનનો હવાલો આપો છો એ ઠીક વાત છે, પણ એ હવાલો બ્રિટિશ સરકારે છેલ્લા ચાર વરસથી ફેક કર્યો છે તેનો કદાચ તમને ખ્યાલ નહિ હોય. કોંગ્રેસે તો અહિંસાની નીતિ એક બાજુ મૂકીને સરકારને સાથ આપવા માટે હાથ લંબાવેલ અને જગદ્ગંધ ગાંધીજીને પણ પડતા મુકેલ. સામા પક્ષમાં માત્ર લડત પૂરી થયા બાદ હિંદને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું વચન આપવાની જ વાત કરેલી. પણ એ વાતને સરકારે ઠોકર ચડાવીને ક્રીપ્સ-યોજનાનો ધન્યભરો બાંધ્યો. એ પછી યે હજી ગાંધીજી વાટાઘાટની વાતો કરતા હતા ત્યાં બધા નેતાઓને ગિરફતાર કરીને હિંદમાં જે વર્તાવ આદર્યો છે તે બેતાં અમારાથી સહકારનો હાથ કેમ લંબાવાય ? હવે તો અમારે માટે સ્વમાનનો સવાલ જિલ્લો થયો છે.'

હું બોલતો હતો ત્યાં જ વચ્ચે સુલેમાનકાકા બોલી ઉઠ્યા : ‘અરે-જાઈ, ઝાઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય. આ ગામનાં ઊગતાં છોકરાં મારનાર સરકારની સાથે તે હવે અમારે લેવાદેવા હોય ?’

આ વાતો ચાલતી હતી ત્યાં જ પોલીસો ચાર-છ છોકરાઓને પકડી લાગ્યા અને દિલીપસિંહ પાસે રજૂ કરતાં બોલ્યા : ‘આ છોકરાઓને અમે ગિરફતાર કર્યા છે. અમને પાણી માર્યા કરતા હતા.’

અમે કાંઈ બોલીએ ત્યાં જ છોકરાઓ બોલવા લાગ્યા : ‘પાણી ન મારીએ તો શું કરીએ ? પેલાં વાલી ફૂધ ફૂધ વેચવા આવતાં હતાં તેમની પાસેથી આ પોલીસ ફૂધની તાંબડી પડાવી લેતા હતા. વાલી ફૂધે ના પાડી તોયે આંચકા મારીને અરધી તાંબડી ઢોળી નાખી. વાલી ફૂધ રસ્તા વચ્ચે રેવા બેઠાં એટલે અમે પાણી માર્યા.’

તરત જ દિલીપસિંહે પોલીસો તરફ ફરીને પૂછ્યું : ‘ફિમ, તમે તાંબડી આંચકા લેતા હતા ?’

પોલીસો કહે : ‘આપું ગામ ફરી વળ્યા તોયે કાંઈએ ટીપું ફૂધ વેચાતું ન આપ્યું. સવારનો આ પીધો નથી તેથી પૈસા આપીને ફૂધ માગ્યું તોયે એ ફૂધવાળાએ ફૂધ ન આપ્યું તેથી.....’

દિલીપસિંહ કહે : ‘આ વિના મરી નહિ જાઓ. ખખરદાર હવેથી કાંઈ બળજબરી કરી છે તો...’ કહીને તેમણે પોલીસોને રવાના કર્યા અને ‘ધન્ડીલાખ...’ ગજવતા છોકરાઓને ‘આવું ફરીથી કરશો તો જલ્લ બેગા કરીશ.’ એવી ધમકી આપી છૂટા કર્યા.

રામલાલએ કહ્યું : ‘તમારા પોલીસો હજી કાણુ જાણે કેવી યે ખુમારીમાં હશે, ત્યાં તમે સરકારની વાત કરવા આવ્યા છો, સાહેબ ?’

દિલીપસિંહ કહે : ‘મારા પોલીસોને હું પુરતી એતવણી આપી દઉંશ. એ પછી યે હું સમજાવટથી જ કામ લેવા માગું છું. મારી પાસે પૂરેપૂરી સત્તા વાપરીને જરૂરી પગલાં ભરવાનો હુકમ છે, પણ મારું ચાલે ત્યાં સુધી એવી બળજબરી નથી કરવી.’

મેં કહ્યું : 'ત્યારે સાહેબ, જો સમજાવટથી જ કામ લેવા માગતા હો તો ગામને તમે ખુશીથી સમજાવી જુઓ. અમે ય સમજાવશું. જેમની સમજાવટ પ્રજા પર અસર કરે તેની ફતેહ, ખીજું શું !'

બસ, ખીજા દિવસથી એમણે સમજાવટ શરૂ કરી દીધી. સમજાવટ કરાવવા માટે તેમણે થોડાંક આધુનિક બેળો પણ રાજનગરથી ખેલાવી લીધાં છે. બે-ચાર મુસ્લિમ જુવાનો આવી ગયા. એક દુકડી કમ્યુનીસ્ટોની આવી ગઈ.

મુસ્લિમ જુવાનો મજૂરોને સમજાવવા ગયા કે 'સરકાર આપણને હિંદુઓથી વિશેષ રક્ષણ આપવા માગે છે. કેટલાંયે ગામેમાં આખી હિંદુ વસ્તી પર સરકારે દંડ નાખી મુસ્લિમોને બાકાત રાખી રહેમ બતાવી છે. આપણને લઘુમતી છતાં પચાસ ટકા પ્રતિનિધિત્વ સરકાર આપવા તૈયાર છે. માટે આપણે આ લડતમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ.

પણ મુસ્લિમ મજૂરોએ તેમને સંભળાવી દીધું કે : 'લાઈઓ, અમે તમારી મોટી વાતોમાં કાંઈ ન સમજીએ. અમે તો અહીં ઊડેલી પોલીસોની ગોળાએ મોરારભાઈના ગોવિંદને કે જમાલશા સાંઈ ને મારવામાં બેઠલાવ નથી જોયો એટલી વાત જાણીએ. અમારાથી હડતાળ ન તોડાય. જનતમાં બેઠેલ સાંઈનો યે જીવ દુભાય.'

પેલા કમ્યુનીસ્ટો એક વચ્ચે ઊભા રહીને લાપણ કરતા હતા : 'આ યુદ્ધ તો પ્રજાનું છે. લોકયુદ્ધ છે...' એમ એમણે પહેલા લાપણમાં પચાસ વખત કહ્યું કે ગામના અંગ્રેજી બાજુનાર જુવાનડાઓએ સંભળાવી દીધું : 'એલા, આમને પૂછી તો જુઓ કે આ યુદ્ધ કઈ પ્રજાનું છે ? હિંદની પ્રજાનું કે રશિયાની ? થોડા મહિના પહેલાં રશિયા આ યુદ્ધમાં પડ્યું નહોતું ત્યાં સુધી આ યુદ્ધ શાહીવાદી હતું અને રશિયા યુદ્ધમાં પડતાં જનતાનું બની ગયું ?'

આવાં બેળો ઉપરાંત દિલીપસિંહ પોતે પણ લોકોને એકએક

સમજવી રહ્યા છે. બીજી બાજુ અમારું કામ ધમધોકાર ચાલી રહ્યું છે. રોજ સાંજે શાળાના યોગાનમાં ભેગા થઈને પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને આખા દેશના સમાચાર લોકોને આપી જઈએ છીએ. દિવસો પર દિવસો પસાર થતા જાય છે અને મને વિચાર થાય છે કે આ તે મુદ્દ ચાલી રહ્યું છે કે રચનાત્મક કાર્ય ? આખો દિવસ કોને કયું કામ આપવું અને કેમ ઠેકાણે પાડવા, દિલીપસિંહની સમજ-વટથી કાંઈક હ્યુડ્યુ થયેલાઓને કેમ પાછા વાળવા એમાં જ રાત-દિવસ પસાર થઈ જાય છે.

થોડા દિવસ થયા ત્યાં એક વખત રામભાઈ આવીને કહે: ‘પેલા પરશોતમ શેઠ હમણાં હમણાં દિલીપસિંહ સાથે બેઠેજો વધારતા જાય છે. કાંઈક વેંતમાં હોય એમ લાગે છે.’

મેં કહ્યું: ‘શેઠને વળી એમની સાથે શો વેંત હોય ? એમને થોડું જ મુખી થવું છે ?’

રામભાઈ કહે: ‘અરે ભાઈ, આજકાલ તો હાલતાં ચાલતાં મોટાં કોળાં મળી શકે તેમ છે, ત્યાં મુખીપદ સામે કોણ જોવાનું હતું ? કહે છે કે એમના દીકરાને નામે શહેરમાં એક મોટો કોન્ટ્રાક્ટ લેવાની વાત થઈ રહી છે.’

આ વાતને બે-ત્રણ દિવસ થયા હશે. હું કાર્યાલયમાં બેઠો બેઠો હિસાબ લખતો હતો ત્યાં પરશોતમ શેઠ દિનુ સાથે બે ચાર છોકરા-ઓને પકડીને મારી પાસે લઈ આવ્યા. કહે કે: ‘સુધીરભાઈ, આ તમારી વાનર-ટોળીને રોકી રાખો તો સારું. મારી દુકાન માથે પથરા ફેંકીને મારો અર્ધો માલ ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યો.’

મેં દિનુને પૂછ્યું: ‘શી વાત છે, દિનુ ?’

દિનુ કહે: ‘મામા ! આખા ગામે બહિષ્કાર કર્યો છે અને પરશોતમ શેઠ પાછલે બારણેથી પોલીસોને ખીડી-બાકસ આપતા હતા. અમે ના

પાડતા મયા તો કહે કે 'હાલતા થાઓ હાલતા ! મારો માલ મમે એને આપું. એમાં તમારે શી પંચાત ?'

મેં દિનુને કહ્યું : 'હું શેઠને પૂછી લઉં છું. પણ આપણાથી એમ પાણા ફેંકીને બળજબરી ન કરાય.'

દિનુએ કહ્યું : 'જેજો, મામા ! અત્યારે આમ કરાય અને તેમ ન કરાય એમ કહ્યા કરશો, પણ થાણે જતા લોકોને અટકાવ્યા બાદ રાજનામા-હડતાળ નહિ પડેલી ત્યારે આખો દિવસ મૂંઝામટે બેઠા રહેતા તેવો વખત આવે નહિ.'

મેં દિનુને કહ્યું : 'હવે એવી મૂંઝવણ નહિ નડે, દિનુ.' અને શેઠને મેં પૂછ્યું : 'શી વાત છે, શેઠ ?'

શેઠ કહે : 'અમારે સરકાર સાથે રાતદિવસનું કામ. કામનાં માણુ-સોને માલ ન આપીએ તો અમારું કેમ ચાલે ? અત્યાર સુધી એમને છાનોમાનો આવતો હતો, પણ હવેથી તો ચોરેઘાટે આપીશ. મારાથી બળ્લે સત્તા નહિ સહન થાય. કહેવાનું કહી દીધું, બસ !'

મારી પાસે બેઝેલ રામભાઈ કહે : 'શેઠ, સરકાર સાથે તમારે રાતદિવસનું કામ હશે એ ખરું, પણ તમારો રોટલો ગામના લોકો પાસેથી મળે છે એ ભૂલી ન જતા. ગામ તમારે માથે સત્તા બેગવવા નથી આવતું, પણ બળ્લે સત્તાને એક ખિસ્સામાં નહિ રાખી શકાય એ ખ્યાલમાં રાખજો.'

'તો તમારાથી થાય એ કરી લેજો...' કહેતાં શેઠ ચાલતા થયા.

રામભાઈ કહે : 'સુધીરભાઈ, તમે હા પાડતા હો તો આ શેઠને આવતી કાલે ડેકાણે લાવી દઈએ. ખરે બપોરે બહાર નીકળતાં બીએ છે એને રાતવરત જરા આંખ તાણીને ..'

મેં કહ્યું : 'ના, ના, રામભાઈ ! આપણાથી એવું ન થાય.'

રામભાઈ કહે : 'ત્યારે શું, આખા ગામની સામે થઈને એ સરકાર

સાથે લેવડદેવડ કરશે, એમ ? તો તો પછી આવતી કાલે હડતાલ તૂટતાં કટલી વાર ? કાંઈક દાખલો તો બેસાડવો જોઈએ ને ?

મેં કહ્યું : ‘ એવો દાખલો બેસાડવાની સારામાં સારી રીત આપણી પાસે છે, પછી એવા આડા રસ્તા શા માટે લેવા જોઈએ ? જો પરશોતમ શેઠ ગામની લાગણીની સામે થઈને સરકાર સાથે વ્યવહાર રાખે તો ગામલોકોએ એમની સાથેનો વ્યવહાર અંધ કરી દેવો, પછી બલે એમને ઠીક લાગે તેમ કરે’

બસ, બીજા દિવસથી ગામ તરફથી પરશોતમ શેઠનો બહિષ્કાર જાહેર થઈ ગયો. આખો દિવસ શેઠ માખીઓ મારે છે, પણ કોઈ એમની દુકાને ચડતું નથી. એમને ત્યાંના બે-ચાર મરીબ ખાતાવાળા પર દબાણ કરવા ગયા તો સુલેમાન કાકાએ ખાતાવાળાને પૈસા ધીરીને પાનાચંદ શેઠને ત્યાં ખાતું પડાવી દીધું. પણ નવરા બેઠેલા શેઠે મુસ્લિમ-વાસમાં જવું શરૂ કર્યું છે અને પૈસા લીગવાળા જુવાનો સાથે મુસ્લિમોને કામ કરવા માટે સમજાવવા લાગ્યા છે. બે-ચાર જુવાનડા પહોંચી પણ ગયા છે. રાતને વખતે બેઠો બેઠો રેઝનીશી લખું છું ત્યાં સુલેમાન કાકા આવીને કહે છે : ‘ સુધીરભાઈ, આમ તો કેમ ચાલે ? કહો તો શેઠને મુસ્લિમવાસમાં પગ મૂકતા જુલાવી દેખાશે.’

મેં કહ્યું : ‘ ના, ના, કાકા ! આપણાથીએમ ન થાય હો. જો એ સમજાવીને જુવાનડાને ખેરવી જતા હોય તો આપણે જે જુવાનડાને સમજાવી જોવા. જો ન સમજે તો તાણી જાલીને રાખવામાં સાર નહિ. કોઈની પાસેથી શક્તિ ઉપરવટની આશા રાખી કામ લેવું જ નહિ. બિલકુલ એ જ આપણને છેવાડે ભારે પડે. અશક્તિ હોય તો એને ટાળતા પ્રયત્ન કરીએ. પણ એને હાંકવા આડા રસ્તા ન જ લઈએ.’

સુલેમાન કાકા કહે : ‘ સુધીરભાઈ, તમે આવા ને આવા ટાઢા રહ્યા. આવે ટાઢે હાથે ઘડત કેમ ચલાવી શકાય ? હડતાળ તૂટે તો તો આપણી આખર શું રહે ?’

મેં કહ્યું : ‘કાકા, અહીં જ આપણી વિચારણામાં બૂલ છે. આપણે મન હડતાળ એ મુખ્ય ન બની જવી જોઈએ. પણ પ્રજ્ઞની તાકાત મુખ્ય રહેવી જોઈએ. પ્રજ્ઞની તાકાત હશે તો હડતાળ રહેવાની જ છે. એટલે આપણે તાકાત વધારવા પ્રયત્ન કરી છૂટીએ એટલે બસ. પણ જો તાકાત ન હોય તો હડતાળને ઝાલી રાખવાથી હડતાળ નહિ ટકી રહે. થૂંકને સાંધે તો ફેટલાં થીંગડાં ટકાવી શકાય ?’

હ્યુડ્યુ થયેલ જુવાનડાને કેમ સમજવવા વગેરે નક્કી કરી સુલેમાન કાકા રવાના થયા અને રોજનીશી ટપકાવી, પ્રાર્થના કરી મેં લંબાવ્યું. ઘસઘસાટ ધોરતો હતો હતો ત્યાં વરસાદના કરા પડે તેવો અવાજ થયો ને શમી ગયો. તંદ્રામાંથી જાગીને ખોરડા માથે નજર માંડી ત્યાં થોડીવારે છલુછલુટ કરતી કાંકરી નળિયા માથે ટપા ખાતી ચાલી ગઈ. બારણું ઉઘાડી બહાર નીકળ્યો. આસપાસ નજર દોડાવી પણ અંધારામાં કાંઈ ન દેખાયું. પાછો ફરવા ગયો ત્યાં બીજી કાંકરી માથેથી ગાજતી ખોરડે ટપા લેતી ગઈ, એટલે ઘરમાં જઈ, ચંપલ પહેરી, ધાબજો વીંટાળીને શેરીના નાકા સુધી ચાલ્યો ગયો. ત્યાં દૂરથી દેખાતો કોઈ ઓળો પાછળ આવવાનો ઈશારો કરતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. જવું કે નહિ એવો ઘડીભર વિચાર આવી ગયો પણ દુશ્મનોને કદી છેતર્યા નથી ત્યાં મારે છેતરાવાનો ભય શો ? એવા-વિશ્વાસે પેલા ઓળા પાછળ પગલાં ઉપાડ્યાં.

ઢોરને પહર ચારવાં જતો હોય એવો વેશધારી ઓળો, મોઢે બોકાનું બીડયું છે ને કાબરચીતરા ધાબજામાં અંગ લપેટીને સોડિયામાં બંને હાથ સંતાડી સખ સખ પગલાં ઉપાડતો બાજળ વધે જાય છે. થોડે દૂર ગયા ત્યાં સામેની સેરીમાં રાતની રોનવાળા પોલીસને તાપણું કરીને તડાકા મારતા દીઠા એટલે ઓળો ઝડપેના ધરના વાડામાં વળી ગયો. વાડામાં મરતાં એક કૂતરે ડાચિયું નાખ્યું ત્યાં તો ઝડપથી રોટલાની ફડસ જવું એણે કાંઈ કૂતરાના

મોઢા ઉપર ફેંક્યું. ફૂતરે એ ચીજને બટકું ભયું ને ભસતું અટક્યું ત્યાં 'હોત્ર હકમદાર!'ની રાડ પોલીસે નાખી. એ સેંકડમાં તો બધું શાંત થઈ ગયું ને પેલા ઝોળાએ બંદૂકના કુંદા જેવા કંઈકથી વાડ ખસેડીને મારગ કર્યો. એક દષ્ટિ પાછળ નજર કરીને એ દબાતે પગલે ઝડપથી આગળ ઊપડ્યો.

કાણુ હશે? આવી અધારી રાતે પોલીસોથી લપાતોછુપાતો મને ક્યાં લઈ જતો હશે? હમણું હમણું આળુઆળુનાં ગામડાંની પોલીસ-ચોકીઓ અને થાણાં ધમરોળતી ટોળાઓ નીકળી પડી છે એવી કોઈ ટોળાનો માણસ તો નહિ હોય? પણ એને મારું શું કામ પડ્યું હશે? આવા વિચારો કરતાં સુધીમાં તો મોટી વાડીના વડલા સુધી અમે પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં મારી અજ્ઞયખીને વધારતા એ હથિયાર-બંધ લાગતા ઝોળા જાણે જમીનમાંથી ફૂટી નીકળીને મારી બંને આળુ થોડે થોડે દૂર ચાલવા લાગ્યા. ભૂતપ્રેતની ખીક તો મનમાંથી સાવ નીકળી ગઈ છે છતાં અધારી રાત, ગામની નિર્જન સીમ અને આ ભૂત જેવા ત્રણ ઝોળાએ ઘડીભર મને થથરાવી દીધો. પણ એક જ ક્ષણ એ થથરાટ આવીને મારામાં બળ પૂરી ગયો. મારાં ડગલાં વધુ જોરદાર પડવા લાગ્યાં. આડેધડ ખેતરો કાપતા અમે વોંકળાને કાંઠે આવી ઊભા. ઘોળે દિવસે પણ કોઈ ડગલું ન માંડે એવી આ મોરછલાની વખત્તર ભેખડ! રાતે રખડીને ડાકણો આ ભેખડે દિવસવાસો કરતી એવી લોકવાયકા હતી.

અમે ઊભા ન ઊભા ત્યાં તો આખે અમે હથિયાર બીડેલો દેત્ય જેવો કોઈ આદમી ભેખડ પાછળથી હળવે હળવે નીકળીને દસ ડગલાં આગળ આવ્યો ને બોલી ઊઠ્યો : 'આવો સુધીરભાઈ! જરા કામ પડ્યું તેથી તમને તકલીફ આપી છે.'

'કાણુ રાયમલ તો નહિ!'

'હા, હા, સુધીરભાઈ, જરા ધીમે.' રાયમલ બોલ્યો. વેકૂડીમાં

મને ખેસારતાં એણે પ્રેમપૂર્વક મારો હાથ દબાવ્યો. મેં પૂછ્યું : ‘કેમ, કાંઈ આવી મધરાતે મારી જશર ?’

રાયમલ કહે : ‘અમે રહ્યા નિશાચર ! રાત વિના દિવસે તો તમને મળી જ કેમ શકાય ?’

આસપાસ નજર નાખતાં મેં પૂછ્યું : ‘ખોલો, શું કામ પડ્યું ?’

રાયમલ કહે : ‘કામની શી વાત કરું, મુધીરભાઈ ! હરિપુરમાં સિતમ વરસ્યાના જે સમાચાર મળ્યા છે એણે અમારાં લોહી ચિન્તવી દીધાં છે.’

‘શું વાત કરો છો ?’ મેં અજ્ઞયણીમાં પૂછ્યું : ‘હરિપુરમાં એવા સિતમ ગુજર્યા છે ? મને તો ખબર પણ નથી. શી વાત છે ?’

રાયમલે ગોઠણીઆલર થતાં કહ્યું : ‘વાત કથી કથાય તેવી નથી. તમે હરિપુર છોડી ગયા તેને ત્રીજે દિવસે તેડું આવતાં શંકરભાઈ ખામને હૈયાધરી આપીને રાજનગર ગયા. ત્યાં પાછળથી ગામ ઉપર ભારે ડેર વર્તી ગયો. એ બધું તો કીક, પણ ગામની વહુ-બેટી ઉપર સિતમ ગુજર્યાના જે સમાચાર આવી રહ્યા છે એણે અમારી માનવતાની મર્યાદા છોડાવી દીધી છે. અમારા જીવતાંજીવત અમારી બહેનદીકરીઓની આબરૂ રોળાય ત્યારે ધૂળ છે ને અમારું જીવતર ? કહે છે કે એક કુંવારકાએ આબરૂ જતાં ગળેફાંસો ખાધો અને એક સાસુવહુએ કુવો પૂર્યો. અમે ગયેલા એક થાણા ઉપર ફેરો નાખવા એટલે સમાચાર જરા મોડા મળ્યા. પણ સમાચાર મળતાંવેંત હરિપુર બહાર નીકળી ગયેલા બધા ભેરુબંધોને આ સિતમનું વળતર વાળવા એકઠા કર્યા ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે શંકરભાઈ આ સિતમની તપાસ માટે ઉપવાસ જાહેર કરીને સત્યાગ્રહ ચલાવ્યા છે.’

મેં મારા હાંડા ઝિતરતા જીવને થંભાવીને પૂછ્યું કે : ‘શી વાત છે શંકરભાઈની ?’

રાયમલ કહે: 'સમાચાર મળ્યા છે કે બહેનો ઉપરના અત્યાચારની વાત સાંભળીને રાજનગરનું કામ અર્ધું પડતું મૂકીને શંકરભાઈએ હરિપુર તરફ દોટ મૂકી. ગામને પાદર આવી જિભા કે પોલીસ અમલદારે ગામમાં નહિ જવા દીધા. શંકરભાઈ કહે: 'મારું ગામ છે અને હું જવાનો.' તો તેમને હથેલીના હુકમ ફરમાવ્યો. શંકરભાઈ કહે: 'હથેલી થવા નથી આવ્યો, સાહેબ! હું તો આવ્યો છું બહેનો ઉપર ગુજરેલા સિતમની તપાસ કરવા.'

અમલદાર કહે: 'અહીં કોઈ સિતમ પણ નથી થયો અને તપાસે ચ નથી કરવાની, માનભેર પાછા ચાલ્યા જાઓ એમાં જ મજા છે.'

શંકરભાઈએ મક્કમ નિર્ધાર સાંભળાવ્યો કે 'હાં તો સ્વતંત્ર તપાસ કરવા છો, નહિ તો ઉપવાસથી હરિપુરના દરવાજાની વચ્ચે જ મારી ખાંભી ખેડવા દો.' પણ શંકરભાઈનું સાંભળતું હતું કોણ? એમને ઢસરડીને ખાર માછલિ દૂર હરિપુરની હદ બહાર ફેંકી આવ્યા. પોલીસો ફેંકીને પાછા વળ્યા કે શંકરભાઈ ફરી પાછા હરિપુરના દરવાજે જઈ જિભા. પણ આવા સત્યાગ્રહોથી સત્તાવાળાનાં દિલ પીગળતાં હોત તો તો ક્યારનું સ્વરાજ મળી ગયું હોત. અમલદારોએ ફરીથી એમને ટીંગાટોળી કરીને જંગલમાં ફેંકાવી દીધા. આમ ભૂખ, ત્રાસ, થાક વગેરેથી શંકરભાઈ મૂર્છિત થઈ ગયા પણ કળ વળતાં જિભા થઈને પાછા હરિપુર આવી જિભા રહ્યા.

શંકરભાઈને દેખતાં વળી પાછા પોલીસો બહુકા લઈને દોડ્યા. ત્યાં તો ગામમાંથી હરખમા ૫૦ જેટલી બહેનોના ટોળા સાથે આવી પહોંચ્યાં ને શંકરભાઈ ફરતો કોટ રચી દીધો. ફરી સ્ત્રીઓની હૈયાવરાળ વચ્ચેથી શંકરભાઈને ખેંચીને ખટારામાં નાખી અદાર માછલ ઉપર ફેંકી આવ્યા છે. આજે સમાચાર મળ્યા છે એ મુજબ શંકરભાઈ હરિપુરના માર્ગે વહેતા થયા છે. શંકરભાઈના તપને અમારાં કોટિ કોટિ નમન છે, પણ સત્તા ઢોર જેવી હોય છે. એ અંકુશ સિવાય સીધી નથી

ચાલતી. સત્તાના લોખંડને તો વળી હૃદય હોતાં હશે કે તે પીગળે ? આ તમને ખોલાવ્યા છે એટલા માટે કે તમારા સિવાય શંકરભાઈ કોઈનું માને તેવા નથી. એક વાર શંકરભાઈને તમે વાળી લ્યો પછી અમે સિતમખોરો સાથે ભરી પીશું.’

રાયમલની વાત સાંભળીને મારી છાતી ખેંસી ગઈ. રોજ રોજ અહિંસામાંથી શ્રદ્ધા ઊડી જાય એવા કાયદા સામે આવીને પડે છે. સત્તા-વાળાઓ જાણે ગાંધીજીનું કયું કરાવ્યું ઘોષ નાખવા માગે છે. પણ ગાંધીજીએ સીએલાં અહિંસાનાં અમી શું એટલાં છીજરાં છે ? હિંસાથી ત્રાસી ગયેલા જગત માટે શું હિંસા સિવાય બીજો દાઢ ઉકેલ નથી ? કોઈ આરો નથી ? ન બને, ને બને એમ. ‘અવેર જ શમે વેર.’ એવો મુક્તિમંત્ર મારી વહારે ધાયો ને મેં રાયમલને પૂછ્યું : ‘તમે શંકરભાઈને અદલે કેવી રીતે પતાવી લેવા માગો છો ?’

મારો વિચાર પામી જઈને વ્યંગ કરતો રાયમલ કહે : ‘પ્રભુ બુદ્ધને પંથે નહિ જ. અમે તો આજે જ એ બુદ્ધમગારોને બતાવી દેવા માગીએ છીએ કે હરિપુરની ધરતી વાંઝણી નથી. પ્રભુ જે દિવસે લેખાં લેવાનો હશે તે દિવસે લેશે. અમે અમારાં આવડાંથી એનાં લેખાં માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.’

મેં કહ્યું : ‘તમારી બહાદુરી ઉપર હું શીદા છું’, રાયમલ. તમારા વીરત્વ ઉપર ઓળવોળ થઈ જવાનું મન થાય છે, પણ તમે કોની ઉપર વેર વાળવાના છો એ વિચાર કર્યો છે ? જેણે બુદ્ધમ કર્યા કહેવાય છે એ લોકો આજે થોડા ત્યાં ખેંસી રહ્યા હશે ? નિર્દોષ માણસો તમારા વેરના ભોગ બની જશે. ને જેમ હરિપુરની બહેન દીકરીઓ આજે રજા પડી એમ એ લોકોની વહુ બેટીઓ રજા પડશે. એક કૂવો બૂરવા તમારે બીજો કૂવો ખોદવો પડશે અને તમે પણ એવા જ અત્યાચારી નહિ બનો ત્યાં સુધી તમારી વૈરતુષા નહિ શમે.’

‘તમને જ્યાં વેર લાગે છે ત્યાં અમને અમારા દેશની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાની સાન કેકાણે લાવવાનો કોમિયો લાગે છે.’ ને રાયમલે રણકતે અવાજે આગળ ચલાવ્યું કે : ‘આવડા મોટા દેશનો મુક્તયજ્ઞ મંડાયો હોય ત્યાં થોડાક માનવી મરી જાય એનો દુઃખધોખો શો ? ન મરે એ જ નવાઈ. એમાં વાણિયા જેવી જીવત્યાનો વિચાર કરવા એસીએ તો સ્વાતંત્ર્ય મેળવી રહ્યા ને જીવળવી રહ્યા. વેરની વાત કરો છો ? અમે તો એ સિતમખોરોને વેર ભુજાવી દેવા માગીએ છીએ. એમાં વ્યક્તિઓનો સવાલ નથી. અમારે તો એ તંત્ર સાથે જ સમજી લેવું છે અને મરી મીટવું છે.’

સૂઝસામ રાતમાં બેખડ પડછંદા પાડી બિડી એટલો રાયમલનો અવાજ બાંચો થઈ ગયો. મેં રાયમલને બિરદાવતાં કહ્યું : ‘તમારી મરી મીટવાની તમન્ના તો અજોડ છે, રાયમલ ! હરિપુર છોડ્યા પછીની તમારી બહાદુરીની વાતો રોજરોજ સાંભળ્યે જઈ છું. અરે રાવણહથ્થા ઉપર તમારા તો રાસડા ને પવાડા ગવાતા થઈ ગયા છે. હિંસક કે અહિંસક પણ વીરતાને લોકો પૂજે જ છે. તમારું ખમીર જોતાં ઘણા દિવસથી તમને મળવા મન તણપી રહેલું અને આજે આ ભાંગતી રાતે તમને મળતાં દિવ કેળી બિડીને સંઘરી રાખેલી એ વાત કહેવા ઈચ્છે છે કે રાયમલ ! આ ઉઘ્ર વીરતા જે શાંત વીરત્વનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો અભૂતપૂર્વ અને ગાંધીજીએ વિચારેલી ને ઉપાસેલી અહિંસા સાકાર અને. રાયમલ ! રાયમલ ! આજે તમારા જેવા કંઈક જોડીદારો ખાંડાના ખેસ ખેસવા નીકળી પડ્યા છે. આજે ક્રાંતિએ છૂટાં મૂકેલાં બેગો વિવેકહીન બનીને સૂકું અને લીલું બને બાળી રહ્યાં છે. આજે જ્યારે ગાંધીજીએ વીસવીસ વર્ષથી ઉપાસેલી ને ખોદેલી અહિંસાને વિરસ તક સાંપડી છે ત્યારે આપણે એ સમસ્ત જગતની સાચી સ્વાધીનતા લાવનાર અને હિંસાના ત્રાસથી જગતને મુક્ત અપાવનાર અહિંસાને હિંસા વડે જ ઉચ્છેદી રહ્યા છીએ. સ્વાધીનતા કોઈ ધરતીના દુકાડાની મુક્તિમાં

નથી. એ તો બધો ફરેબ છે. આજે એ હિંસા હિંદ નામના ધરતીના ટુકડા માટે થશે. કાલે કોમ કોમની સરસાઈ માટે એ હિંસા વપરાશે. પછી એક પક્ષ બીજા પક્ષને દબાવવા એ હિંસા વાપરશે ને પછી પોતાના સ્વેચ્છાચાર માટે માનવી માનવીની હિંસા ચાલુ જ રહેશે.

‘ચાલો, આપણે જ જગતની સાચી સ્વાધીનતાની દીવાદાંડી બની જઈએ. છોડો આજસુધી અગ્નિવહારુ ઠરેલો તમારો હિંસક માર્ગ; થોડી વાલવાહ બોલાવીને લોકો તમને પૂજીને પોતે અપંગ બનશે. થોડામાં તમારા બલિદાનની પ્રેરણા જાગશે. પણ સમસ્ત પ્રજાના પ્રાણનાં બંધનો તોડવા માટે તમારો રસ્તો સાચો નથી. હિંદનું સ્વરાજ તમારા જેવા થોડાક મરણિયાના બલિદાનમાં નથી, પણ સમસ્ત પ્રજાની આત્મજાગૃતિમાં છે. આપણે ધોડાનું નહિ પણ લોકોનું રાજ્ય જોઈએ છે. એ જાગૃતિ અહિંસા સિવાય કોઈ નહિ લાવી શકે. સરખાવો હરિપુર અને રંગપુરની સ્થિતિને. હરિપુરે તમારા જેવા કેટલાંયે નરવીરો પેદા કર્યા છતાં પ્રજા આ અત્યાચારો સામે હતવીય બની બેઠી છે. અને રંગપુર સત્યાગ્રહના પંથે અણતમ બિભું છે. દમપરદમ નવી તાકાત વધારી રહ્યું છે....’

મારી વાણીનો અસ્ખલિત પ્રવાહ તોડતા ત્યાં તો ‘હુકાં . હુકાં...’ એવા શિયાળની લાળી જેવા અવાજ સંભળાયા. ઝડાક ઝડાક વોંકણાની બન્ને બાજુની બેખડોમાંથી બંદૂકધારી આદમીઓ ઊભા થયા. વોંકણાના કાંઠે ઊભેલા કડબના ઓઘામાંથી બંદૂકોની નાળ્યો બહાર નીકળીને ચડપ ઊભી થઈ અને રાયમસના હુકમની રાહ જોવાઈ રહી. પલ્લવારમાં ભયાનક સન્નાટો છવાઈ ગયો. અંધારામાં યે આંખો નોંધતા બે ઓળા ન સમજાય તેવી નિશાનીઓથી રાયમસને કશુંક સમજાવી રહ્યા હતા. થોડી વારે ફરી પાછી ‘હુકાં...હુકાં...’ જેવી જુદા જ પ્રકારની લાળી સંભળાઈ અને બંદૂકો અને ઓડા લઈ ગયેલાં જિંયાં માથાં અંધારામાં ગળી ગયાં.

હેઠા ખેસતાં રાયમલે કહ્યું: ‘એ તો પેલી સડક પરથી એક પક્ષતન પસાર થતી હતી. કદાચ અમરી તપાસ કરતાં જ આ બાબુ આવી પડી હોય તો સાવચેતી સારી. પણ પક્ષતન તો રાજનગરને માર્ગે ચડી ગયું. ખડિયામાં ખાપણ લઇને ફરીએ છીએ. પણ એચિંતા દબાઇ જઇને ભૂટે હાલે ન મરીએ એટલા માટે આટલી તકેદારી રાખવી પડે છે, સુધીરભાઇ.’

આ લોકોની તૈયારી, ચપળતા અને શૂરવીરતા જોઇને અંધારામાં યે મારો હાથ જરાક શાખાશી આપવા લાંબો થઈ ગયો. જગતના કાષ્ઠપણ દેશના ગેરીલાઓને ભૂ પિવડાવે એવા આ બહાદુરો છે. પણ અફસોસ કે એક નિષ્કૃષ્ણ નીવડેલ પદ્ધતિને પંથે બલિદાનને વેરી રહ્યા છે. શાખાશી આપવાની મારી ધ્રુવ દબાવીને વાતનો દોર સાંધવા મેં પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં મને અટકાવીને રાયમલ જ બોલી બેઠો: ‘હવે તમારો પ્રયત્ન નકામો છે, સુધીરભાઇ! બધી દલીલો ને ભાવનાને જતી કરીએ તો પણ અમારા લોહીના સંસ્કારો પોતાનું કામ કર્યા જ કરવાના. અહિંસાની ભાવના ખરે જ ઉત્તમ છે, પણ એ એક અશક્ય આદર્શ છે. હિંસા એ પ્રકૃતિનો જ સંસ્કાર મને લાગે છે. પ્રકૃતિ ને પ્રાણ સાથે જ જાય. છતાં ય ધારો કે અહિંસા એ સંસ્કાર છે, તો પણ એ વ્યક્તિઓ માટે જ હશે, સમૂહ માટે તો હરગીઝ નહિ. જગતનાં એક પછી એક યુદ્ધોમાં હિંસાની માત્રા ઓછી થવાને બદલે વધતી જ દેખાય છે. અને અમારા માટે હવે એ ચર્ચાનો પ્રશ્ન નથી રહ્યો. અમે તો હવે હરિપુરથી સીધા સ્વર્ગપુર જવા માટે જ બહાર નીકળ્યા છીએ. આઝાદ માનવીની મર્દાનગીનો એક ચીતો માત્ર મૂકતા જઈશું તો પણ બસ છે.’

રાયમલને એના વિચારોમાંથી પાછો ફેરવવાનું અશક્ય હતું, છતાં મેં છેલ્લો પ.સે. ફેંકતાં કહ્યું: ‘પણ તમારા આ ચીલા માટે નિર્દોષ પ્રજાને કેટલું સહન કરવું પડે છે એનો તમે વિચાર

કર્ચો ? થાણાં તમે લૂટો, ચોક્કીઓ તમે બાળો, સત્તાવાળાઓને તમે સત્તાવો ને એની બધી વસુલત અબુધ પ્રગળનો પાસેથી સરકાર લ્યે છે. એ ચોરા, એ થાણાં ને એ ચોક્કીઓ લોકોને ખર્ચે ને લોકોની મજૂરીથી સરકાર ઊભાં કરે છે. ઉપરાંત ગુનો શોધવા માટે આસપાસનાં ચારચાર પાંચપાંચ ગામડાંનાં લોકોને દિવસો સુધી શકને કારણે હેરાનપરેશાન થવું પડે છે. આ બધાથી લોકો ત્રાસીને છેવટ તમને ગાળો આપશે. અહિંસક રીતે લડતાં પ્રજા પાછી પડશે તો કાંઈ ન કરી શકવા માટે તેના અંતરમાં દુઃખ રહી જશે. એમને લાગ્યા કરશે કે આપણે કાંઈક કરવું જોઈએ. એ જાતનો દિલનો ડાંખ લોકોને ફરીથી લડવા માટે સમય આવ્યે ઊભા કરી શકશે. પણ આ જાતના મુઠ્ઠીભર માણસોના ત્રાસવાદી પ્રયાસોથી લોકોનો રોષ સરકારને સામે સળગતો રહેવાને બદલે માથું મૂકીને લડનારા તરફ વળી જશે. એ તો ઊલટું આપણને જ સર્વાંશે નુકશાનકારક નીવડશે.’

રાયમજા કહે: ‘આપણા બન્નેની સમજ સમાંતર લીટીએ ચાલે છે. તમને તમારો માર્ગ સાચો લાગે છે, અમને અમારો. અમે હરિપુર બહાર આઝાદ માનવી તરીકે નીકળી ગયા છીએ અને આઝાદ તરીકે જ જીવવાના. હવે જેલ કે પછી બંદે ને મહેલ સ્વીકારીને પણ કોઈ પ્રકારની પરાધીનતા બરદાસ્ત થઈ શકે તેમ જ નથી.’

મેં દુઃખિત મને કહ્યું : ‘રાયમજા, તમને હું મારી વાત સમજાવી શક્યો હોત તો સ્વરાજપ્રાપ્તિ જેટલો આનંદ થાત. તેમ તમને તમારા માર્ગથી પાછો નથી વાળી શક્યો એથી તમારા પ્રત્યેની લવલેશ લાગણી ઓછી થતી નથી. તમારી જેમ મારા અનેક દિલોગ્ન મિત્રોને ન સમજાવી શકવાનો બોલો મારી છાતીને ભીંસી રહ્યો છે. છતાં એક છેલ્લી માગણી તમારી પાસે કરું છું એ પાછી ન ફેલતા. શંકર-ભાઈએ પોતાના તપઃતેજથી હરિપુરના અત્યાચારો સામે જે પુણ્યપ્રકાપ પેદા કર્યો છે એની સામે કશાં આવરણો ન નાખતા. તમારા માટે વિશાળ

ક્ષેત્ર પડ્યું છે. શંકરભાઈના તપથી દેશની જડતા તૂટતી હોય તો તૂટવા ઘો. કંઈ નહિ તો હરિપુર પૂરતો અહિંસાને અવકાશ આપો. આ જીભે જ એક વાર હરિપુરને છોડી જવા સુધીની માગણી તમારી પાસે કરી હતી અને તમે ચાલી નીકળ્યા હતા. આજે એ ભગ્યતા ઉપર આટલા ત્યાગનો કળશ ભલે ચહે.’

હતાશ બનતો રાયમલ કહે : દિલ તો કપ્પૂલ નથી કરતું, સુધીર-ભાઈ ! તમે અમારી પાસે ત્યાગની માગણી નથી કરતા પણ અમારું અરમાન છોડવાની માગણી કરે છે. પણ ભવિષ્યમાં કદી એમ ન કહેવાય કે એક દિવસ અહિંસા કામયાખી મેળવતી હતી ત્યારે થોડા મરજવા જુવાનોની હડને કારણે જ એ ધૂળ મળી એટલા માટે હરિપુરમાંથી અમે અમારો હાથ સદાને માટે ખેંચી લઈએ છીએ.’

આમ કહેતો રાયમલ જિભો થયો ને હું એની કાંટે વળગી પડતો બોલ્યો : ‘દોસ્ત, તારી ખેલદિલી ને ઉદારતાની હું શી પ્રશંસા કરું ? તારા ત્યાગને દિપાવવા હું મારી જાત ન્યોચાવર કરીને પણ હરિપુરને જિજ્ઞાસુ દેખાડવા પ્રયત્ન કરીશ.’

રાયમલ કહે : ‘બસ, અમારે એટલું જ જોઈએ છે. જીવતા હોઈએ ને જરૂર પડે તો બોલાવજો. કાળી રાતે આવી પહોંચશું. અત્યારે તો અલાખેલી !’ કહીને રાયમલે બંદૂકના કુંદા ઉપર ત્રણ ટકારા માર્યા. બે જુવાન મારી આસપાસ ગોઠવાઈ ગયા. પણ ઘણી આનાકાની પછી મને એકલો જવા દેવાની હા પાડી. છેલ્લા જુવાર કરી રાયમલ ભેખડોમાં બિતરી ગયો. ભારે હૈયે હું ધરસણી વળ્યો. થોડે દૂર જઈને પાછી નજર કરી તો ભેડરિયાની ધુંગરધારે તરફ થોડા ઓળા જતા દેખાયા. વિચાર કરવાની વેળા ન હતી. એ આંખું રમરણ મારા માનસપટનો કબજો લેતે તે પહેલાં શંકરભાઈ અને હરિપુરનું પ્રકરણ મારા મગજ પર સવારી કરી ગયું.

ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં સુલેમાન ડાકા, મોરાર મુખી

અને રામલાલ પટેલને વાત કરતાં તેમણે કહ્યું કે આવાં વીતક વીત્યાં હોય ત્યાં આપણે વહેલું પહોંચવું જોઈએ. અને વાતવાતમાં સુલેમાન કાકા, સુખી, પટેલ અને બીજા બે દાનસ્તા માણસોને લઈને હું હરિપુરના માર્ગે પહોંચ્યો. હરિપુરની સીમમાં પહોંચતાં સમાચાર મળ્યા કે શંકરલાલ રાજનગરની સડકેથી ચાલ્યા આવે છે એટલે અમે આડા કંટાળને શંકરલાલની સામે ચાલ્યા. આડખીડ દોઢેક માઇલ કાપી નાખ્યો ત્યાં પચીસ-ત્રીસ માણસો શંકરલાલને વીંટીને ચાલ્યા આવે છે. શંકરલાલની પીંડીએ ઉઝરડાઘ ગઈ છે તેથી લાકડીને ટેકે ખોડ-ગતા ચાલે છે. માથે બીનો પાટો વીંટ્યો છે. પણ અમને જોતાં એમનું વદન હાસ્યથી છવાઈ ગયું. અમને આવકારતાં કહે ; ‘અહોહોહો ! આવી પહોંચ્યા કે ? આવો આવો, સુધીરલાલ ! આવો.’

રસ્તાની ધારે ધારે ચાલતાં મેં પૂછ્યું : ‘કાં, કેમ છે શરીર ?’

શંકરલાલ કહે : ‘આ કમનસીબના શરીરની વાત ક્યાં પૂછો છો, લાલ ! પહેલી વખત ગામ વચ્ચેવચ્ચ બેઠો હતો ત્યારે મને મારો મર્યાદાધર્મ આડો આવ્યો અને આ વખતે એક દિવસ રાજનગર ગયો ત્યાં આવી બિના ગઈ.’

ચાલતાં અમારી વાતો શરૂ થઈ. લોકો સાંભળતાં હતાં અને મેં પૂછ્યું : ‘મેં જે આડુંઅવળું તો સાંભળ્યું, પણ સાચી વાત શી બની, શંકરલાલ ?’

શંકરલાલ કહે : ‘સાચી વાત શી બની એ હું કેમ કહી શકું ? મને તો પૂછવાનું મન પણ નથી થતું. આપણી જ મા-બેન-દીકરીની બેશરમીની વાત કઈ જાહેર પુછાય, એ તમે જ કહો ને ? તેથી મેં તો ત્યાં જિભા રહીને આટલી જ માગણી કરી છે કે હરિપુરમાં થયેલા અત્યાચારો વિષે એટલું બધું સાંભળું છું કે મારાથી વાત સાંભળી જતી નથી. આ સમસ્ત વિશ્વની મધ્યે હું એક બિન્દુ મત્ર છું. પણ એ બિન્દુને જન્મ આપનાર જન-

નીનું આ ભૂમિ-ભારતી માથે સદીઓથી પાવિત્ર્ય અખંડિત રાખવાનું અને બહુમાન કરવાનું પરદેશીઓ પણ ચૂક્યા નથી. એ પાવિત્ર્યનું ધોરણ સેંકડો માતાઓએ જાેલર કરીને, જીવતાં સળગી જઈને કે આંકડા બીડીને કિનારા સુધી ફૂવા ભરી દઈને જિભું ક્યું છે. જગત-ભરમાં ન્યાય અને શાંતિની વાતો કરનાર ઓરિશ સદતનતના એક અફસરની હાજરી દરમ્યાન તેમના માણસોએ જો એ ધોરણ હરિપુરને આંગણે ખંડિત ક્યું હોય તો એ અપમાનની કાળાશ કપાળે ભૂંસીને જનનીનીની ફૂંખે જન્મ ધરનાર આ આત્મા દેહ ધોરણ ન રાખી શકે. તો તો પછી આવતી કાલે એ પાવિત્ર્યનાં બંધન હિંદભરમાંથી તૂટી જાય અને હિંદીઓનું રત્નસંઘું પુરુષત્વ રસાતાળ જાય. એ પુરુષત્વને મારા દુર્બળ દેહના આશુઓથી જો રક્ષી શકાતું હોય તો મારા એકેએક આશુનો ભોગ દેવા તૈયાર છું. આથી હું માગણી કરું છું કે હરિપુરની બહેનોની બેઠજીતીની વાતની તપાસ કોઈ પ્રતિષ્ઠિત બહેનોને હાથે કરાવી સાચું ઠરે તો મારી માગો. ત્યાં સુધી મારાથી અન્નનો કણ નહિ લઈ શકાય, પાણીનું ટીપું પી નહિ શકાય.

‘ મારી વાત સાંભળીને ત્યાંના અમલદાર કહે : ‘ તારા જેવા હાલીમવાલીની માગણીનો સદતનત જવાબ દેવા બેસે એટલી નવરી નથી.’ મેં કહ્યું છે કે ‘ જો સદતનત નવરી ન હોય તો મને એની ચિંતા નથી, હું તો મારા દિલને કલંકનો જે બોળે ભોંસી રહ્યો છે તેને ઉતારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ઉપવાસ કરીને મારાં મૂલ અંકાવવાની મહેચ્છા નથી એટલું તમે નોંધી રાખો તો ચે અસ છે.’

અમે વાતો કરતા ગામને પાદર પહોંચ્યા, ત્યાં સામેથી કોઈ પચાસ-પંચાવન વર્ષની ઉંમરનાં કડેધડે બાહ બૈરાંઓનાં ટોળાં સાથે સામે ચાલ્યાં આવતાં હતાં. શંકરભાઈને જોતાં વેંત એમણે ‘ સિયા-રામજીની જય...’ બોલાવી. બીજી વાર ‘ ઈન્ડીયા...ઝીંદાબાદ !’ બોલાવ્યું અને શંકરભાઈને કપાળે ચાંદલો ચોડી સૂતરનો હાર પહેરાવી શાતા પૂછતાં આગળ ચાલ્યાં.

એમની ઝોળખાણ કરાવતાં શંકરભાઈ કહે : ‘સુધીરભાઈ, હજી મારે-તમારે જીવવા જેવું છે એ આ માણએ બહાદુરી બતાવીને કહી બતાવ્યું છે. જ્યારે હરિપુરના મરદોની મરદાનગી પરવારી ખેડી હતી ત્યારે આ ડોશીના ધૂજતા દેહની અંદર ખેડેલી સ્ત્રીશક્તિની જ્યોતે જગી બીડીને ચોક વચ્ચે પડકાર કર્યો હતો કે : ‘અરે બાઈઓ ! ઈજ્જત ખોઈને જીવવા કરતાં હાલો ને લાજે મરી દેખાડીએ.’ આમ કહી ડોશી પોતાના વાસનાં પાંચ બૈરાને લઈ આંકડા ભીડી બહાર નીકળ્યાં અને ઘરઘરમાં ધૂજતી ખેડેલા સ્ત્રીઓને આંકડાની લંગરમાં લેતાં ચોક વચ્ચે અફસરને ઘેરીને બોલેલાં કે : ‘એ ભાઈ ગોરા ! તારી મા-બેન-દીકરીના દેહ દુકાને રોજગારે દીધા છે કે અહીં...’

‘કયા બાટ હે ?’ કહી અફસરે દેશી અમલદારની સામે જોયેલું.

‘કુછ નહિ, સાહેબ !’ કહેતાં દેશી અમલદારે હરખમાને કહેલું : ‘એમ ખુદ્દી ! ઘર ભેગી થઈ જા, નહિ તો...’

ત્યાં તો માણ બોલેલાં : ‘અરે ભાઈ, ઘર ભેગાં કયાં થઈ જાય ! હાલ્ય તારાં ભેગાં જ હાલી નીકળીએ અને તારો છેડો અમારે માથે નાખી દઈએ એટલે તારે નિરાંત થાય. ભાઈ મારા, તને તે કાંઈ લાજશરમ પહોંચે છે કે નહિ ? આમ કૂતરાંની જેમ વડછંકાં ભરીને અમારા દેહ વટલાવ એના કરતાં અમારો નિવેડો લાવી દે ને એટલે...’

‘કયા બાટ હે ? કયા બાટ હે ?’ કહેતાં ગોરા અફસરે વિશેષ પૂછપરછ કરી એટલે એને ડોશીમા કહે : ‘અરે ભાઈ ગોરા ! તારે ઘેર મા-બેન-દીકરી છે કે નહિ ? એલા, તારે માથે ય કાંઈ ભગવાન છે કે નહિ ? કાંઈ ભગવાનનો ડર તો રાખ...’

અર્ધા કલાકની એ રકઝકને અંતે બન્ને અફસરોને પોતાની બે-દરકારીનું ભાન થયેલું અને તેમના ખ્યાલ બહાર તેમની નીચેના માણસોએ કાંઈક નવાજૂની કરી લાગે છે એમ ધ્યાનમાં આવ્યું. તે પછી સાવચેતીનાં પગલાં લેવાયાં ને બહેનો વિશેષ બેઠજીજીતીમાંથી બચી ગઈ.

આટલી વાતો કરી ત્યાં અમે દરવાજો પહોંચ્યા પણ ત્યાં બિંબેલી પોલીસે ‘ખડે રહો...’ના હુકમ સાથે અમને અટકાવ્યા અને દરવાજાની અંદર ખુરશી ઢાળી બેઠેલા અમલદારે હુકમ કર્યો : ‘એ બંનેને ગિરફતાર કરો.’

અમને પોલીસો પકડે છે ત્યાં અમલદારની પાસે બેઠેલા કોઈ અધિકારી એમને કંઈક સમજાવી રહ્યા દેખાયા. જોઈ છું તો અમારા રંગપુરને વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સાચવવા આવેલા દિલીપસિંહ પોતે જ મારા તરફ આંગળી ચીંધીને એ અમલદારને કાનમાં હળવે હળવે આવું કાંઈક કહી રહ્યા છે : ‘સાહેબ, પકડવાની વાત હવે મૂકો અને એવો ઉકેલ કાઢો, કે જેમાં બંનેને પક્ષોને રાહત રહે.’

પંજા અમલદારે હા-ના કરતાં અમને છોડ્યા અને દિલીપસિંહે અમને પાસે બોલાવ્યા. મેં કહ્યું : ‘કાં સાહેબ! વિશ્વના લેક-શાસનની વાત કરનાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની હરિપુરની નીતિની વાત તમને કેવીકે અંધબેસતી લાગે છે?’

દિલીપસિંહ કહે : ‘સુધીરભાઈ, આક્ષેપોને સાચા માનીને કોઈ સત્તા શાસન ચલાવી શકે ખરી?’

મેં કહ્યું : ‘આમાં આક્ષેપોને સાચા જ માની લેવાની વાત ક્યાં છે? સત્તાને જ જેની ન્યાયશીલતામાં વિશ્વાસ હોય તેને હાથે તપાસ કરાવીને પછી સાચું લાગે તો જ દિલગીરી જાહેર કરવાની વાત છે ને?’

એ પછી અમારે અર્ધો કલાક જે ચર્ચાઓ થઈ એનો સાર એટલો કહી શકાય કે કોઈ પણ શાસનતંત્ર જડ ચોટકું હોય છે અને તે કોઈ પણ નવી વાતને અંધબેસતી કરવા માટે તૈયાર હોતું નથી. માત્ર દિલીપસિંહની સન્નજનતાએ આટલો માર્ગ કાઢ્યો કે શંકરભાઈને હરિપુરને આંગણે શાંતિથી ઉપવાસ કરવા દેવા.

અમે હજી વાતો કરીને બિલા હતા ત્યાં જ સામે નગર કરું તો કુલસુમે કણખી જીનો વેશ પહેર્યો છે અને એવા જ

જુદા જુદા વેશવાળી બીજી ચાર-પાંચ સ્ત્રીઓ સાથે ચાલી આવે છે. એની પણ મારા પર તરત જ નજર પડી ગઈ અને નાક પરથી માખી ઉડાડતી હોય તેમ મને કશું જ નહિ બોલવાની નિશાની કરતી એ દરવાજામાં ઊભી રહી ગઈ કે પોલીસે એમને અટકાવ્યાં. પોલીસ કહે : ‘ગામનાં સગાંવહાણાં સિવાય કોઈને આવવાની છૂટ નથી.’

તરત કુલસુમ કહે : ‘અરે, બોલાવ ને મારાં હરખુ ફાળાને.’

તરત આવે ઊભેલાં હરખમા પાસે આવ્યાં કે કુલસુમ બોલી : ‘હરખુ ફાઈ! સાહેબને જરા મારી ઝોળખાણુ પડાવીને કહો ને કે હું તમારી ભત્રીજી થાઉં તેથી મળવા આવી છું. એમને મોઢામોઢ કરાવી દો ને કે મારા દેવરામ બાપુ તમારા માસીના દીકરા ભાઈ થાય.’

અમરદારની રજા મળી એટલે અમે ગામમાં ચાલ્યાં. રસ્તામાં હરખમા કહે : ‘દીકરી, તારું નામ?’

કુલસુમ કહે : ‘ફાળા! તમે જ મારું નામ પાડેલું ને ભૂલી ગયાં કે? કોઈ પૂછે તો કહેજો કે નામ અમરત. કોઈ કહે કે તમારે તો માસીનો દીકરો ભાઈ નથી તો કહેજો કે એક જ અવતારનાં સગાં લખને થોડીક જ ફરું છું? આગલા અનેક અવતારમાંથી એકાદ અવતારમાં અમરત મારી ભત્રીજી થતી હતી એ સગપણે મળવા આવેલી.’

આ પછી અમે રંગપુરના માણસો તથા કુલસુમની બહેનપણીઓ ચાર દિવસ હરિપુરમાં રોકાયાં. કુલસુમે આખો દિવસ ફરીફરીને બહેનોને આશ્વાસન આપેલું અને હરખમાને જોર આપેલું. રાતને વખતે એ મને ચારે દિવસ મળવા આવેલી. છેલ્લે છેલ્લે તેની પ્રવ્રત્તિના જે કાંઈ સમાચાર મોકલેલા તે પછીના વિગતવાર સમાચાર આપીને એ કહે : ‘સુધીરભાઈ! અમારે સ્ત્રીઓને મન પાકદામન રહેવું એ કેટલું પ્યારું હોય છે એ તમને કેમ સમજાવવું? પણ મને વિચારતાં એમ થાય છે કે જગતભરમાં આવા અન્યાયારો માટે જાપાનીઓને નીંદતા લોકોમાં આ પાપ ક્યાંથી પ્રવેશ્યું?’

મેં કહેલું: ‘કુલસુમ ! આવા અત્યાચારો માત્ર જાપાનીઓને નામે યુદ્ધક્ષેત્રમાં નોંધાયેલા આપણે સાંભળ્યા છે એટલે એમ થતું હશે. પણ ખુદ આપણા હિંદમાં જે રજવાડાંમાં દિનરાત સ્ત્રીઓની જે છેડતી થાય છે તે પ્રકાશમાં નથી આવતી તેથી જ આપણે રૂડાં લાગીએ છીએ. પણ એને માટે જવાબદાર કોઈ હિંદી રાજવી કે જાપાની અસુરો નથી. એનું કારણ તો માનવીમાં વાસો કરી રહેલી વસુવૃત્તિનો એકાણુ બહેકાટ જ છે. નદીનાં પૂર કાંઠાનાં બંધનો તોડીને સામે આવતાં ઝાડપાન કે માનવરચિત સંસ્કૃતિનાં ગમે તેવાં સંસ્કારધામેનો વિનાશ કરતાં પાછું વાળીને નથી જોતાં, તેમ માનવીની હિંસક અને આસુરી વૃત્તિઓ રમણે ચડે છે ત્યારે માનવતાનાં તમામ બંધનો તોડી વછેડીને ભયંકર વિનાશ વહોરે છે. આ કલંકનું આરોપણ કોઈ ખાસ કોમ, કોઈ જાતિ કે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ઉપર ચડાવવું ખોટું છે. ઈન્દ્ર-સભામાં પણ આવું જ બને. વ્યક્તિઓમાં રહેલાં આ આસુરી બળો જ્યારે સમૂહનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે આ ધરતી ઉપર શિવનું નહિ પણ શયતાનનું તાંડવ ખેલાય છે. આજે જાપાન ચીનમાં ફેર વર્તાવે છે ને જર્મની રશિયામાં સિતમો ગુજારે છે. પણ કાલ ક્યું રાષ્ટ્ર કોના ઉપર કેવા સિતમો વર્ષાવશે એ આજે કંઈ જ કહી ન શકાય. કોને ખબર છે કે આપણા આર્યોએ આ ભૂમિના આદિવાસીઓ ઉપર ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને કુલાભિમાનને નામે આથી વે વધુ સિતમો નહિ વર્ષાવ્યા હોય ?’

કુલસુમ કહે: ‘માનવીનાં આ આસુરી બળોને નમી જવાથી કે દીલાં મૂકવાથી તો એ બળો વધુ બહેકે. એટલા માટે જ અમે એના ઉપર કાબુ રહે એવો અંકુશ અજમાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આસુરી બળોવાળા લોકોમાં અને પશુમાં ફેર શું ? અને પશુ માટે સમજાવટ ન હોય. એ તો ઘોઝાથી શી સીધું ચાલે.’

મેં કહ્યું: ‘અહીં જ તમે ખોટી સમજણ ઉપર ચાલ્યાં જાઓ છો. આ બહેકાટને કાયમી સ્વરૂપ ન આપો. માનવીમાંથી જેમ

પશુ બનાવાય છે તેમ પશુમાંથી માનવી પણ બનાવી શકાય છે. માનવીને પશુ માની એની હિંસા કરવાથી માનવી નાશ પામે છે પણ પાશવતા છૂટી જાય છે. પાશવતાને મોકળું મેદાન મળે છે. આપણે માનવીનો નહિ પણ પાશવતાને જ નાશ કરીએ. માનવીનો નહિ પણ પાશવતાનો નાશ કરવાથી જ આખી માનવજાત હિંસા અને પ્રતિહિંસાની યુગયુગોની ઘટમાળમાંથી બચી જશે. એ સિવાય બીજો એક પણ ઉગાર નથી. થોડા દિવસ પહેલાં હું રાયમજને આ જ વાત કરી રહ્યો હતો. કુલસુમ ! તમારો અવળો પંથ ભાળીને મારો પ્રાણુ ભારે પીડા અનુભવી રહ્યો છે. પણ મારી વેદનામાં તમને સૌને પાછાં વાળવાનું બળ બહુ ઓછું લાગે છે. ઘણી વાર થાય છે કે સત્તા સામેનો સત્યાગ્રહ છોડીને તમારી સામે જ સત્યાગ્રહ કરું. પણ તમે એને જ સત્ય માનવાની હક લઈ બેસો છો. ત્યાં મન થાય છે કે તત્ત્વવારને જ્યાં સુધી થાક ન ચડે ત્યાં સુધી ભલે એ બેસતી. મને શ્રદ્ધા છે કે થાકીને એ જ તત્ત્વવાર એક દિવસ અહિંસાનાં ચરણોમાં આવી ઝૂકશે.’

કુલસુમ કહે: ‘તમારું આ હુઝમ દૂર રહ્યાં રહ્યાં પણ અમને દમ્યા કર્યું છે. તમારી દૃષ્ટિ કાળનાં યે સીમાડા આળંગીને આગળ વધી જાય છે જ્યારે અમે રહ્યાં બધાં ભૌતિક માણસો. નશ્કનો સ્વાર્થ વધુ સમજીએ. એટલે અહિંસા નહિ, આઝાદી એ અમારે મન મુખ્ય વસ્તુ છે. તેથી થોડી પાશવતા આચરીને પણ આઝાદી આજે આવતી હોય તો અમે આવતી કાલની રાહ જોઈએ નહિ. પણ તમે જેને પાશવતા કહો છો તે પાશવતા અમારે મન તો અનિવાર્ય છે.’ અને કુલસુમ બરાબર જિતુની જેમ બેઠી બેઠી: ‘સુધીરભાઈ ! માનવીમાં રહેલાં અશુભ તત્ત્વોને આપણે કેમ જ અવગણી શકીએ ? પણ સૌથી પહેલાં બહારથી આવીને આપણી કાંધે ચડી ગયેલાં અશુભ તત્ત્વોનો નિકાલ કરી નાખીએ પછી આપણામાં રહેલાં અશુભ તત્ત્વો સાથે ઘેર બેસાં ક્યાં નથી સમજી લેવાતું ?’

મેં કહ્યું: ‘કુલસુમ ! સમગ્ર પ્રજાનાં પ્રાણુ પુરવાને બદલે તમારા

થોડાકના જ પ્રાણબળ પર તમે ક્યાં જઈ રહ્યાં છો એ તો વિચારો. તમે કહો છો કે અમે સરકારને સરકારનાં જ શસ્ત્રોથી મહાત્ કરવા માગીએ છીએ. પણ આ ચડસાચડસીમાં તમે યુરોપને જ મારો જઈ રહ્યાં છો એ કાં વિસરી જાઓ ? થોડા દિવસ હિટલરે તદ્દન નવાં અને અગ્નિયાં શસ્ત્રોથી યુરોપને વશ કરીને રશિયાને પદ્દલિત કર્યું. હવે આજે એ જ શસ્ત્રોની સરસાઈ સાધી રશિયા જર્મનીને પાછું હડાવી રહ્યું છે. આ મારો તમે માનવીમાં રહેલાં દૈવી બળોને દૂર મૂકીને શસ્ત્રના સામર્થ્યને જાણ્યે અગ્નિએ પ્રધાનપદ આપી રહ્યાં છો. દેવના પવિત્ર આસન ઉપર અસુરનું પ્રતિષ્ઠાપન કરીને તમે કયા ફળની આશા રાખો છો ?

કુલસુમ કહે છે : ‘દૈવી અને આસુરી બળોની એવી જાંડી ચર્ચામાં જિતવાનું મન નથી થતું, સુધીરભાઈ ! મને તો એમ થાય છે કે બહારનો અસુર આપણે માથે આધિપત્ય જમાવી બેઠો છે તેને તો એક વખત વિદાય આપી દેવી. એ પછી અંદરનો અસુર આપણા માથે ચડી બેસે તો યે એમાં પરાધીનતાની પામરતા નહિ હોય.’

આ પણ બરાબર જિતુના જ શબ્દો ! હું વિચારમાં જાંડો જિતરી જઈને બોલવા લાગ્યો : ‘બરેબર કુલસુમ ! તું કાંઈ અને વિચાર બંનેની રીતે જિતુની જ પડખે શોભે. પણ ક્યારેક થાય છે કે...’ કહેતો હું અટકી ગયો.

‘શું ક્યારેક ?...’ કુલસુમે પૂછ્યું ત્યાં તો કુલસુમને તેડવા માટે અચાનક રાજનગરના પોલીસ ઉપરીની મોટર આવી. મેં પૂછ્યું : ‘કેમ આ મોટરનું તેડું ? કોઈ લાંબા પ્રવાસે કે શું ?’

કુલસુમ કહે : ‘ના, ના, સુધીરભાઈ. પોલીસ ઉપરની દીકરી મારી બહેનપણી છે. કોઈ ઘરકામે જ. તમે ચિંતા કરતા નહિ.’

‘ચિંતા કરું તો યે એનો શો અર્થ છે ?’ એમ કહીને કુલસુમ કાંઈ બોલે તે પહેલાં મેં કહી નાખ્યું : ‘તમારાં ભયાનક કામો વચ્ચે

ક્યારે જોખમમાં આવી પડેા તો કહેવાય નહિ. પણ કોઈ કમનશીબ કાળે મને યાદ કરવો ભૂલતી નહિ. હું ગમે તેમ કરીને યે આવી પહોંચીશ. ’

મારી આંખો સામે તાકતી કુલસુમ મોટરમાં રવાના થઇ અને હું મોટર પાછળ ઊડતી ધૂળ સામે જોતો ત્યાં ને ત્યાં ઊભો રહી ગયો. ધડીકવારે આંખો આકાશ સામે મંડાઈ ગઇ અને આકાશમાં ઊગતા ચંદ્ર સામે નોંધાઈ ગઇ. પણ અત્યારે તો આ નજર ક્યાં મંડાઈ છે એવું પૂછનાર દિનુ યે પાસે ન હતો.

દરમ્યાન શંકરભાઈના ઉપવાસ ચાલુ છે. એમના નિર્જળા ઉપવાસને આજે ઓગણત્રીસમો દિવસ છે. દિવસે દિવસે એમનાં પાંસળાં દેખાતાં જાય છે અને અવાજ ઊડેા. ઊતરતો જાય છે તેમ તેમ એમના આત્માનો પોકાર શતગણો વધી જઈને દેશને વીંટળાઈ વળ્યો છે. છાપાંમાં એમના સમાચારો છાપવાની સરકારે બંધી ફરમાવી છે, પણ રોજરોજ એમની પાસે સમજવટ કરવા દેશભરમાંથી હજારો લોકો ઊતરી પડ્યા છે. આ એક માણસના આશુઆશુના તપઃતેજે કૈકનાં હૈયાંને તપાવી મૂક્યાં છે અને જાણે જત્રાએ આવતાં હોય તેમ હરિપુરને પાદરે ઊતરી રહ્યાં છે. પણ શંકરભાઈ શાંતિથી કહી રહ્યા છે કે ‘ મને બચાવવાની વાત છોડો. મારો આત્મા નારી-સન્માનના જે પાવિત્ર્ય માટે પોકાર કરી રહ્યો છે તેમાં તમારો યે સાદ પુરાવો અને હિંદમાં વસતા કોઈ પણ હિંદી કે ગોરા અમલદારના હૈયાને અકળાવી મૂકે એવો પડ્યો પાડો. એ વિના મારા આત્માને શાંતિ વળશે નહિ. જગતના ચોક્કમાં આપણે હિંદી જીવનની આટલી પણ ઈજ્જત નહિ ઊભી કરી શકીએ તો આપણું જીવ્યું ધૂળ ગણાશે. ’

આ ઓગણત્રીસ દિવસ દરમ્યાન મારાં રંગપુરનાં ભરચક કામ વચ્ચે પૂરો વખત કાઢીને હું ત્યાં પાંચ વખત જઈ આવ્યો. પણ પહેલે દિવસ મળેલો ત્યારે એમના મુખ પર જે શાંતિ અને આનંદ હતાં તેટલી જ શાંતિ અને આનંદ પરમ દિવસે જઈ આવ્યો ત્યારે

પણ તરવરતાં હતાં. કુદરતના નિયમોને માથે પણ જાણે પગ મૂકીને હજી શ્વાસ ખેંચી રહેલ શંકરભાઈને મેં પૂછેલું : ‘હેં શંકરભાઈ, આ ઉપવાસની તમારા મન પર આંતરિક અસર...’

શંકરભાઈ કહે: ‘એ અસર તો કેમ વર્ણવું, સુધીરભાઈ ! માથા પર સેંકડો મણનું વજન લઈને આખા દેહને દયાવી દીધો હોય તેમ હરિપુરમાં પ્રથમ દિવસે પગ મૂકી વખતે અત્યાચારના સમાચાર મારા મનને ભીંસી દીધું હતું. એ વજન જાણે દિવસે દિવસે ઊતરતું જતું હોય તેમ મનને કરાર વળતો જાય છે અને મન હળવું થઈને આનંદ અનુભવતું જાય છે. આવો આનંદ તો મારા જીવનભરમાં મેં ક્યારેય અનુભવ્યો હોય તેવું યાદ નથી.’

શંકરભાઈના તપતેજે દેશને હલાવી મૂક્યો છે. હજી સુધી કાઈ માર્ગ નથી નીકળ્યો એ સાચું, પણ એકલો ખેડો હોઈ છે ત્યારે ઘણી જે વાર વિચારે ચડી જઈ છે અને મૂંઝાંકન કરવા ખેંસી જઈ છે. એ વખતે છેલ્લા ત્રણ માસમાં બની ગયેલ સામી છાતીએ ગાળી ઝીંજનારા કે મોત સામે ઉઘાડી આંખે બાથ ભીંજનારા પ્રસંગો માટે ‘વાહ ! વાહ !’ એમ હૈયું પોકારી બેઠે છે ખરું, પણ વંદન કરવાનું મન તો પળે પળે પોતાના પ્રાણને યજ્ઞની આહુતિમાં ધરી રહેલ કાઈ શંકરભાઈ માટે જ થાય છે. માણસ પોતાની એકએક લાગણીને મારી પીસીને એક ક્ષણ પૂરતો જીવનકેસની કરવા તૈયાર થઈ જાય એ સમજી શકાય છે. તેવા દાખલા પણ ઘણા મળી આવે. પણ પળે પળે શ્વાસ લઈને જીવનધારણ કરી રહેલ પ્રાણને પોતાને જ હાથે અંતિમ વિદાય આપવા ખેસનાર શાંત વીરત્વના આવા દાખલા તો કદાચ ઈતિહાસમાં જે આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય એટલા જ મળી આવે.

આણદીઠેલી ભોમ પર

કુલસુમની આત્મકથા

બીરાબર ખરે ટાણે જ જિતુભાઈ ક્યાં પકડાઈ ગયા ? હજી બધું કામ ગોઠવાતું આવતું હતું અને થોડા દિવસમાં કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકી શકાશે એવી વેતરણ કરતાં હતાં એવે વખતે જ એમને આ ક્યાં સૂઝ્યું ? બંદર પરથી બીજા કોઈ એમને જોઈતી તપાસ લાવી દેતા ન હતા, તો હું ક્યાં ન હતી ? હું કદાચ તપાસ કરવા જતાં પકડાઈ ગઈ હોત તો બીજા કાર્યક્રમને વાંધો તો ન આવત.

જિતુભાઈ પકડાઈ ગયા છે એનું આટલું બધું દુઃખ થાય છે. છતાં યે સાચું કહેજે, કુલસુમ ! ક્યારેક ક્યારેક તને એ માટે જીંડે જીંડે કાંઈક આનંદ પણ થાય છે ને ? અત્યારે આખો દિવસ જિતુભાઈએ ઉપાડેલાં કામ લગાતાર એક જાસે કરી રહી છે એની પાછળ એકલો કામનો જ ઉત્સાહ છે કે બીજો કોઈ આનંદ પણ છે ? જિતુભાઈ આવે ત્યાં સુધીમાં એમનું કામ એવું ને એવું ચાલુ રાખું, એમની જરા યે ખોટ વર્તાય નહિ અને એ આવે ત્યારે કહે : ‘વાહ કુલસુમ, સરસ કયું’. એ શબ્દો સાંભળવાની તારી ઇચ્છા છે કે નહીં ?’

થોડા દિવસ પહેલાં મુંબઈથી જિતુભાઈ પર સંદેશો હતો કે ‘અહીં એક પાર્સલ સચવાતું નથી. પાર્સલ ઉમેળાય એવી ઇચ્છા નથી. તમે સાચવી શકો તો મોકલી આપું. ઘેર પડ્યું તમને બધું કામ આવશે.’ જિતુભાઈએ લખેલું કે ‘આવડા મોટા શહેરમાં અમે એક પાર્સલ નહિ સાચવી શકીએ ? મોકલી દો એકદમ.’

એ દિવસ થયા ત્યાં સાડાપાંચ ફૂટનું પાર્સલ આવી ગયું. કહે કે મુંબઈની આંખે ચડી જવાયું છે. મારી સાથે અખતરો કરનારે પૂરી ઝોળખાણુ આપી દીધી છે. પકડાઈને જેલમાં પુરાઈ ખેસું એ કરતાં અગ્નિયા ગામે પુરાઈ ખેસીને કામ કરવાની ઈચ્છા છે. લાવો કામ.

બીજા દિવસથી એ પાર્સલ કામ કરવા ખેસી ગયું છે. આખો દિવસ રસાયણો પર અખતરો કર્યા કરે છે. સવારે આ ચીજ માગે છે અને સાંજે તે ચીજ માગે છે. એક ઝોરડી સોંપી છે એની બહાર જમવા સિવાય પગ દેતું નથી.

મારે એમને જોઈતી વસ્તુઓ પૂરી પ્રાડવાનું જિતુભાઈએ સોંપેલું. હું એમને પૂછું છું: 'સાયન્ટીસ્ટ, તમારું નામ ?'

રસાયણોની મેળવણી કરતાં કરતાં બાંધું ધાત્રીને જ સાયન્ટીસ્ટ કહે છે : 'છેલ્લું નામ હરીન્દ્ર.'

હું પૂછું છું: 'તમને આ રસાયણોનો કયાંથી પરિચય ? કોલેજમાં સાયન્સના વિદ્યાર્થી હતા ?'

હરીન્દ્ર કહે છે: 'ના રે બહેન! વિદ્યાર્થી તો હતો રસાયણોના સામા છંડેના વિષય આટ્રસનો. પણ લડત આવી ત્યારે સમજાયું કે મેઘદૂત કે શાકુંતલથી લડાઈ ન લડી શકાય. એટલે બીજા દિવસથી રસાયણનાં થોથાં લઈને ખેસી ગયો. મુંબઈમાં કામ આવે એવા ચાર અખતરો સફળ થઈ ગયા. પણ આપણે અહીં કામ આવે એવા અખતરોમાં કોણ જાણે કંઈક ખૂટે છે.'

બીજે દિવસથી એમને કામ આવે એવી ફોર્મ્યુલા પર ફોર્મ્યુલા લાવીને આપું છું. ફોર્મ્યુલાની રકમો વાંચી એ એકદમ જૂની ફોર્મ્યુલાઓ સાથે સરખામણી કરવા લાગી જાય છે ને માથું હલાવે છે. કાંઈક ખૂટે છે.' એમ કહેતાં કહેતાં એ એમની નાની સરખી લેબોરેટરીમાં તે અખતરો કરવા વળગી જાય છે. અખતરો કરતાં કાંઈક ઉત્સાહમાં આવી જાય એટલે ગાવા લાગે છે: 'પિયા મિત્રનકો જતા...' અને

ધાર્યું' પરિણામ ન આવે એટલે સાધનો સમેટતાં ગાવાનું શરૂ કરે છે : 'કરું કયા આશ નિરાશ ભઈ...' આસપાસનાં સાધનો અભેરાઈએ મૂકી એમને જૂને અખતરે તરત જ ચડી નય છે અને ધીમે ધીમે ગણગણવા લાગે છે: 'ફકના તેરા કામ નહિ...'

એનો કંઠ સરસ છે અને ટણણન ટણણન સાધનો અખતરતાં ગાવા લાગે છે ત્યારે એરડી ધીમે ધીમે ગુંજ્યા કરે છે. હું પૂછું છું : 'અરે હરીન્દ્ર, કયાં આ રસાયણો અને કયાં તમારાં આ સિનેમાનાં ગાયનો ? એ એનો મેળ કવી રીતે મેળવી રહ્યા છો ?'

હરીન્દ્ર કહે છે : 'આ અંધારી એરડીમાં એકલાં રસાયણો કયાંક શુષ્ક ન બતાવી મૂકે એટલે સમુત્તા જાળવવા કાંઈક તો આધાર રાખવો જોઈએ ને ?'

નિતુભાઈ ગયા પછી અનેક કામોની દોડદોડી વચ્ચે જે એમની પાસે પહોંચી જઈને છું અને અખતરે સફળ કરવા માટે હું જે એમને કામ કરાવવા બેસી જઈને છું.

એક બપોરે હરીન્દ્ર બેઠો બેઠો અખતરે કયાં કરતો હતો અને હું એમની પાસે બેઠો બેઠો થોડી ચીજો ખાંડી આપતો હતો ત્યાં 'ધડીમ...' કરતો અવાજ સંભળાયો. રસાયણોની મેળવણીમાં મશગૂલ હરીન્દ્રના હાથમાં એકદમ એપેરેટસ થંભી ગયું. થોડીક ઘણી વીતી હશે ત્યાં તો 'ધડીમ...' કરતો એવો બીજો અવાજ સંભળાયો કે એપેરેટસ હેઠે મૂકી દબને હરીન્દ્ર જિભો થઈ ગયો. માથે ટોપી નાખતાં કહે : 'અહીં રહેજો તો બહેન! આ અવાજ કાંઈક જુદો જાતનો. જરા જોઈ આવું.'

ઓછામાં ઓછું બહાર નીકળતા હરીન્દ્રને આમ ખરે બપોરે એકદમ બહાર નીકળતો જોઈને મેં પૂછ્યું : 'કેમ જાતનો અવાજ છે ? શું જોઈ આવું છે ?'

હરીન્દ્ર કહે : ‘આપણા અખતરા જેવા જ અવાજ. આવો અવાજ અહીં ક્યાંથી ? કાંઈ પત્તો લાગે તો...’ કહેતાં એ બહાર નીકળતો હતો એટલે મેં કહ્યું: ‘ચાલો, હું પણ આવું.’ તમે અહીં આવે વખતે એકત્રા બહાર નીકળે એ સારું નહિ.’

દાદર ઊતરી બહાર નીકળ્યાં અને જોઈએ તો ત્રીજી પોળ પાસે લોકોની ભીડ જમી છે. કોઈ લોકો લાગતાં જાય છે ને કોઈ લોકો ઊંચાં ભીડ જમાવે છે. બધાંનાં મોં પર ભય અને નવીનતાના ભાવ ફરક્યા કરે છે. ‘શું છે ? શું છે ?’ એમ સૌ પૂછે છે પણ કોઈ જવાબ આપતું નથી. માત્ર પોળની અંદર એક કોટડી તરફ આંગળી ચીંધ્યા કરે છે.

ભીડ વચ્ચે માથાં મારતાં અમે એ કોટડીથી થોડે દૂર આવીને જોઈએ તો કોટડી પાસે બે ત્રણ પોલીસો ઊભા છે. કોટડીની અંદર પોલીસો કાથળા-કાથળીઓનો કબજો લઈ રહ્યા છે અને એની પાછળ...અરે આ કાણુ ? સતીશ ? લોહી-તરબોળ થઈને લોહીના ખાબડામાં પડ્યો છે. બન્ને પગના સાથળમાંથી લોહી ચાલ્યું જાય છે. હાથની કાણીમાંથી લોહી ટપકે છે. ગાલ ચિરાઈ ગયો છે અને માથાના વાળ પણ લોહીથી ખરડાઈ ગયા છે. આખું અંગ ખેંચાયા કરે છે અને ક્યારેક ક્યારેક આંખો ઊધડતાં મોઢા પર હાસ્ય ફરકી જાય છે.

હડત શરૂ થઈ ત્યારથી સતીશના મિત્રો એને સરખસમાં ને સહામાં, પિકેટીંગમાં કે પ્રવાસમાં આવવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતા હતા. પણ સતીશ ના પાડ્યા કરતો હતો અને કહ્યા કરતો હતો : ‘તમે કોઈ ન કરી શકો એવું મારે કરી બતાવવું છે. સમા-સરખસમાં મારું કામ નહિ.’ મિત્રો એને શું કરી બતાવવાનો છે એ પૂછતા તો તે કહેતો: ‘કરીશ ત્યારે કહેવા જેવું નહિ રહે. તમે પોતે જ જોવા દોડ્યા આવશો.’ સતીશે આજે એવું જ કરી દેખાડ્યું છે. વગર કહ્યું સેંકડો લોકો એને જોવા ઊભટ્યાં છે.

મારી પાછળ જાએ થઈને જોતાં જોતાં હરીન્દ્ર કહે છે : ‘હં, એ જ ! હં, એ જ લાગે છે !’ તરત જ મારો હાથ દબાવીને એ પાછો ફરી ગયો. પોળને નાકે આવતાં કહે : ‘આપણે જોઈએ છે તેવી જ આ વસ્તુ છે. પણ બનાવનાર છેલ્લી સ્થિતિમાં છે. એણે આ કેમ બનાવ્યું એ હવે કેમ જાણવા મળે ?...’

મેં કહ્યું : ‘તમે કોટડીએ જાઓ. હું પ્રયત્ન કરી જોઈ.’

દોડદોડ હું કાર્યાલયે પહોંચી. શુશ્રૂષાદળનાં બહેનોનો ગણવેશ પહેરી, સાથે શુશ્રૂષાદળની બે સૈનિકાઓને લઈને ફરી પાછી એ પોળ તરફ જાપડી. કોટડીએ આવતાં જોયું તો કોટડી બંધ છે. સિલ લાગી ગયાં છે. એક પોલીસ પહેરો ભરતો બેઠો છે. ધાયલ થનારના સમાચાર અમને શુશ્રૂષાદળનાં સભ્યોને પૂછતાં શો વાંધો ? પૂછતાં ખબર પડી કે ધાયલ થયેલને હોસ્પિટાલે લઈ ગયા છે. છેલ્લી સ્થિતિમાં છે. તરત અમે સિવિલ હોસ્પિટાલે જાપડ્યાં.

માંડ માંડ માર્ગ કરતાં અમે ઓપરેશન થિયેટર પાસે પહોંચ્યાં. પણ બહાર બેઠેલો પોલીસ અટકાવે છે : ‘અંદર જવાની મનાઈ છે.’

હું ઘણી બે સમજાવું છું કે ‘હું શુશ્રૂષાદળની અધિષ્ઠાત્રી છું. મને અંદર જવાની છૂટ હોય છે.’ પણ પોલીસ કહે છે : ‘દરદી છેલ્લી સ્થિતિમાં છે. અંદર જવાની ના છે.’

હવે ? જાંચીનીંચી થાઉં છું અને અંદર જોયા કરું છું. અચાનક ડૉ. ત્રિવેદી દેખાયા. તરત જ હાથ જાંચી કરીને પોલીસ તરફ આંગળી ચીંધતાં મારો અંદર આવવાની ઇચ્છા બતાવી. ડૉ. ત્રિવેદીએ બારણા પાસે આવીને કહ્યું : ‘અંદર આવવું છે, કુલસુમ ? આવ. આવ.’

અંદર ગઈ એટલે ડૉ. ત્રિવેદી મારા કાનમાં ધીમેથી કહે : ‘કેસ ખલાસ છે. માંડ છ-આઠ કલાક કાઢે તો. ભારે બહાદર જીવાન લાગે છે. હરફ પણ સિસકારતો નથી. મેજસ્ટ્રેટ આવી ગયા છે. ડાઈંગ ડેકલેરેશન લખી રહ્યા છે.’

હળવેથી સરકાતે હું પાસે ગઈ. વેદનાથી આખું અંગ ખેંચાયા કરે છે. થોડી થોડી વારે આંખો તણાઈ જાય છે તો યે હળવે હળવે સતીશ મેજસ્ટ્રેટને લખાવી રહ્યો છે : ‘મારા વિના આ બનાવટ કોઈ જાણતું નથી. થોડા વખત પહેલાં ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ ગયેલ ત્યારે હું શીખતો આવેલો. મારી આ બનાવટની ખબર અહીં મારા કોઈ મિત્રને નથી. એમાં જોઈતી વસ્તુઓ હું મારી મેજે એકલો જ આડે-અવળેથી ભેગી કરી આવ્યો હતો. ક્યાંથી લઈ આવ્યો હતો એ મને પૂછશો નહિ. પૂછશો તો યે હું કહીશ નહિ. મેં મારા મિત્રોને કહેલું કે તમે કોઈ ન કરી શકો એવું મારે આ લડતમાં કરી બતાવવું છે. પણ એવું કરી બતાવું તે પહેલાં દૈવે મને ઝડપી લીધો છે. મારી પાસે ત્રણ ચીજ તૈયાર હતી. બીજી બે ચીજ તૈયાર કરીને એકલે હાથે મારે કામ પતાવવું હતું. પણ એ નથી પતાવી શક્યો એનું મને દુઃખ થાય છે. હું મરું તે પહેલાં મારા દેશની ગુલામીના એકાદ પ્રતિકને મારે ઉડાડી દેવું હતું. છતાં યે હું મરી જઈ છું એનું મને દુઃખ નથી. આઝાદીની લડતમાં અણખૂટ બલિદાનોની જરૂર છે. એવી બલિદાન-ધારામાં એક બિંદુ બનીને એ ધારાને અણખૂટ રાખી શકાય તો યે મારા જેવા એક જીવાનનું જીવન સફળ છે. અસ, ઈન્ડિયા અર્જાબાદ...કરેંગે યા મરેંગે.’

વેદના વધતી જાય છે. વારે વારે સતીશ બેભાન થઈ જાય છે. બેભાન હોય ત્યારે મુખ-રેખાઓ ધનુષ્યની જેમ ખેંચાઈ જાય છે. પણ ભાનમાં આવે છે કે હળવે હળવે ગણગણ્યા કરે છે : ‘ઈન્ડિયા અર્જાબાદ! ઈન્ડિયા અર્જાબાદ...’

એની આસપાસ બિભેલાં સગાંવહાલાંની આંખમાંથી આંસુ પડી રહ્યાં છે. મારી આંખમાંથી યે આંસુ ટપકી ગયાં. મારી પાસે બિભેલી નર્સ પૂછે છે : ‘તમને કાંઈ સગા થાય ?’

હું કહું છું : ‘હા, બહેન ! સગી માસીના દીકરા ભાઈ. એ જ

મને અહીં ભણવા તેડી લાવેલા ને પરીક્ષા વખતે ત્રણ-ત્રણ કલાક રોજ ભણાવતા...'

સ્થિતિ ગંભીર થતાં સગાંવહાલાંઓને બહાર જવાનું કહેવામાં આવે છે. પણ હું શુશ્રૂષાદળની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે રહી ગઈ. વિશેષમાં માસીની દીકરી બહેન પણ ખરી ને ? હું સતીશના માથા પાસે બેઠી પંખો નાખ્યા કરું છું. હળવે હળવે માથામાં હાથ ફેરવી રહી છું. એકી કરવા મૂકેલો પોલીસ બારણા પાસે બેઠો બેઠો નર્સ સાથે મશ્કરી કરી રહ્યો છે. સતીશ જાગે ત્યારે એને આનંદ આવે તેવી લહેરની વાતો કરું છું. બે કલાક બાદ મોઢો મળતા મેં પૂછી જોયું : 'સતીશભાઈ, તારો વારસો આપલો જ તો તારું શ્રાદ્ધ અમે કરાવીએ. શ્રાદ્ધની વિધિ તું કહે તેમ કરીએ. શ્રાદ્ધ કરાવવા માટે ક્યો બ્રાહ્મણ કામમાં લઈએ એ કહીશ ? અમને વિધિ બતાવી દે તો પછી બીજા ગમે તે બ્રાહ્મણને હાથે શ્રાદ્ધ કરાવી લેશું.'

બે કલાકની વાતો બાદ સતીશને વિશ્વાસ બેઠો. એણે હળવેથી નામ દીધું : 'અજિતકુમાર રાય. આનંદપુરનો એન્જિન-ડ્રાઈવર...જૂનો ક્રાંતિકારી...ત્યાં સંતાઈને રહે છે...'

છઠ્ઠે કલાકે સતીશનો દેહત્યાગ. એની અંત્યેષ્ટિક્રિયામાં ભાગ લઈને દોડાદોડ કાર્યાલયે પહોંચી. કિશોરને પકડ્યો : 'જા ભાઈ, આનંદ-પુરના એન્જિન-ડ્રાઈવરનો સંબંધ બાંધી આવ...'

કિશોર આનંદપુર ગિપડ્યો. એનો કોઈ મુસલમાન મિત્ર એન્જિન સાફ કરે છે. એની ઓળખાણે સવાર-સાંજ પાવર-હાઉસમાં ગિપડે છે. પણ અજિતકુમાર માનતો નથી. એ કહે છે : 'હું તો એન્જિન ચલાવી બાણું. બીજું મને ન આવડે.'

કિશોર કહે છે : 'કુલસુમબેન, થોડુંક જોખમ બેઠી નાખીએ. એન્જિનિયર સાહેબને સંબંધે એને પિગળાવી જોઈએ...'

પ્રમોદભાઈ મારફત એન્જિનિયર સાહેબ સાથે સંબંધ અને

એમની મારફત અજિતકુમાર રાય સાથે સંબંધ. પાંચમે દિવસે એ જ્યારે અમારી લેબોરેટરીમાં આવીને બેઠા અને બતાવટ બતાવવા લાગ્યા કે, આંખો ચમકાવતાં હરીન્દ્ર ગાવાનું શરૂ કર્યું : ‘અબ આઈ...બસંત બહાર...’

‘બસ, આટલું જ ખૂટતું હતું, આટલું જ ખૂટતું હતું...’ કહેતો હરીન્દ્ર કામે લાગી ગયો છે. ખાવા માટે એ બેઠો નથી. હું પૂછું છું તો કહે છે : ‘વળતી વખતે થોડું પાઉં-ફૂધ લેતાં આવજો ને? અને એક શેર શિંગ-ગોળ. હવે લોજમાં જવાનો વખત નહિ રહે.’

હરીન્દ્રને ખાવાનું ભાન નથી, નહાવાનું ભાન નથી, વાળનું ભાન નથી. મિથુણ પર મિથુણ કર્યું જ નય છે. અજિતકુમાર કહે છે : ‘આ બતાવટ ભારે કામચાપ છે, પણ ટાઈમ-લિમિટ અમે પચીસ વર્ષ પહેલાં કરતા હતા ત્યારે એ મેળવી શક્યા ન હતા.’

હરીન્દ્ર કહે છે : ‘ટાઈમ-લિમિટ મેળવી આપવી એ મારું કામ.’ અને હરીન્દ્ર એપેરેટસ માથે ઝૂકી પડે છે. દેશપરદેશની વિવિધ અને મજાકભરી વાતો કરતાં અજિતકુમાર કહે છે : ‘આ ચીજ ભારે ભયાનક છે. તે હાથમાં લેતાં આજના જુવાનો થરથરી બેઠે છે. પચીસ વરસ પહેલાં અમારી ટોળીના જુવાન તો એને દડાની જેમ રમાડતા...’

હરીન્દ્ર કહે છે : ‘અહીં પણ દડાની જેમ રમાડી શકે તેવા જુવાનો મળી રહેશે. જુઓ તો ખરા...!’

હરીન્દ્ર મને એકાદ કામ સોંપી વળી કામે વળગે છે ત્યાં અજિતકુમાર કહે છે : ‘આ ચીજ ભારે ભડકણ છે...ક્યારે ભડકી બેઠે એ કહેવાય નહિ...પૂરા વિશ્વાસથી કામ કરતા હોઈએ અને...’

ધડીમ્...કરતો અવાજ થયો.

શું થયું?—એવું હું કાંઈ પૂછું એ પહેલાં તો આંખો ઓરડા ધુમાડાના ગોટાથી ભરાઈ ગયો હતો. ધડાકાના અવાજે આંખ દબાતાં

પૂતળી જિભી થાય તેમ જિભા થઇને અનિતકુમારે પાસેની ખાળમાંથી ડોલ ઉપાડી તૈયાર માલ પર પાણી છાંટી દીધું અને એની વાસ અમારા નાકમાં જાય તે પહેલાં મને કહે: ‘તમે પાસેના ઘરમાં ઘૂસી જાઓ. અને હરીન્દ્ર, તમે મારી સાથે હેડે ઊતરી જાઓ. પણ બહાર આવી ઉતાવળે ન ચાલતા. હળવે હળવે આ સિગારેટ ફૂંકતા પાછલે માર્ગે...’

એક ક્ષણમાં જ સૂચના દેતા અનિતકુમાર હરીન્દ્રને લઇને સડસડાટ દાદર ઊતરી ગયા. મેં ગભરાટને રોકીને આંખો બંધ કરી પાસેનું બારણું ખટખટાવ્યું. કાંઈ ડોસાએ બારણું ઉઘાડ્યું કે અંદર જઈને તરત બંધ કરી દીધું અને ડોસા કાંઈ પૂછે તે પહેલાં જ મેં એમને કહી દીધું: ‘બાપા, જરા મુશ્કેલીમાં છું. ઘડિડ વાર રસોડામાં...

ઘડાકાનો અવાજ બાપા સમજી ગયા હશે. કાંઈ પણ બોલ્યા વગર એમણે મને રસોડું બતાવ્યું ને હું રસોડામાં જઈને રોટલી કરતાં બાઈને મદદ કરવા લાગી ગઈ. પેલાં બાઈ મારી સામે તાકી રહે એ પહેલાં બાપાએ કાંઈક ધિશારો કર્યો કે એ ચૂપ થઇ ગયાં.

રોટલી ચોડવી રહી છું ત્યાં પોળમાં ધકળક મચી રહી છે. ઘડાકાના અવાજે લોકો બારીઓમાંથી ડોકાઈ ડોકાઈને જોઇ રહ્યાં છે. ટોળાં વધી રહ્યાં છે અને પોલીસ પણ આવી પહોંચી છે. રોટલીવાળા હાથે જીડીને થોડી વાર પછી ઘરની તિરાડમાંથી હું જોઉં છું તો અમારી આખી ઓરડી ફેંદાઈ રહી છે. બધાં રસાયણોનો કબજો પોલીસ લઈ રહી છે. હરીન્દ્રનાં જૂનાંપાનાં કપડાં પોલીસ ધારીધારીને જોઇ રહી છે અને સામે રસ્તા પર ટોળાંમાં જિભા જિભા પેન્ટનાં ખિરસાંમાં હાથ નાખી અનિતકુમાર લહેરથી આ બધું જોયા કરે છે. રસ્તાનાં બીજાં માણસો પર ભયની જેવી અસર દેખાય છે તેવી એકાદી જે રેખા એમના મોઢા પર નથી.

હું જિભી છું ત્યાં પેલા બાપા પાસે આવીને કહે: ‘અરે દીકરી! આટલી બધી આ વાસ તારી પાસેથી...

‘શેની વાસ?’ હું પૂછું છું.

મારાં કપડાં સામે નાક માંડતા કહે: ‘આ કપડાંમાંથી જે કાંઈક...’

અરે હા, પેલાં રસાયણોની જ વાસ તો. અમરથાં કાચાં રસાયણો ફેરવતાં એ હાથમાંથી સાબુ દેવા છતાં પાંચ કલાક વાસ નથી જતી તો આ ધુમાડાએ...પોલીસો આ વાસથી આજકાલ ક્યાં એાજાં પરિચિત છે !

તરત રસોડાવાળાં બાઈ પાસેથી કપડાં લઈને બાથ રૂમમાં બિપડી. નાહી નાખ્યું અને મારાં કપડાં આખી ડોલ પાણીથી ભરીને બોળી દીધાં.

સાંજને વખતે ત્યાંથી નીકળી ગઈ. કોઈ અલુધારી મુસ્કેલી બાદ ગોઠવી રાખેલે મળવાને સ્થળે કિશોર મારફત તપાસ કરાવી તો હરીન્દ્રના સુખરૂપના સમાચાર આવી ગયા હતા. હવે જુદા મકાનને બદલે કિશોર હરીન્દ્રને પ્રમોદભાઈના વિશાળ બંગલામાં મૂકી આવ્યો છે.

બીજા દિવસથી પાછું હરીન્દ્રનું કામકાજ પ્રમોદભાઈના અગીચામાં આવેલ એક ઝોરડીમાં શરૂ થઈ ગયું છે. એને ખૂડતી કડી અનિત-કુમાર પાસેથી મળી ગઈ છે. સવારે જઈ છું અને કહે છે: ‘આજે ચાર વસ્તુ તૈયાર...’ સાંજે જઈ છું અને કહે છે: ‘અત્યારે આઠ વસ્તુ તૈયાર. લાવો અખતરો કરનાર માણસ. માણસ જોરદાર જોઈશે. જંગલમાં જઈને અખતરો કરવો પડશે.’

અમારા મંડળની સભા હતી તેમાં વાત મૂકી.

‘જોખમી અખતરો છે ! લાવો ને ત્યારે ! ઘણા દિવસથી બેઠા માખીઓ મારીએ છીએ ત્યારે—’ કહેતો રણુજિત બિભો થયો.

ગામડામાં કામ કરતા આ રણુજિતને જોરદાર માણસ તરીકે સુધીરભાઈએ અમને સોંપેલ છે. સુધીરભાઈનાં અહિંસક કામ સાથે જગડીને એ આ બાબુ આવતો રહેલ છે. અહીં આવ્યા પછી એ એક ધા ને એ કટકા જેવી જ વાતો કરતો હોય છે. અમને એ

સંભળાવ્યા કરે છે: ‘આ તમારા અખતરા તે ક્યાં સુધી ચાલ્યા કરશે? સોદી શણગાર સજી લે ત્યાં બજાર બિડી ન જાય હો?’ ચર્ચા કરવી એને ફાવતી નથી. એ કહે છે: ‘ચર્ચા જ કરવી હતી તો લડાઈ કાં બિભી કરી? લડાઈ વિના ચર્ચા બિલટી વધારે શાંતિથી કરી શકાત.’ થોડે થોડે દિવસે કહ્યા કરે છે: ‘કાંઈ કામ આપો છોક્રે પછી કામની બીજા ભાગવા બીજા નીકળું?’

આ અખતરાની વાત થતાં એ બિભો થઈ ગયો. હરીન્દ્ર સાથે એને મેળવી દીધો છે. માલ-મસાલો લઈને એ લહેરથી બિપડે છે. એના ભરાવદાર શરીર માથે ક્યારેક એ ટપાલીનો વેશ ચડાવે છે, ક્યારેક પટાવાળાનો વેશ ચડાવે છે, ક્યારેક કડિયારો થઈ જાય છે તો ક્યારેક પટેલિયો. મૂછો આમળતાં જ્યારે એ ગામડિયાં લૂગડાં ખંખેરતો આવીને બગીચાની ઝોરડીએ બિભો રહે છે ત્યારે કોઈ ન જાણે કે આ રણજિત હશે. જ્યારે જે વેશ પહેરે છે ત્યારે એના આખેહૂખ ભાવો પણ કરી શકે છે અને ગામડાંમાં જીવન ગાળ્યું છે તેથી એમની ભાષામાં વાતો પણ કરી શકે છે.

હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં એ અખતરો કરવા ગયેલ. એકલ-પડે અને સાથે પંદર શેરનો ભાર. લઈને રેલને રસ્તે ચાલ્યો જાય. પુત્ર પર તો ભરી બંદૂક પોલીસચોકીઓ બેસી ગઈ છે. પણ લાંબો પુત્ર દેખી એને છોડી લાંબે માર્ગે જંગલમાં ક્યાં આંટો લેવા જવો-એ વિચારે તે પુત્ર પર ચાલ્યો ગયો.

પોલીસે અર્ધે પુલે પકડ્યો. વેશ હતો બ્રાહ્મણનો. ધણું યે સમજાવી જોયું કે હું તો અંબાજીએ જાત્રાએ જઈ છું, પણ પોલીસ શાના માને? પોલીસ પકડીને બેસાડી રાખે તેનો વાંધો ન હતો. પણ સાથે રહેલ મસાલા સહિત પકડાઈ જાય તો તો પછી રામ રામ! સમજાવતાં સમજાવતાં પુત્રને છોડે ઝોરડીએ આવ્યો. છેવટ પોતાની પાસે પાંચ સાત રૂપિયા હતા તે આપીને યે છટકવા પ્રયત્ન કર્યો તો પોલીસને કાંઈક વધારે

વહેમ આવ્યો. પોલીસ ન જ માન્યા એટલે જાણે નિરાંતવો હોય તેમ એરડીએ લાંબો થઈ ને સૂતો. થોડીક વારે નસંકારાં પણ ખોલાવવા લાગ્યો. પોલીસ પાસે જ ખેડા હતા. પણ આવા બિંધણુશીને બિંધતો દેખી બંદૂકો હેડી મૂકી જરા નિરાંતે વાતે વળગ્યા કે અચાનક રણજિતે ઊભા થઈને ધડ...કરતી લપાટ એક પોલીસને લગાવી, ધડ...કરતી પાટુ બીજા પોલીસને મારી અને સાથેના મસાલા સહિત પાટાની હેડે બિનરી વગડા તરફ દડવડતી દોટ દીધી. થોડીક વારમાં તો એ જંગલમાં ગેબ થઈ ગયો. પાછળથી પોલીસોએ આર કયાં, પણ ગોળીઓ ઝાડનાં થડ સાથે ટકરાઈને હેંકે પડી હશે.

પાંછા આવીને રણજિત કહે : ‘પાંચ રૂપિયા લઈને મને છોડી દીધો હોત તો એના બાપનું કાંઈ જાત ? પાંચ રૂપિયા મળત તો એ બેડ લગડાં થઈ જાત. આ તો એ પણ ખોયું.’

અને આ રણજિત જેવા તો ફૂલગુલાબી આઈ-દસ જુવાન રાત-દિવસ દોડદોડી કરી રહ્યા છે. જિંતુભાઈ પાંછા આવે ત્યાં સુધીમાં કેટલું બધું કામ કરી બતાવવાની ઈચ્છા છે ? ખેલો સુરેશ અને રવીન્દ્ર, ખેલો મહેશ અને વીરેન્દ્ર, ખેલો દિનેશ અને લલિત-કેવા હસતા-રમતા જાય છે, વિગતો મેળવતા જાય છે અને વસ્તુઓ લાવતા જાય છે ? પણ વિગત લાવવામાં આ લલિત જેવો જાગરા કાઈ નથી. કોણ જાણે શું યે કરે છે અને સાંજ પડતાં તો પોલીસ ખાતું તો શું, છૂપી પોલીસમાંથી યે વિગતો જાણી લાવે છે.

અખતરાની સફળતા મળવાની કાંઈકે આશા બંધાઈ છે ત્યાં બીજા મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે. રણજિત આવીને કહે છે : ‘આ વેળાનું કરવું શું ? સમજે નહિ કે ખોરનું બી કેવું હોય અને વાડી વાવવાની વાત કરી રહ્યા છે.’

હું પૂછું છું : ‘શી વાત છે ?’

રણજિત કહે છે : ‘જુઓ ને પેલા છોકરા ! છે તો માંડ પંદર

વરસનાં, ત્યાં ચોરેઘાંડ પુલ ઉડાડવાની વાતો કર્યા કરે છે. કહે છે કે આજે પુલ ઉડાડ્યું કે કાલે ઉડાડ્યું. એ વેળથી કાંઈ થશે નહિ અને નકામાં આપણાં કામ મુશ્કેલ કરી મૂકશે. કહે છે કે મુંબઈની કોઈ પાર્ટીએ અહીંનું કામ તેમને સોંપ્યું છે. થોડાક વખતમાં જ વસ્તુઓ આવી જશે અને...

‘જે મુંબઈની પાર્ટી તરફથી એમને કામ સોંપાયું હોય તો તો અટકાવી શકાશે.’ હું કહું છું.

બીજે જ દિવસે મુંબઈની પાર્ટીના પ્રતિનિધિ શાંતિકુમારને મળીને તેમની પાસે વાત મૂકી. એ કહે : ‘અમારી પાર્ટીને અને તમારા મંડળને સંબંધ તો ખરો, પણ પહેલો વિશ્વાસ તો એ પાર્ટીના સભ્યો પર જ મૂકી શકાય.’

હું કહું છું : ‘પણ આમાં વિશ્વાસની વાત ક્યાં છે ? તેઓ ફેરેરો કરીને કામ વળુસાડે છે એની વાત છે.’

‘એ બાબત હું પાર્ટીની મિટીંગ પાસે મૂકી નેહશિ. પણ એ વાતને બાળુએ મૂકે ને ? પેલું મશીન તૈયાર થઈ ગયું છે. એનો ઉપયોગ કરવા તૈયાર છો ?’

મેં કહ્યું : ‘હા, હા, લાવો ને ! ગમે ત્યારે એને માટે તૈયાર છીએ. એ માટે બે બંગલા પણ ભાડે લઈ રાખ્યા છે.’

શાંતિકુમાર કહે છે : ‘પણ એવાં મોંઘાં મશીનો અમે એમ ને એમ વાપરવા ન દઈ શકીએ. અમે લખી આપેલા મુદ્દા પ્રમાણે જ કરાય અને બીજું જે કરાય એની અમારી પાસેથી મંજૂરી લેવાય તો જ... કેમકે અમારી પાર્ટીની નીતિથી વિરુદ્ધ...’

હું કહું છું : ‘તમે આ પાર્ટી, પાર્ટી શું કરી રહ્યા છો ? અત્યારે આપણી પાર્ટી એક જ છે અને તે સૈનિકોની, અને એક જ નીતિ છે અને તે લડવાની. એમાં તમે આવી મર્યાદાઓ અને હંસાતૂસી કરીને નકામું કામકાજ વળુસાડો છો.’

શાંતિકુમાર કહે છે : ‘તમને એમ લાગે, પણ લડાઈને અંતે જે પાર્ટીએ સૌથી વિશેષ કામ કર્યું હોય તેની નીતિની અસર સમગ્ર દેશના કારોબારમાં પડે જ. એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને જ...’

‘બેંસ ભાગોળે, છાશ છાગોળે અને ઘેર ધમાધમ જેવી આ શી વાત કરી રહ્યા છો ? તમારા નિયમો અનુસાર મશીન વાપરવાની જરૂર પડશે ત્યારે કહેવરાવીશ.’ કહીને હું ચાલતી થઈ.

અમારા મિલન-સ્થાને પહોંચી ત્યાં કિશોરે સમાચાર આપ્યા : ‘પેલા મિલ-મેનેજર તમને મળવા આવ્યા છે.’

‘કાણુ ? મિલ-મેનેજર ? આહી ? આ સ્થાનની તેમને કેમ ખબર પડી ?’ હું પૂછું છું.

કિશોર કહે : ‘કાણુ જાણે. એ કહે છે કે હું તો તમારા અંતરંગ સભ્ય છું. મને યધીયે ખબર પડે છે.’

રોપને મનમાં શમાવીને મેં મિલ-મેનેજરને મળવા બોલાવ્યા. ‘હસતાં હસતાં ખુરશી પર સ્થાન લેતાં એ કહે : ‘આશ્ચર્ય ન પામતાં. તમારા છંદલામાં છંદલા સમાચાર મારી પાસે હોય છે. તમે શાંતિકુમારને મળીને.....’

‘તમારે એ વાત સાથે શી નિસંપત...’ મેં વાતને અર્ધેથી કાપીને કહ્યું : ‘તમારે શું કામ છે એ કહો ને ?’

તોયે પોતાની વાત જારી રાખીને એ કહે : ‘જિતુભાઈનો હું અંતરંગ મિત્ર છું. મારે ને લાલભાઈને ગઈ લડતનો સગા ભાઈ જેવો સંબંધ. જુઓ એમની આ ચિટ્ટી. જેલમાંથી ગઈ કાલે જ એમની પાસેથી લખાવીને આવું છું.’

ચિટ્ટીમાં લખ્યું છે : ‘મારા પર વિશ્વાસ રાખો એટલો..... ભાઈનો રાખશો.’

હું ચિટ્ટી વાંચી રહી અને મેનેજર સાહેબ કહી રહ્યા છે : ‘જિતુ-

લાઇને જોખમીમાં જોખમી વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર હું છું. હજી એ જોખમીએ તેટલી મેળવી આપું તેમ છું. મારા એ-ચાર માલેતુગર મિત્રોમાંથી આઠ-દસ હજારનાં વચન પણ મેળવી આવ્યો છું....

પણ આ બધી વાતોની શી જરૂર છે? એવી જ બીજી અર્ધી કલાકની વાતો પછી મેનેજર સાહેબ કહે: ‘મારે તમારું થોડુંક કામ છે. આ મિલની સામે પિક્કટીંગ ચાલી રહ્યું છે તે હવે ઉઠાડી લેવાની જરૂર છે. નકામી આપણા સૈનિકાની શક્તિ વેડફાય છે અને મિલમાલેકનો રોષ વહોરીએ છીએ એ વધારામાં. મારી અંગત માહિતી પ્રમાણે હવે મિલમાંથી સરકારને માટે કાપડ પણ...’

‘હજી થોડાંક જાય છે.’ એમ મારે એમને અટકાવીને કહેવું પડ્યું. તો તરત જ કહે: ‘ચાલો, અત્યારે ને અત્યારે. તમને સાથે ફરીને આખી મિલ બતાવું. એક ટુકડો પણ...’

‘પણ મને એ બતાવવાની શી જરૂર છે? સત્યાગ્રહ સમિતિને બતાવો એટલે પતી જાય. મારે ને એ પિક્કટિંગને નિસખત શી?’

મિલ-મેનેજર કહે: ‘તમારે નિસખત નથી એ વાત સાચી, પણ સત્યાગ્રહ સમિતિને એ એની સાથે નિસખત નથી. હવે સમિતિ જેવું રહ્યું છે જ ક્યાં? પણ પેલો રામલાલ નામનો સૈનિક, મૂરખનો જામ, આઠ દિવસથી એના પાંચ જોડીદારને લઈને મિલને દરવાજો પડ્યો છે. એને સમજાવી જોયો તો કહે કે કુલસુમએન કહે તો પિક્કટીંગ છોડી દેવા તૈયાર છું. હવે તો અમસ્થા એ મજૂરો કામે આવવા લાગ્યા છે, ત્યારે એ નકામા...’

‘તો પછી એમને અટકાવવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે?’ મેં કહ્યું.

‘જરૂર તો એટલા માટે કે આટલો સાથ આપણે આપીએ તો આપણને મિલમાલેક તરફથી સારો સાથ મળી રહે.’ મિલ-મેનેજર કહી રહ્યા છે.

મારે કહેવું પડ્યું : ‘એ ભાઈને મારામાં વિશ્વાસ છે અને કહી રહ્યા છે એ જુદી વાત. પણ આ વાત સાથે મારે નિસખત હોય તો એ હું કોઈને એવી ના ન પાડું. લડાઈમાં આવા સોદા ન હોય અને એની મારી પાસે માગણી ન હોય.’

‘તો પછી મારે માર્ગ કાઢી લેવો પડશે.’ કહી એ ચાલતા થયા.

અને બીજે દિવસે કિશોરે સમાચાર આપ્યા કે મિલને દરવાજે પિકેટીંગ કરનારા રામલાલ અને બીજા ચાર સૈનિકોને મરણતોલ માર મારીને કોઈ રાતને વખતે પાસેના કુંગરામાં ફેંકી આવ્યું છે.

બીજે દિવસે અપોરે હરીન્દ્રને મળવા ગઈ ત્યારે કિશોર ત્યાં બેઠો હતો. સાંજે ગઈ ત્યારે પણ કિશોર ત્યાં બેઠો હતો. મેં પૂછ્યું : ‘કેમ અહીં બેઠો છે ? બજારમાં કામ નથી ?’

કિશોર કહે : ‘તમારા અખતરા સફળ થાય છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવી જોઈએ ને ? એ પણ કામ જ છે ને ?’

ત્રીજે દિવસે અપોરને વખતે બજારમાંથી ચાલી આવું છું ત્યાં પેલી શાળા પાસે મોટરોની ઠઠ જામી છે, પોલીસો દોડાદોડી કરી રહ્યા છે અને લોકોનાં ટોળાં જામ્યાં છે. અંદરોઅંદર લોકો વાત કરી રહ્યાં છે : ‘જરાબર હેડમાસ્તરસાહેબ ભાષણ કરવા બિભા થયા કે પ્લેમફોર્મ’ બીડી પડ્યું. બિચારા બે પાંચ મિનિટે ભાનમાં આવ્યા ત્યારે ભાષણનું કાગળિયું તો ક્યાં એ જઈ પડ્યું હતું !’

કોઈ માણસ પૂછી રહ્યો છે : ‘પણ અહીં વળી શેનો ધડાકો થયો ?’

પાસે બેસેલો કોઈ જોકરો કહી રહ્યો છે : ‘આઠ દિવસથી હેડ-માસ્તરસાહેબ શાળાનો વાર્ષિક ઉત્સવ બજવવાની વાતો કર્યા કરતા

હા. છોકરા કહે કે આ લડાઈને વખતે ઉત્સવ ન હોય, તો સાહેબ કહે : ‘મારે ને લડાઈને શી નિસખત !’

થોડેક આગળ ચાલી ત્યાં પોલીસની મોટર પાસે બેભો બેભો કિશોર બધું જોયા કરે છે અને ખિસ્સામાંથી દાળિયા કાકયા કરે છે.

થોડકાં આધે ચાલી ત્યાં કિશોર આવી મળ્યો. મેં પૂછ્યું : ‘આ શી ધમાલ છે, કિશોર ?’

કિશોર, કહે : ‘કાંઈ નહિ, કુલસુમબેન ! એ તો લડાઈને અને હેડમાસ્તરસાહેબને શી નિસાબત એનો બોધપાઠ.’

બીજે દિવસે બપોરે રણુજિત અખતરાની વાતો કરતો હતો ત્યાં આવીને કિશોરે સમાચાર આપ્યા : ‘લડતણ હવે તૂટવા લાગી છે. વેપારીઓ બધા પાછલે બારણેથી વેપાર કરી રહ્યા છે. વખતચંદ શેઠે તો પોતાનો દોઢ લાખનો માલ એક સોદામાં સરકારને આપી દીધો છે. સત્યાગ્રહ સમિતિ તરફથી સમજવવા ગયા તો કહે છે કે લડત કાંઈ આખી જિંદગી ન હોય અને આખી જિંદગી અમારાથી લાથ જોડીને બેસી ન રહેવાય.’

રણુજિત કહે : ‘માત્ર આપણાથી જ બેસી રહેવાય, એમ ?’

કિશોર કહે : ‘હવે તો અમારી વાનરોળીનાં અડપલાંથી પણ વેપારીઓ નથી બીતા. બીજું થાય પણ શું ?’

‘અને આપણો અખતરો તો ચાલ્યા જ કરશે, એમ ?’ રણુજિત વિચારમાં પડીને બોલી રહ્યો છે.

સાંજને વખતે ઘેર પાછી ફરતી હતી ત્યાં ‘આગ-આગ....’ એવા પોકારો સંભળાતા હતા અને લોકો કાપડબજારમાં દોડાદોડી કરતાં હતાં.

હું લોકોને પૂછી રહી છું : ‘આગ ક્યાં ?’

કાઈબોલ્યું : ‘કાપડ બજારમાં તો વખતચંદ શેઠનું અધું ગોદામ બળી ગયું. હજી આગ કાબૂમાં નથી આવી. ગોદામ બળ્યે જ નબ છે.’

ગોદામ પાસે જઈને જોઈં છું તો બંબાવાળા તડામાર પાણી છાંટી રહ્યા છે. પાસે બેભેલો ગુમારતો કાઈને કહી રહ્યો છે : ‘હજી આજે બપોરે તો પાંચ વેપારીઓને ફરીફરીને આખું ગોડાઉન

દેખાડેલું અને માલના નમૂના બતાવેલા. એમણે આ માલ સવાયા ભાવે લેવાનો સોદો કરી નાખેલો. હજી પાંચ કલાક પણ નથી થયા ત્યાં...

ખીજે દિવસે આવીને કિશોરે સમાચાર આપ્યા : ‘કુલસુમબેન, હડતાલ સંજ્ઞા. હવે કાંઈ પાછલે બારણે એક કટકા ચે નહિ વેચે.’

એ દિવસ પછી સુધીરભાઈ આવેલા. તે મારી સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા : ‘કુલસુમ, ખીજું તો કાંઈ નહિ! પણ હવે આ લડત માર્ગ ચાતરતી જતી લાગે છે. સરકારને બદલે આપણા જ વેપારીઓ અને શાળાઓ સામે પગલાં ભરાય અને શાળા-અખર બંધ રહે એ કાંઈ સાચું કહેવાય?’

પાસે બેઠેલો રણજિત કહે : ‘દેશના હિત આડા તેઓ આવીને ઊભા રહે તો ખીજું થાય પણ શું?’

સુધીરભાઈ કહે : ‘પણ દેશ એટલે શું? દેશ એટલે કાંઈ ભૂગોળનો નકશો નહિ. આ બધા માણસો જ ને? એમને ફીક લાગ્યું તો ગઈ કાલ સુધી તેઓ લડતા હતા. હવે નથી લાગતું તો ન લડે. એમના પર કાંઈ આપણી ભાવનાની લડત ડોકી બેસારી શકાય?’

રણજિત કહે : ‘ડોકી ન બેસારીએ અને સૌને ફીક પડે એમ ચાલ્યા દમ્બે તો દેશ સ્વતંત્ર શાનો થાય? વર્ષોથી ગુલામીમાં સખડી રહેલ આ દેશના લોકો સમજે ત્યાં સુધી રાહ જોઈને કાંઈ બેસી રહેવાય છે? એવી સમજતું પ્રજાતંત્ર તો સ્વતંત્ર દેશમાં ચાલે. આપણે ત્યાં આવે વખતે થોડીક સરમુખત્યારી વાપરવી પડે તો એમાં વાંધો નહિ.’

સુધીરભાઈ કહે : ‘તો તો પછી લોકોની ગુલામી ગઈ જ ક્યાં? ગઈ કાલ સુધી તેઓ સરકારની ગુલામી નીચે જીવતા હતા. આજે આપણી ગુલામી નીચે જીવે. એમાં એમનામાં ક્યાં તાકાત આવી અને પ્રજા ક્યાં જીવે ચડી?’

મેં કહ્યું : ‘ત્યારે, હવે આપણું કરવું શું? લડાઈ આટોપી લેવી?’

સુધીરભાઈ કહે: ‘સ્વાતંત્ર્યની લડત કદી આટોપાતી જ નથી. એમાં આવા અનેક તબક્કા આવે અને જાય. તેથી કાંઈ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કદાચ આ તબક્કો આપણને પૂરો થતો લાગે તો આજથી જ આપણે બીજા તબક્કાની શરૂઆત કરી દઈએ. પણ આવી રીતે આપણે પોતે આપણી પ્રજાનું ખમીર ન તોડીએ.’

હમણાં હમણાં ચમનભાઈની અવરજવર અમારે ત્યાં વધી પડી છે. લડતની ‘શેડો’ કમિટીના એ સભ્ય છે. મારી પાસે માગણી કર્યા કરે છે કે: ‘સૈનિકો આપો, સૈનિકો આપો. આ દિન બિજવવો છે ને તે દિન બિજવવો છે.’

હું કહું છું: ‘પણ સૈનિકો કાઢવા ક્યાંથી?’

ચમનભાઈ કહે છે: ‘તમારી પાસે તો ઘણાં જે અનામત પડ્યા છે. છૂપી પોલીસ પણ કહે છે.’

છૂપી પોલીસના ખાતાની વાત આમની પાસે ક્યાંથી? વાત દબાવીને હું કહું છું: ‘પણ તમે પોતે જ પકડાઈ જાઓ ને? તમે શા માટે પકડાતા નથી?’

ચમનભાઈ કહે છે: ‘તો તો પછી લડત કોણ ચલાવે?’

હું કહું છું: ‘સૈનિકો નથી તો લડત ચલાવવાની ક્યાં રહે છે? અને ગાંધીજીએ તો છુપાઈને લડવાની ના પાડી છે ને?’

ચમનભાઈ કહે: ‘ગાંધીજી તો કહે. આપણે ક્યાં એમના જેટલા સંપૂર્ણ અહિંસક છીએ.’

પાસે બેઝેલો કિશોર કહે છે: ‘એમ તો ગાંધીજી પોતે પણ ક્યાં સંપૂર્ણ અહિંસક છે? એમની અપૂર્ણતા આ રીતે દૂર કરવી એ આપણું શિષ્યોનું જ કામ છે ને?’

ચમનભાઈ કહે: ‘એમ નહિ તો યે, સૌ સોની શક્તિ અને સમજ અનુસાર લેડે ને?’

મારી સામે જરા આડી આંખ કરી લઈને કિશોર કહે: 'આપ-ણામાં શક્તિ હોય તો આ પોલીસોને આપણા જ ન બનાવી દઈએ? પછી લડવામાં વાંધો જ ન આવે.'

'મારા ભાઈ!' કહેતાં ચમનભાઈએ વાત ઊપાડી લીધી. 'કાર્યાલયે આવીને જોઈ જાઓ તો તમને સવાર-સાંજ છૂપી પોલીસના માણસો અને પોલીસો જ જોવા મળે. લાલભાઈ હતા ત્યારે એ લોકો આપણા કાર્યાલયથી એક ગાઉ દૂર ચાલતા. હવે તો આપણને ચોવીસ કલાક પહેલાં જ અખર પડી જાય કે કાર્યક્રમ કરશું ત્યારે સૈનિકોને પકડવાના છે કે છોડી મૂકવાના છે. એ રીતે આગળથી સમજીને કાર્યક્રમ ગોઠવી દઈએ અને સુંદર કરી બતાવીએ. બન્ને ખાતાં આપણા હાથમાં હોય તેવી જ વાત.'

અને બીજે દિવસે કિશોરે આવીને સમાચાર આપ્યા કે: 'પેલા ભારતી-નિવાસમાં રહેતા પાંચ સૈનિકોને પોલીસ પકડી ગઈ છે અને મારફ્ટ કરી રહી છે.'

મેં પૂછ્યું: 'મારફ્ટ શા માટે?'

કિશોર કહે: 'પોલીસ અને છૂપી પોલીસનું ખાતું આપણા હાથમાં છે એટલા માટે!'

ન સમજતાં મેં પૂછ્યું: 'એટલે?'

'એટલે એમ કે-' કિશોરે કહ્યું: 'એ સૈનિકોને કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા ચમનભાઈએ કહેલું. પણ એ સૈનિકો કહે: 'માત્ર પકડાવાના કામમાં અમારે નથી પડવું.' અને સાંજે જ છૂપી પોલીસને એવી ખાતમી મળી કહેવાય છે કે શાળામાં ધડાકો કરનાર અને વખતચંદ શેઠના ગોદામને આગ લગાડનાર ભારતી-નિવાસમાં બેઠા છે. બસ, પછી ગિરફતારી અને મારફ્ટને કેટલી વાર?'

'પણ લડના દીકરા છે એ સૈનિકો. કહે છે કે અમે એ નથી

કયું. એમને મનાવવા પોલીસ ભારતી જાય છે પણ એક સિસકારો એ બોલાવતા નથી. આપણા હાથમાં આવા સૈનિકો હોય તો—' કિશોર કહે છે.

અને પાંચમે દિવસે એ સૈનિકોને થાકીને પોલીસે છોડી મૂક્યા ત્યારે કિશોર એમની ભરતી કરી લાવ્યો છે. એમનો માર રૂઝાવ કે તરત શું કામ આપવું એ વિચારતાં અમે રાતને વખતે બેઠાં છીએ ત્યાં બત્તી બંધ. ઊભા થઈને રજુજિતે સ્વીચ જોઈ તો બરાબર હતી. છતાં બત્તી કાં બંધ ?

‘હો...હો...’

અરે! આ અવાજ શા ? બારીએ જમને જોઈએ તો આખા ગામમાં અંધારું છે. વીજળી બંધ થઈ છે કે શું ?

બે મિનિટ, પાંચ મિનિટ, અર્ધો કલાક, કલાક, બે કલાક. સવારના પાંચ વાગે છ કલાક બાદ વીજળી શરૂ થઈ. કિશોર રાતનો દોડાદોડી કરીને સવારે અધૂરા સમાચાર આપી રહ્યો છે: ‘અહીંનાં સ્ટેશન બરાબર છે. અહીંનાં મશીનમાં કશો વાંધો નથી આવ્યો. પાંચ માઇલ દૂરના પાવર-હાઉસમાંથી વીજળી આવે છે ત્યાં રસ્તામાં જ કાંઈક થયું લાગે છે.’

હળવેથી હસતો રજુજિત કહે છે: ‘ત્યારે એ રાયમલ હોવો જોઈએ.’

હું પૂછું છું: ‘રાયમલ કોણ ?’

રજુજિત કહે: ‘હરિપુરમાંથી મોરચો ઊભો કરીને લાગી ગયેલો જુવાન કોણી વકીલ રાયમલ. કહે છે કે ઉધાડે બહારવટે ચડ્યો છે. એની આ પાવરહાઉસ માથે નજર છે એમ મેં સાંભળ્યું.’

બીજે જ દિવસે હરિપુરમાં અત્યાચારો થયાની વાત આવી. અમરત પટલાણીનો વેશ લઈને ત્યાં હું બપોડી ત્યારે મનમાં બે

ધ્રુષ્ટા હતી. એક તો ત્યાંની બહેનોને આશ્વાસન આપવાની અને બીજી બની શકે તો રાયમલની તપાસ કરતા આપવાની. સદ્ભાગ્યે સુધીરભાઈ પણ ત્યાં જ હતા. તેમણે પોતે રાયમલના બધા સમાચાર આપ્યા. મેં કહ્યું : ‘મારે એમને મળવું છે. બની શકે?’

સુધીરભાઈ કહે : ‘એ ચાર દિવસ લાગી જાય ત્યાં સુધી રંગપુર રહે તો પત્તો મેળવી આપું અને મુલાકાત કરાવી આપું.’

આ વાતો થતી હતી ત્યાં મોટર આવીને ઊભી રહી. મોટર-ડ્રાઇવર કહે કે : ‘કુલસુમબેન છે?’ હું તરત હેખતાઈ ગઈ. અમરતને નામે હરિપુરમાં આવેલી મને કુલસુમને નામે કોણ તેડવા આવ્યું છે? જઈને જોઉં તો અનુણના બાપુજીનો મોટર-ડ્રાઇવર. મેં પૂછ્યું : ‘કેમ કાસમ?’

રોતીસૂરત જેવા અવાજે કાસમ કહે : ‘ચાલો બહેન! અત્યારે ને અત્યારે બાપુજીએ તમને તેડાવ્યાં છે.’

મેં પૂછ્યું : ‘પણ કાંઈ કામકાજ? અચાનક?’

ડ્રાઇવર કહે : ‘કાંઈ કહેવાની ના પાડી છે. કહ્યું છે કે કુલસુમ મારે દીકરી જેવી છે એટલું કહીશ એટલે ગમે એવું કામ હશે તો ચે ચાલી નીકળશે. એક ઘડી પણ રોકાવાની ના પાડી છે.’

શી વાત હશે? કાસમ પણ હમણાં રોયો કે રોશે એવો થઈ ગયો છે. સુધીરભાઈની રજા લઈ હું મોટરમાં બેસી ગઈ. કાસમે મોટર મારી મૂકી અને આંખના પલકારામાં તો મોટર અનુણના બંગલામાં આવીને ઊભી રહી. ઊતરીને જોઉં છું તો આસપાસ ઊભેલાં માણસોનાં મોઢાં પર પણ નૂર નથી. કાઠના બોલવામાં ચેતન નથી. હું બંગલાને પગથિયે ચડી કે નોકર કહે : ‘ઉપર અનુણાબેનના ઓરડામાં જ બાપુજી તમારી રાહ જુએ છે.’

શું છે આ? એવા વિચારથી ભારે હૈયે જેવો મેં અનુણના ઓરડાની ઓસરીમાં પગ મૂક્યો ત્યાં તો હૈયાફા રોતાં અનુણનાં બા મને

વળગી પડ્યાં. રૂએ છે, રૂએ છે, ચોધાર રૂએ છે. મને છોડતાં નથી. શી વાત છે આ ? મારે આશ્વાસન પણ કેવી રીતે આપવું ? ‘માસી ..માસી...’ હું બળડયા કરું છું, પણ રોતાં અટકતાં જ નથી.

બીજી જ ક્ષણે રોતો રોતો અરુણાનો ભાષ પણ આવ્યો. મેં પૂછ્યું : ‘શી વાત છે અનિલ ?’

રોતો રોતો અનિલ કહે : ‘અરુણાબેન...’ એટલું બોલી વળી એ રોવા લાગ્યો.

શું છે અરુણાને ?—એમ વિચારું છું ત્યાં બીજાં સગાંઓએ આવીને અરુણાનાં બાને પકડી રાખ્યાં અને હું અરુણાના ઓરડા તરફ ચાલી. જમને અંદર જોઉં તો ઓરડામાં ટાંગેલા પદાં પાસે અરુણાના બાપા નીચે આંખો ઢાળીને બેઠા છે અને આંખોમાંથી ટપ ટપ આંસુ પડી રહ્યાં છે. મને જોઈને કહે : ‘આવી કુલમુખ ? લે આ વાંચ.’ કહી એમણે એક કાગળ આપ્યો.

કાગળ હાથમાં લેતાં મેં પૂછ્યું : ‘શું બન્યું છે, માસા ?’

‘મારું કમનસીબ, બેટા! બીજું કાંઈ નહિ.’ કહેતા રડવા લાગ્યા.

કાગળ ઉઘાડીને જોઉં તો અરુણાના જ અક્ષર. અંદર લખ્યું છે : ‘જો હું દેશનું કાર્ય કરી જેલમાં જઈ છું તો મારા પિતાને હું કલંક સમાન લાગું છું અને તેઓ મારા વતી માફી માગીને, દંડ ભરીને મને છોડાવી લાવે છે. આ રીતે હું બહાર આવું છું તો હું મને પોતાને આ દેશને કલંકરૂપ લાગું છું. મને લાગે છે કે મારો હસ્તી જ કલંકરૂપ બની જતી હોય તો મારે એ હસ્તીને મિટાવી દેવી અને બંને કલંકને ધોઈ નાખવાં.

‘મારા બાપુજીને હું મારી વાત નથી સમજાવી શકતી. એમને લાગે છે કે આખું જીવન જેનું અન્ન આખું એ સરકારને તેમણે વફાદાર રહેવું જોઈએ અને એ વફાદારી મારે પણ અદા કરવી

જોઈએ. એમને એ વાત ગળે જ ગાતરતી નથી કે એમણે આખી જિંદગી આ દેશનું જ અન્ન ખાધું છે.

‘આજે કુલસુમ અહીં નથી અને ચાર દિવસ સુધી હજી આવવાની નથી. સુભાગી છે એ. મરતાં પહેલાં એને મળવાની ઈચ્છા હતી. પણ આ ઘરમાં ચાર દિવસ રહી શકું તેવી મારી સ્થિતિ નથી. કુલસુમને કહેતી જઈ છું કે બહેન, મારા કુટુંબને એકની એક દીકરી તરીકેની મારી ખોટ લાગે તો તું પૂરી પાડજે. પરલોકમાં બેઠાં બેઠાં એ મારો આત્મા તારા કામ સાથે જીવવા તલસતો હશે.

‘મારો અંત ઝેરથી લાવવાની તૈયારી હતી. પણ એના કરતાં જેને બાપુજી ખોતાની વફાદારીનું પ્રતિક માને છે એ પિસ્તોલનો જ કાં ઉપયોગ ન કરું? એનું પણ બે કાંઈક કલાંક ધોઈ શકું તો—

‘મારા દેશને માટે કાંઈ કરી શકી તો નથી. અંધારે ખૂણે મરી શકું તો એ ગનીમત.

‘ કરોંને યા મરોંને ’

પૂરો કરતાં જ કાગળ મારા હાથમાંથી હેડે પડી ગયો કે તરત જ રોતાં રોતાં અરુણના બાપાએ બીજો કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો. એમના જ ખાતાના વડાને ઉદ્દેશીને લખેલો પત્ર. સાર આટલો જ: ‘I beg to resign...’ રાજીનામું આપું છું.

એ કાગળ પૂરો કર્યો કે તેમણે પદો હટાવી લીધા. અંદર નજર કરું તો એક સુંદર બાજઠ ઉપર, આખે શરીર સફેદ વસ્ત્રો પહેરીને પલોંડી બીડેલ અરુણા આડી પડી ગઈ છે, પણ દીવાલના ટેકાને કારણે તદ્દન હેડે પડી ગઈ નથી. એક બાજુ દીવો કરેલ કાંડિયું છે, બીજી બાજુ ધૂપસળી પડી છે. બાજઠની પડખે ટકરાઈને પિસ્તોલ આડી પડી છે અને ગળા સોંસરવી ચાલી જઈને ગોળીએ ખોપરીનો પાછલો ભાગ ડાડી દીધો છે. સ્વમાની માનવીની જેમ ગોળીના થડકે માથું સહેજ

પાછળ નમી ગયું છે. લોહીના રેલાએ વસ્ત્રોને ખરડી નાખ્યાં છે. મોઢા પર નથી હાસ્ય, નથી શોક. કૃતનિશ્ચયતાની ગંભીરતા છાઈ ગઈ છે.

દશ્ય જોતાં જ હું ન રહી શકી. ‘અરુણા, અરુણા, બહેન...’ કહેતી દોડી અને એને વળગી પડી. મારી નાનપણની સાર્થાદાર, મારી અંતરની વાતોની જાણનાર, દુઃખને વખતે હૈયું ઠાલવવાનો એક જ માત્ર આધાર-અરુણા-બસ ચાલી ગઈ? પણ આ લડતના દિવસોમાં મારી એ લાગણીને ક્યાં વ્યક્ત કરવા બેસું? ત્યારે મને અરુણાના બાપાએ અરુણાથી અળગી કરી ત્યારે એ કલાક વીતી ગયા હતા. એની અત્યેષ્ટિ-ક્રિયા કરીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે રાત હતી કે દિવસ તેનું એ જ્ઞાન ન હતું. મને ઘર સુધી મૂકવા આવેલો કિશોર ગાયા કરતો હતો:

દિલા ન સકે. યદિ, તુમ વતનકે આઝાદી,
ખૂને ખંજર કે, કહેજેમેં મ્યાન કરતે રહે...
...

એ મને મૂકીને ક્યારે પાછો ગયો એની એ ખબર ન રહી. અચાનક મારે કાને અવાજ પડવા લાગ્યો. જાણે કાઈ ફીકીર ગાઈ રહ્યો છે:

હર નગરી હુંદા ફીરા મેં બન બનકે લિખારી,
જેગી હા ખરના હમને લિયાચાર કી ખાતિર...
...

અરે? આ તો પરિચિત અવાજ લાગે છે. જિતુભાઈ તો નહિ? જોઈ તો ઘડિયાળમાં અગિયાર વાગ્યા છે. અત્યારે એ અહીં ક્યાંથી હોય? હજી એમને તો અઢી માસની જેલ બાકી છે ને?

અવાજ પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યો. આરણું ઉઘાડીને ઊભી રહી ત્યાં તો જિતુભાઈ ચાલ્યા આવે છે. પાસે આવતાં પાછળ નજર ફેંકીને તરત ઉપર આવતા રહ્યા. કાંઈ જ બોલ્યા વગર પગથિયાં ચડવા લાગ્યા. પાછલા ઓરડામ મારી ખુટ્ટી મા સૂતાં છે, એને ખબર ન પડે તેમ ઉપરને ઓરડે આવવા ધશારત કરી. જઈને ઉપર બેસતાં મેં પૂછ્યું: ‘અત્યારે? અચાનક? તમે તો જેલમાં હતા ને?’

‘જેલમાં હતો તે કાંઈ જેલમાં રહેવા માટે નહિ.’ જિતુભાઈએ કહ્યું.

‘પણ તમે ત્યાંથી ભાગી આવ્યા કેવી રીતે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘કોઈ મોટી બહાદુરી નથી કરી, કુલસુખ. ત્યાં નવાં ઝૂંપડાં બાંધવા વાંસડા લાબ્યા છે. વાંસડા દીવાલને અઢેલીને જ રાખ્યા છે. સાંજે છ વાગ્યે બધા જમવા ગયા ત્યારે મેં વાંસડે ચડીને બીજી બાજુ પોલજાં પ કર્યો. બસ, આટલું જ. હજી રાતના નવ વાગે કદાચ ગણતરી થઈ હશે ત્યારે એક કેદી ખૂટ્યો લાગશે. કયો કેદી એ તો બીજા ચાર કલાકે ખબર પડશે. એ વખતે તો હું આરામથી બેસતો હોઈશ. બોલ, શા સમાચાર છે ? કામની શી સ્થિતિ છે ? અત્યારે જ કહી જા એટલે વહેલી સવારથી કામે ચડી જવાય. અતે ઘરમાં કાંઈ ખાવાનું હોય તો લાવ. મારા ભાગનું જેલનું રેશન કોણ જાણે કોને મળ્યું હશે.’

ક્રિનાને પંથે

જિતુનો આત્મકથા

એક પછી એક મારા અતરંગ મંડળના સભ્યો મળવા આવે છે અને પૂછ્યા કરે છે: ‘જિતુભાઈ, તમે ? જિતુભાઈ, તમે ? તમે તો જેલમાં હતા ને ક્યાંથી આવી ગયા ?’ અરે ભાઈ, જેલમાં ગયો હતો ખરો, પણ ગાંધીજીએ જ આ લડત શરૂ કરવા દાણે ક્યાં કહ્યું ન હતું કે આ વખતની લડાઈ જેલભરતીની નથી. જેલમાં ગયે સ્વરાજ્ય મળતું હોત તો ફક્ત વરસ જેલમાં કાઢતાં યે વાંધો ન આવત.

‘પણ તમે ભાગી આવ્યા કેવી રીતે ?’ એમ બધા પૂછ્યા કરે છે. અરે ભાઈ મૂકો ને એ બધી પંચાત. કેવી રીતે શું ? સરકારકા કાયદા તોડ દિયા. મોટી બહાદુરી નથી કરી. નાની જેલમાંથી છૂટીને પારતંત્ર્ય ભોગવતા આ દેશની મોટી જેલમાં તો હજી બેઠો છું જ ને ? એ જેલમાંથી દેશને કેમ મુક્ત કરવો એ મુદ્દાની વાત પર જ આવો ને ? પણ એ વાત પર આવતાં બધા નિરાશાને પાટલે બેસીને વાતો કરે છે.

હરીન્દ્ર કહે છે : ‘પરમ દિવસ સુધી ક્રાન્તિ, ક્રાન્તિની વાતો કરતા વિદ્યાર્થીઓ ગઈ કાલ સુધી, અમે ‘અન્ડરગ્રાઉન્ડ’ છીએ એમ કહીને ફર્યા કરતા હતા અને આજે તો શાળામાં ભણવા બેસી જઈને ટર્મના દિવસોની ગણતરી કરી રહ્યા છે. કહે છે કે હવે તો લડાઈ પતી ગઈ. હવે બહાર રહીને અમારે કરવું શું ? ‘કેરીઅર’નો પણ સવાલ છે.’

કિશોર કહે છે: ‘એક વાત ખૂટે છે, હરીન્દ્રભાઈ. વિદ્યાર્થીઓ તો કહે છે કે બરાબર ભણીને સરકારી જાંચી નોકરીમાં ગોઠવાઈ જવાની જરૂર છે, જેથી આવતી લડત વખતે ટોપોટપ રાજનામાં આપીને સરકારના હાથપગ હીલ્લો કરી દેવાય. આ વખતે અમલદારોએ રાજનામાં ન આપ્યાં એટલે જ સરકાર ટકી ગઈ. હવે ‘ફાઈટ ફ્રોમ વિધિન : અંદરખાનેથી લડવાનો મોરચો’ ઊભો થઈ ગયો છે.’

પ્રમોદભાઈ કહે છે : ‘મૂકા ને વિદ્યાર્થીઓની વાત. પણ આ બધા વેપારીઓ કાલ સુધી પાછલે બારણે બેઠા વેપાર કરતા હતા તે આજે શરમ છોડીને સીધા સરકારી કાન્દ્રાકટ લેવા માટે પડાપડી કરી રહ્યા છે.’

પ્રશાન્ત કહે છે: ‘એ તો લોકોએ લડત પડતી મૂકી એટલે વેપારીઓ યુદ્ધ-ઉત્પાદનમાં ઘૂસીને સરકારને અંદરથી અર્થહીન કરી રહ્યા છે. સરકારને જ પૈસે સરકાર ભાંગી પડે એવો આ યુદ્ધનો ખીન્નો તખ્તો છે, પ્રમોદભાઈ.’

પેલો રણજિત કહે : ‘વિદ્યાર્થીઓ કે વેપારીઓ કદી આખી લડતમાં સાથે રહે એમ મનીને ચાલવાની તો કોઈ મુખાઈ ન કરે. પણ આ મજૂરો અને ગામડાના લોકો ભાંગી ગયા એટલે તો આપણી લડત ભાંગી ગઈ જ ગણવી ને?’

પ્રશાન્ત કહે: ‘મજૂરોએ અને ગ્રામજનોએ આ વખતે કાંઈ એાઈ તાકાત નથી બતાવી. પણ એમના પર જે દમનો થયાં છે એની તો આપણે કલ્પના પણ નહોતી કરી.’

કુલસુમ કહે છે: ‘આપણે જ શા માટે, આપણા કોઈ નેતાએ પણ એવી કલ્પના કર્યાં કરી હતી ? બધા એમ જ માનતા હતા કે લોકો લડશે એમ સરકાર કશું જ દમન કર્યા વગર પીછેહઠ કરતી માર્ગ મૂકતી આવશે અને આપણા હાથમાં સ્વરાજ્ય આપી દેશે. અને મજૂરો કે ખેડૂતો દમનથી દબાઈ ને બેસી ગયા એ વાત જવા

છઠ્ઠાએ, તો ગઈ કાલ સુધી આપણી સાથે લડતમાં કામ કરનારા જ સરકારે રેશનીંગ ઓફિસો બંધી કરતાં એની અંદર ઓફિસરો બની બેઠા છે એનું શું ?’

હું કહું છું : ‘જુઓ ભાઈ, આપણી નિર્બળતાએને જ ગણવા બેસશું તો કશું કામ નહિ થાય. એક વાત ચોકખી છે કે આવી લડત સાંગોપાંગ સમગ્ર પ્રજા લડે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી. એ પ્રજામાંથી આપણને સૈનિકો મળતા રહે એટલે બસ. પણ આજે આપણને સૈનિકો થે મળતા બંધ થયા છે. પરંતુ હજી આપણે તો જીવતા બેઠા છીએ ને ? આપણને આપણી તાકાતમાં વિશ્વાસ છે ને ? આપણે મુઠ્ઠીભર માણસો કાંઈ હવે આ સક્તિનતને નહિ મિટાવી શકીએ, પણ હવે આપણી લડતના સ્વમાનનો પ્રશ્ન બિંબો થયો છે. આઝાદીની લડતનો ઝડો અણનમ રાખતાં અને આપણી લડાઈ ચાલુ છે એનું સરકારને તેમ જ પ્રજાને સતત ભાન રખાવતાં જો આપણા જેવા થોડાકનાં બલિદાન અપાઈ જાય તો થે આપણાં જીવન હું ધન્ય માનું. આટલી તૈયારી હોય તે જ હવે લડતમાં રહેવાની વાત કરે. બોલો, કેટલા તૈયાર છો ?’

પણ અહીં એ પ્રશ્નની જરૂર જ ક્યાં હતી ? મારા જેવી જ ભાવનાથી ભેગા થયેલા આ બધા તો શું કરવું અને શું નહિ એની મથામણમાં જ આટલા દિવસોથી ધમધમતા બેઠા છે. માત્ર દેશની નિરાશાના સમાચાર આપે છે એટલું જ. હું જેલમાં ગયો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તેમણે જરા જેટલો પણ સમય નિરર્થક ગુમાવ્યો નથી. તૈયારી, તૈયારી, તૈયારી, સિવાય બીજી વાત કરી નથી. પણ હું પૂછું છું : ‘આ અખતરો પાછળ આટલો બધો વખત શા માટે આપ્યો ? કોઈ કાર્યક્રમ કરતી વખતે પોલીસોને ડરાવવા સિવાય કે એમનું ધ્યાન બીજે ખેંચવા સિવાય એની વધારે ઉપયોગિતા આંકવી ન જોઈએ. ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિ તે આપણું નિશાન છે જ

નહિ. આપણે ત્યાંના જૂના ક્રાંતિકારીઓનાં જીવન મોઢપાઠ રૂપે પડેલાં છે છતાં કેમ ભૂલી ગયા ? ’

હરીન્દ્ર કહે છે : ‘એ વસ્તુની એટલી જ ઉપયોગિતા અમે આંકી નથી. ભાંગફોડમાં સીધું મદદગાર થાય એવું શોધવાના જ અમારા પ્રયાસો હતા. પણ આપણે માટે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર, કશાં જ સાધનો નહિ, જાણતાંનાં અંધનો જ અંધનો, એટલે ધાર્યાં પરિણામ નથી મેળવી શકાયાં.’

મેં કહ્યું : ‘બૂકા એ વાતો. હવે સીધાં કાર્યક્રમ પર આવીએ.’

પહેલો જ કાર્યક્રમ પેટ્રોલની ટાંકીની વાત પતાવવાનો હતો. એને માટે જ આ પાંદર દિવસ બગાડવા પડ્યા છે ને ? એ પતાવવા મારે પોતાનાં જ જવું છે. પણ અધાએ વાંધો ઉઠાવ્યો : ‘એક તો તમે નારીને આપો છો. તમારે માટે રૂ. ૫૦૦) નું ઈનામ જાહેર પણ થઈ ગયું છે. પણ તે સિવાય, સૈન્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો દરેક મોરચે સંતાપિત ખુદ જન્ય અંત પકડાઈ જાય તો સંચાલન કેમ થાય ? આટલા દિવસ બગડ્યા તો એ ખ્યાલ નથી આવ્યો કે ?’

મારે આશ્ચર્ય છાડવો જ પડ્યો. રણજિત અને કુલસુમે વાત માથે ઉપાડી લીધી છે. રણજિત કહે કે અમને વિગતો આપી દો એટલે આવતી કાલે સવારે તમારા હાથમાં પરિણામ. પછી કાંઈ ? કિશોર કહે : ‘સાથે મારી પણ ગણતરી રી લેજો. એકલા હોડામાં હવે રસ તથી રહ્યો.’ પ્રશાન્ત કહે છે : ‘આવા જોખમી કામમાં તને ક્યાં લઈ જવો ? જોલંટો ક્યાંક ભારે પડી જ ન’ કિશોરે કહે : ‘હું કેવો કામમાં આવીશ એ કુલસુમખેન સાથે જ સમજી લઈશ.’

અસ, જેમને કામ સોંપ્યું છે તે યોજના વિચારવા બેસી ગયાં. મેં કહ્યું : ‘આવાં કામ કરવા જતી વખતે હંમેશાં એક તૈયારી સમજીને જ જીપડતાં રહેજો. કદાચ પકડાઈ જવાય તો સત્તાવાળા વાત કઢાવવા આકાશ-પાતાળ એક કરવાના જ. એવે વખતે અધા જ

ટકી શકે એમ આશા ન રાખી શકાય. પણ કદાચ કહેવું જ પડે તો ઓછામાં ઓછા બે-ચાર દિવસ બેચી જ કાઢવા, જેથી એટલા વખતમાં પાછળનાં વગેસગે થઈ જાય અને સાધન-સામગ્રી ફેરવી નાખી શકાય. કહેવાનું પણ જોટલું બની શકે તેટલું બિનજોખમી રાખજો.’

એ પછી આખો દિવસ બીજી પાર્ટીઓને મળતાં કેમ પસાર થયો એ ખબર પણ ન પડી.

પેલા શાંતિકુમાર આવેલા. એ કહે કે અમે આગાખાન મહેલમાં લાગવગ લગાડી જોઈ છે અને ભરોસાપાત્ર સ્થળેથી સાંભળવા મળ્યું છે કે ગાંધીજી ભાંગફોડના કામની વિરુદ્ધ નથી.

પેલા ગાંધીવાદી વિષ્ણુભાઈ આવેલા. તે કહે કે અમને પણ સમાચાર મળ્યા છે કે ગાંધીજી આ વખતે આવી કાંઈ પ્રવૃત્તિ સામે વાંધો ઉઠાવવાના નથી.

ત્યારે અહિંસક સંગ્રામના સંચાલક ચમનસાહેબે જેલમાંથી મન-સુખભાઈ તરફથી સંદેશો મળ્યા છે કે આ ભાંગફોડનાં કામ કરનારાને કશી મદદ ન આપતા. એમને આપણી પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં જિભા પણ રહેવા ન દેતા. લાગતાવળગતાને પણ કહી દેજો. અમને ભરોસાપાત્ર રીતે જાણવા મળી ગયું છે કે ગાંધીજી આ પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ છે.

ગાંધીજી આગાખાન મહેલમાં પુરાઈને કલ્પવૃક્ષ બની ગયા છે કે શું ? સૌને મનવાંછિત ફળ એમના નામમાંથી મળી રહ્યાં છે !

પણ વિષ્ણુભાઈને હજી કાંઈ ન કરી શકવાનું ભારે દુઃખ છે; એ કહે છે: ‘હજી કાંઈ સાધનો મળ્યા નહિ ત્યારે કરવું શું ? કામ વગર સાર્થીદારો હવે કંટાળ્યા છે. કાંઈક ન થાય તો છેવટ એડિધાડે કાંઈક કરીને પકડાઈ જવાનું મન થાય છે. આમ ને આમ હાથ ઝડીને કેમ બેસી રહેવું ?’

હું કહું છું : ‘હજી ધીરજ રાખો. બની શકે તો થોડા વખતમાં આપણે સાથે રહીને જ કાંઈ યોજના વિચારી નાખશું.’

પેલા સોમાભાઈનાં હજી ડગલો—ચક્ષમાં દૂર નથી થયાં. એ કહે: ‘હજી સુધી કાંઈ ભલે ન કરી શકાયું, જિતુભાઈ! પણ હવે બે—ચાર દિવસમાં ઘડાકો થયો જાણો. આ વખતે તો એવું રસાયણ શોધી કાઢ્યું છે કે ઝોરડામાં એક ટીપું નાખો કે અંદર બેડેલા એકેએક બેભાન. આપણે જ સભાન. ગમે તે કરીને લહેરથી ચાલ્યા આવો ને.’

હું કહું છું : ‘જોજો ભાઈ, એ ટીપું લાવીને ક્યાંક મારે જ ઝોરડે ન અજમાવતા !’

રાતના ચાર કલાક હરીન્દ્રે એના અખતરા ખતાવવામાં વિતાવ્યા. ગજબની છે આ છોકરો. ઘેર બેડાં એણે આપઠિકલતથી ઝોણમાં ઝોણ ને સસ્તામાં સસ્તા માલે ક્યાં સાધનો બિલાં કર્યાં છે ? ખરાખર સમય પ્રમાણે કામ આવે તેવાં સાધન, દૂરથી ફેંટી શકાય તેવાં સાધન, લાથોલાથ ફેંટી શકાય તેવાં સાધન, ચાર ફૂટની દીવાલને પણ અસર કરે તેવાં સાધન. માત્ર એને જોઈએ તેવો માલ પૂરો મળતો નથી એટલો જ વાંધો છે. એક ભયંકર રસાયણ શોધવા હજી એ બેડો બેડો એ મિશ્રણો કર્યે જ જાય છે.

એક પછી એક રસાયણનાં ટીપાં એ નાખતો જાય છે અને મિશ્રણો કર્યે જાય છે ઘડીક ભડાકો થાય છે, તો ઘડીક ધુમાડો. ઘડીક મિનિટોની મિનિટો ચલી જાય છે અને હરીન્દ્ર વાતો કર્યે જાય છે. એની વાતોમાં ક્યારે બાંધ આવી ગઈ તેની ખબર પણ ન પડી.

સવારે મારે સલામત સ્થળે જતો હતો ત્યાં જ ટણુણુ ટણુણુ કરતા બંબા પેટ્રોલની ટાંકીઓ તરફ દોડ્યે જતા હતા.

સ્થળે પહોંચતાં જ કિશોરે આવીને ફરિયાદ કરી: ‘તમારે કહી દેવું હોય તો કહી દેજો આ કુલસુમબેનને. આમ જુઓ, અમને આટલો બધો માર ખવડાવ્યો.’ આમ કહીને પહેરણ બાંધું કરે તો આખે શરીરે સોળ બિંદ્યા છે.

મેં પૂછ્યું: ‘કુલસુમબેન તને માર ખવડાવ્યો ? કેમ કરતાં !’

કિશોર કહે: 'કેમ કરતાં છું ? કાલે અજવાળી રાત હતી એટલે કહે કે અમે નિશાની કરીએ ત્યાં સુધી તારી સેનાને લઇને બંદરકાંઠે નાગેલિયો દા રમજો. અમારાથી કાંઈ ના પડાય છે ? રમવા મયા તો મિલિટરીના સોલ્જરો ના પાડવા આવ્યા. મારે તો મારા સેનાપતિનો હુકમ માનવો ને ? કહ્યું કે અમે તો રમવાના જ. અસ, ચાર ચાર કલાક સુધી ઝાલ બત્તી ન થઈ ત્યાં સુધી નાગેલિયો દા રમવો પડ્યો અને આટલો માર ખાવો પડ્યો. એ પછી નિશાની થઈ, એની સાથે એકદમ ભડકા થયા એટલે લામતાં લાગતાં બે વાર પડી જતાં ગોઠણુ ભાંગ્યા તે વધારામાં.'

કિશોરે વાત પૂરી કરી ત્યાં રજુનિત અને કુલસુમ આવી પહોંચ્યાં. સાથે એમના છ જોડીદારો પણ છે. બધાનાં કપડાં કાદવ કાદવ ભરેલાં છે, પણ મેં પર ઉત્સાહનો પાર નથી. આવતાં વેંત અંદરના ઓરડામાં આડાં પડતાં ખિખિયાટા ગજવવા ઝાગ્યાં અને એકબીજા સામે જોઈ ડોળા ફાડતાં કહેવા ઝાગ્યાં: 'જૂ...ત ! વોય આપ રે...જૂ...ત !'

હું પૂછું છું: 'અરે શી વાત છે ? ગાંડાં તો નથી થઈ ગયાં ?' બધા કુલસુમની સામે જોઈને કહે છે: 'જૂ...ત...જૂત... !'

માંડ માંડ અરધી કલાકે બધાં હસતાં બંધ થયાં પછી રજુનિત વાત કહી શક્યો તે આ હતી: 'અમે આવે ખાડીમાંથી પડીને તરતા તરતા ટાંકીથી દૂર એકાદ માઇલે બંદર ઉપર આવતાં રહ્યાં. ટાંકી પાસે આવ્યા ત્યારે જોયું તો કિશોર બંદરકાંઠે શહેર ખાણુ નાગેલિયા દા રમી રહ્યો હતો અને પહેરેગીરે એને તગડી રહ્યા હતા. અમે ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ટાંકી પાસે આવીને જોઈએ તો એક પહેરેગીર પાયામાં જ સૂતો ઘેરે. કદાચ એ જાગી જાય તો ? એને દબાવ્યા વગર છૂટકો નહિ. મેં કહ્યું: 'બોલો કુલસુમબેન, કયું કામ કરો છો ? ટાંકી પર ચડવાનું કે પહેરેગીરને દબાવવાનું ?' કુલસુમબેન કહે: 'જેઅમી કામ મારું.' તરત એ બીજા બેને લઈને પાછાં ખાડીએ ઉપડ્યાં. આખે

શરીર, મોઢે કાઢવ બૂસીને પહેરેગીર માથે બેસી પડ્યાં. હાથમાંથી હથિયારો ખેંચતાં ડોળાં તણીને કહે: ‘ભૂ...ત!’ બિચારા પહેરેગીરના-યે ડોળા તણાઈ રહ્યા. બોલે કે ચાલે, દરમ્યાન અમે ટાંકી માથે ચડીને મૂકવાની વસ્તુ મૂકી દીધી. પણ કદાચ પાછળથી પહેરેગીર ખૂમ મારે તો? એ બીકે ‘ભૂ...ત!’ ‘ભૂ...ત!’ કહેતાં એની બંદૂક બતાવતાં બતાવતાં મોં આડા દૂરના દર્ષને ટાંકીથી દૂર મોટા પથર સાથે બાંધી દીધો. બંદૂક ઉપાડીને ખાડીમાં ફેંકી દીધી અને અમે ભાગી છૂટ્યાં. પણ તરતાં તરતાં પાછળ જોઈએ તો ભડકા નીકળે અને આગળ જોઈએ તો એક માછીમાર હોડી લઈને જાનાંમાનાં માછલાં મારે. અમને જોઈને બિચારો ઠરી ગયો. એને થયું કે પહેરેગીરે આગ્યા. બિચારો હાથે પગે લાગવા લાગ્યો. કુલસુંભએન કહે: ‘હમણાં ને હમણાં ખાડી પાર કરી દે તો સાહેબને તારો રિપોર્ટ ન કરીએ.’ બિચારે હલેસાં મારીને તીરવેગે ખાડીપાર કરી દીધા. અમે ઝિતર્યા કે એ ભાગ્યો. આથમણી તરફ અને અમે ભાગ્યાં ઉગમણી તરફ. શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ટણ્ણુનું કરતી ફાયર બ્રિગેડની મોટરો ટાંકી તરફ દોડી રહી હતી.’

‘અસ, ખીજા દિવસ સવારથી પોલીસની દોડધામ શરૂ થઈ ગઈ છે. ભોગજોગે આ અરસામાં જ લાલપુર-અંકાડા વચ્ચે એક ટ્રેન ગિચલી પડી છે. પછી તો બાકી શું રહે? સ્ટેશને પોલીસો, શહેરમાં પોલીસો, પરામાં પોલીસો. ચારે બાજુ દોડધામ મચી ગઈ છે.’

ખીજા દિવસે વિજ્ઞાનલાઈ આવેલા. તે કહે: ‘ટાંકી તૂટતાં તો કરે-ડોળું નુકસાન થયું. મજબૂતું કામ થયું કહેવાય. કાણે કયું હશે?’

હું કહું છું: ‘રામ જાણે, ભાઈ! મને તો હજી મળવા-કરવામાંથી કાઢને પૂછવાનો ચે ક્યાં વખત રહે છે?’

ત્યાં તો બપોરે આવીને ખેલા શાંતિકુમાર કહે: ‘અસ, મજૂરોમાં કામ કયું તે આ વખતે કામ આવી ગયું.’

હું પૂછું છું: ‘ક્યાં કામ આવી ગયું?’

શાંતિકુમાર કહે છે: ‘અંદર પર જ તો. ત્યાં કામ કરતા આઠ મજૂરોએ ગઈ રાતે કામ પતાવી દીધું.’

હું કહું છું: ‘જેને, ખોટે નામે ન કહેતા હોય.’

શાંતિકુમાર કહે: ‘ના રે, ઘણા દિવસથી અમારે વાતો ચાલતી જ હતી. માત્ર સોદામાં વાંધો આવતો હતો. એ કહેતા હતા ચાર હજાર, અમે કહેતા હતા દોઢ હજાર. છેવટ કાલે રાત્રે ન રહી શક્યા તે પતાવી નાખીને સવારે દોઢ હજાર ગણી ગયા. કામ કરતાં કપડાં પેટ્રોલવાળાં થયેલાં એ પણ મૂકતા ગયા છે ને?’

સાંજે આવીને પ્રમોદરાય કહે: ‘ગજબના કહેવાય હો?’

હું પૂછું છું: ‘કાણ?’

પ્રમોદરાય કહે છે: ‘પહેરેગીરો જ તો. પહેરો ભરતાં ભરતાં પોતાને માથે ન આવે તે રીતે ટાંકીનું કામ પતાવી દીધું. મારા આપુજીને કહે કે પકડાઈ જઈએ તો બેરાં-છોકરાં બે-પાંચ વરસ કાઢી શંક એટલી જોગવાઈ કરી દો, શેઠ. આપુજીએ પણ કામ જોઈને રોકડા અદારસો કાઢી દીધા.’

રાતને વખતે જોગદસ ચડાવીને સોમાભાઈ આવ્યા. એ કહે: ‘સાંભળ્યા ને આપણા ધડાકા?’

મેં પૂછ્યું: ‘કયે સ્થળે વળી?’

સોમાભાઈ કહે: ‘આખી દુનિયાએ સાંભળ્યા અને તમે જ નહિ? આ અંદર પર અને રેલ્વે પર. બધાં મોરએ બે ધડાકા. તમારી રાહ જોઈને બેસી રહેવાય છે?’

હું પૂછું છું: ‘શું કહો છો, સોમાભાઈ?’

સોમાભાઈ કહે: ‘તમે સાંભળો છો તે જ. બીજું શું? પરમ દિવસે લાલપુર જઈને રાત રહેલો. સાથે એક જ જગ્યાને લેતો ગયેલો. આગળથી સાધનો વગેરે ત્યાં જ દટાવીને તૈયાર રાખેલાં. દૂતનો સમય

વગેરે પુરતી તપાસ કરી લીધેલી. અસ ટ્રેન આવે તે પહેલાં દસ મિનિટમાં કામ પતાવીને ચાલી નીકળેલા. માઈલ દૂર જતાં ભુકફાંગ અવાજ સાંભળ્યો તે શહેર ભેળા. હજી થાક નહોતો ઊતર્યો ત્યાં કાલે રાતે અંદરની વાત પતાવી નાખી. ધરમતા કામમાં વળી ઢીલ શી ?

‘ અંદરની વાત કેમ પતાવી ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘ કેમ શું ? કળેમળે જ તો. ત્યાં પહેરો ભરતા પહેગીર જેવો જ પોષાક પહેરી લીધેલો. હાલેથી પહેરેગીરની સાથે જ ત્રણ કલાક પહેરો ભર્યો. વહેલી સવારે પહેરેગીર ઝોલે ગયા ત્યારે કામ પતાવીને રવાના. ભલે ને બધા શોધ્યા કરે. રેલ્વેનું કામ પતાવવા એક જાણુને સાથે લીધેલો. અંદર પર એકલે જ હાથે પતાવી નાખ્યું. ’

હું કહું છું : ‘ સાવજને તે વળી સાથની જરૂર હોય ! શાખાશ, સોમાભાઈ. પણ આવા કામમાં નાણાં માટે શું કરે છો ? ’

સોમાભાઈ કહે : ‘ શું કરે, કામ જ ઘેર ખેડાં નાણાં અપાવે. કાલે રેલ્વેના કામ માટે છગનભાઈ શેઠ પાંચ હજાર આપી ગયેલા. અને આજે આ અંદરના કામ માટે ધરમચંદ શેઠ છ હજાર આપી ગયા. છગનભાઈએ પણ-એકર કરી, પણ કહ્યું કે નથી જોઈતા. વધારે જોઈશે ત્યારે ક્યાં નથી માગી લેવાના ? ’

પોલીસની દોડધામ વધતી જાય છે તેમ પેલા મિલ-મેનેજર મને મળવા માટે છેલ્લા બે દિવસમાં આઠ વખત આવી ગયા.

હું અંદરના ઓરડામાં ખેડો છું અને બહાર ખેડો તે પૂછી રહ્યા છો : ‘ કુલસુમબેન, જિતુભાઈને મળવાની કાંઈ સગવડ... ’

કુલસુમ કહે છે : ‘ તપાસ કરવી પડે. પત્તો મેળવતાં એકાદ-બે દિવસ ચાલ્યા જાય. પછી ચે મળવાની તો મુશ્કેલી. એ કરતાં કામ હોય તો મને જ કહો ને ? હું સંદેશો પહોંચાડી દઈશ. ’

મિલ-મેનેજર કહે છે : ‘ સંદેશાથી કામ પતે તેમ નથી. રૂબરૂ જ મળવાની જરૂર છે. એમને માથે સારી પેડે જોખમ છે, તેથી તો... ’

કુલસુમ કહે છે : ‘પણ શું થાય ? હજી તપાસ કરાવતાં...’

મિત્ર-મેનેજર કહે છે : ‘તમારે તપાસ કરાવતાં વળી વખત શેનો જાય ? ખબર તો મને ય છે કે ક્યાં જિતુભાઈ બેઠા છે. પણ સીધેસીધા મળવા જવું એ આપણી ટેકટીકસમાં શામે નહિ. આ તો આપણે હાથે નિયમન જળવાય એટલું વધારે સારું, તેથી...’

કુલસુમ કહે છે : ‘એમાં કશો વાંધો નહિ, સાહેબ. તમે જિતુભાઈને સીધેસીધા મળવા ચાલ્યા જાઓ એમાં કોને ખોટું લાગવાનું છે ? ત્યારે તમે સીધા જ મળી લેશો ને ?’

‘હા, હા, હું સીધો જ મળી લઈશ...’ કહેતા મેનેજર રવાના થાય છે. એમને વળાવીને કુલસુમ આવે છે કે હું કહું છું : ‘કુલસુમ, એમને કેમ પાછા કાઢ્યા ? એ તો વિશ્વાસપાત્ર માણસ છે...’

કુલસુમ કહે છે : ‘મને એમનામાં વિશ્વાસ નથી બેસતો. તમારે એને મળવાની જરૂર નથી. નહિ મળો તો કામ નહિ ચટકા જાય.’

જુદે જુદે સ્થળે ફરી પાછા ખીજા બે દિવસમાં મિત્ર-મેનેજર છ વખત મને મળવા આવી ગયા. પણ હું ક્યાં હોઉં છું તેની એને ક્યાંથી ખબર પડી જાય છે ? પેલો લલિત કહે છે : ‘એ આખો દિવસ પોલીસ-અધિકારીઓને ત્યાં બેઠા હોય છે. એમનાથી ચેતવા જેવું, હો જિતુભાઈ ? એક માણસે તો કહ્યું છે કે મેનેજર સાથે ખાતાએ સીધો કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો છે. એક એક વિગતે એક સો.’

પાંચમે દિવસે મેનેજર સાહેબ કહી ગયા છે : ‘મારાથી છુપાઈને રહેવામાં સાર નથી. લડતના કામ માટે હું આટલા બધા દોડા કરું અને મારા પર આટલો બધો અવિશ્વાસ ? હું આપું તો માથું આપું, તેમ લઉં તો માથું લઉં તેવો છું. કહી દેજો જિતુભાઈને.’

કુલસુમ કહે છે : ‘સાહેબ, ભગવાને માથાં ક્યાં બે આપ્યાં છે કે બે વખત મરવું પડે. એક જ વખતની ચિંતા છે ને ?’

અસ, બીજા દિવસથી ધમાલ બોલવા લાગી છે. દોડાદોડ કિશોર સમાચાર આપવા લાગ્યો છે : ‘આપણો ગાંધીરાડ પરનો સ્ટોર પકડાઈ ગયો, પોલીસો માલ મેળવી રહ્યા છે ને નોંધ કરી રહ્યા છે.’

‘આપણું પ્રમોદભાઈને ત્યાં હતું તે કારખાનું ઝડપાઈ ગયું છે. પ્રમોદભાઈ પકડાઈ ગયા છે. હરીન્દ્ર છેલ્લી ઘડીએ છટકી ગયો છે.’

‘કામ પતાવવા જતાં દિનેશ અને સ્વીન્દ્ર પકડાઈ ગયા છે. છેલ્લી ઘડીએ થાપ આપીને એક લલિત છટકી ગયો છે.’

લલિતે સમાચાર મેળવ્યા છે કે મારા રહેઠાણનો પણ પત્તો પોલીસને લાગી ગયો છે. દોડાદોડ એ મને ફેરવવા માટે બીજા સ્થળનું નામ આપી ગયો છે. કિશોર મને એ સ્થળે લઈ જઈ રહ્યો છે. હું મનૂરનો પોપાક પહેરી એની પાછળ ચાલ્યો જાઉં છું. એક શરી પસાર. બીજા પોળ વટાવું ત્યાં કાઈ વાઘરણે મને ધક્કો દીધો : ‘મર રે, મર, મારા રોપા ! ઊંચી ચાંપ રાખીને હાલતાં.....’

‘માફ કરજો અહેન...’ કહેતો ચાલવા જાઉં ત્યાં વાઘરણે મિચકારો માર્યો અને હળવેથી બોલી : ‘જિતુભાઈ, આ બાળુ ચાર પોળ મૂકતાં પોલીસ ઊભા છે. એકદમ મારી પાછળ.....’

‘પણ કિશોર મને લલિતે કહેલા મકાન તરફ લઈ જાય છે.’

‘લલિતભાઈને કદાચ છેલ્લી ખબર નહિ હોય. એકદમ....’

કહેતાં વાઘરણ વેશે કુલસુમ ઝડપથી આડી પોળ તરફ ફટાઈ. હું બેધ્યાન નજર રાખી એની પાછળ ઊપડ્યો. વળી પાછી એક ગલી પસાર, બીજા પોળ પસાર, ત્રીજા પોળમાં એક ખડકી મારફત થઈને એક આલીશાન મકાનમાં આવીને વાઘરણે અવાજ કર્યો : ‘એ...બા...દાતણ લઈ લેજો...હો.’

તરત અંદરથી આવી એક ટ્રાલેજિયન ઊકરીએ દાતણ લઈ લીધાં અને મને અંદર આવવા ઈશારો કરી દીધો. અંદર જતાં વેંત

રસોવાનાં કપડાં પહેરાવી દીધાં અને રસોડામાં બેસારી દીધો. મને પૂછે છે : ‘કેમ મહારાજ ! આ કપડાં ફાવશે કે ?’

હું કહું છું : ‘હા, હા, આ તો શું, તમે પહેર્યાં છે એ આપો તો એ પણ ફાવી જશે. શું રાંધવાનું છે એ કહી નાખો ને ?’

બહેન કહે છે : ‘રોટલી, દળ, ભાત, શાક...’

હું પાટલી-વેલણ હાથમાં લેતાં કહું છું : ‘રાંધેલું ખાવાનું જ હોય તો એક મીઠાનું પ્રમાણ આપતાં જાઓ. રોટલીના ગમે એટલા ખૂણા હશે તો ગળે ઉતારવામાં વાંધો નહિ આવે.’

વાધરણનો બીજો દિવસે કામ કરવાવાળીનો અવતાર થઈ ગયો છે અને દસ રૂપિયાના પગારથી આ આલેશાન મકાનમાં કામ કરવા લાગી ગઈ છે. ગોળામાં પાણી ભરતાં પૂછી રહી છે : ‘મહારાજ, હવે શું રાંધશું ? અર્ધા ભાગનો લોટ ચક્કીએ દળાવતાં બળી ગયો.’

હું કહું છું : ‘જેટલો લોટ હોય તેટલાની રોટલી કરી નાખીએ. ભૂખે મરવા કરતાં બે રોટલી પેટમાં જાય તો બે સંતોષ.’

અને બીજા દિવસથી કામ શરૂ થઈ ગયું છે. પણ ત્રીજે દિવસે વાસણ માંજતાં માંજતાં હળવે હળવે કામવાળી કહ્યા કરે છે : ‘સુરેશ માલ લખતે કારખાના તરફ જઈ રહ્યો હતો. પોળની બહાર નીકળતાં જ સામે પોલીસનો ખટારો નીકળ્યો અને એના હાથમાંથી થેલી પડી ગઈ. પડતાં વેંત ધડાકો બોલી ગયો અને પોલીસોએ ખટારામાંથી ઊતરીને સુરેશને પકડી લીધો. એ જ રીતે ગઈ કાલે રાત્રે માલ લખતે રમેશ મિત્ર તરફ જઈ રહ્યો હતો. કોણ જાણે કેમ, પણ વહેલી સવારે સમાચાર મળ્યા કે ધનેશ્વર પરને છેવાડે ધડાકો થયો છે અને ત્યાંથી એક છોકરો પકડાઈ ગયો છે. ત્યાં પહેરે ભરતા પોલીસે લખાવ્યું છે કે મેં તો સવારે આલેખતો પડકારો કરતાં ભડાકો થયો અને છોકરાને પકડી લીધો. પણ મને થાય છે કે મિત્ર તો છે ગામને ઉત્તર છેડે અને રમેશ આમ દક્ષિણ છેડે ક્યાંથી નીકળ્યો ?’

હું કહું છું : ‘એ તો આપણે ત્યાં આ અખતરો આપણા જીવાનો માટે નવો છે તેથી એમ થતું હશે. હજી આ વસ્તુને હાથમાં લેતાં મગજ પરનો કાપૂ ગુમાવી બેસતા હશે. પેલા અજિતકુમાર નહોતા કહેતા કે એમણે પણ પચીસ વરસ પહેલાં આ કામ શરૂ કર્યું ત્યારે આવા દાખલાઓ બની ગયેલા. પણ આપણા ગુજરાતના માયકાંગલા જીવાનો આજે એ લાઇને ચાલી નીકળે છે તો આવતી કાલે એને દહાની જેમ રમાડતા થઈ જશે. મૂંઝાવાની જરૂર નથી.’

કામ થોડું થોડું પણ ચાલવા લાગ્યું છે. પાવરહાઉસનું એક એંજન ખોટવાયું છે, મિલ ચાર દિવસ બંધ રાખવી પડી છે, રેલ્વેના કારખાનામાં અગત્યનાં સાધનો ભાંગી ગયાં છે. પણ સાથો-સાથ પકડાપકડી પણ વધતી જાય છે. પકડાવા છે બધા જ જીવાનો અને કોર્લોજીયનો. એમને મારફ્ટ થયાના સમાચાર વધતા જાય છે અને બીજી બાજુ મારા નામ પર છતામ પણ વધવા લાગ્યું છે. ગઈ કાલે એક હજારના વધારીને બે હજાર જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. પોલીસને વધારે બાતમી મળતી જતી લાગે છે.

પણ લલિત સમાચાર લાવવા લાગ્યો છે કે રમેશના બાપા અને રવીન્દ્રના ભાઈ—બન્ને ગામના આગેવાન વટીલો બોલી રહ્યા છે કે ‘બસ, આ લડત ચલાવનારા લાહેરથી કાઢના ધરમાં બેઠા મોજ કરે છે અને આવા નિર્દોષ છોકરા હોળીનાં નાળિયેર બની જાય છે.’

પણ આવા નાના કાર્યક્રમે કેમ ચાલશે? હજી રાજનગર સાથે બધા વ્યવહારોને સાંધતો સંગમેશ્વરનો જંગી પૂત્ર જિભો છે. એનું કંઈ કર્યા વગર છૂટકો છે? એને માટેનો માલ બનાવવા માટે હરીન્દ્ર આઠ દિવસથી ઉત્તરગરા કરી રહ્યો છે, પણ હજી સફળતા મળતી નથી. આજે તે આ ઘેર લાકડાં નાખવા આવેલો. કામવાળી કહે: ‘હવે આને બેય હાથે ઠૂઠો કરવો છે કે શું?’

હું પૂછું છું : ‘કેમ?’

કુલસુમ કહે છે : ‘જુઓ ને એનો જમણો હાથ.’ જેઠિં છું તે જમણે હાથે પાટો બાંધ્યો છે. પાટો ઉખેળીને જોતાં હરીન્દ્રનો આખો હાથ થરથરી જાયો. છેવાડાની ત્રણ આંગળીઓ જોડી મઠી છે. કાંડા પાસે પણ ધારું પડી ગયું છે.

હું પૂછું છું : ‘કેમ કરતાં થયું આ ?’

કુલસુમ કહે છે : ‘પેલું રસાયણ બનાવતાં કડકો થયો અને હાથ ઝડપી લીધો. એ તો કિશોર પોતાના બે સાથળ વચ્ચે દાબી દીધો એટલે...’

હરીન્દ્ર કહે છે : ‘હજી ડાખો હાથ સાબૂત છે ત્યાં સુધી વાત નથી મૂકવી. પકડયે છૂટકો છે.’

કુલસુમ કહે છે : ‘આના કરતાં તો લલિત સમાચાર લાબ્યો છે તે પાર પાડીએ તો તૈયાર માલ મળી જાય.’

હું પૂછું છું : ‘શા સમાચાર છે ?’

કુલસુમ કહે : ‘અહીંથી પાંચ માઇલ દૂર સરકારી કારખાનામાં ચૂંપડીના પેટાળમાં આવો માલ છે. ભરી બંદૂકે પહેરો છે. પણ મળે તો પચાસ પૂલ ઉડાવવાનો માલ હાથ લાગી જાય.’

વિગતો સાંભળી જેઠિં હરીન્દ્રને કહી દીધું : ‘આજથી અખતરા મૂકી દેજે. તૈયાર માલ છે, પછી શું ?’

બીજે દિવસે લલિતે બંધી માહિતી આપી દીધી. બસ બે જ પહેરે-ગીર છે. હું પોતે જ તૈયાર થાઉં છું. બધા ના પાડે છે. હું કહું છું : ‘બધો વખત પાછળ બેઠાં કામ ન કરાય. ગામના લોકો વાતો કરે એનો વાંધો નથી, પણ આપણા સૈનિકોને યે કોઈ દિવસ શંકા ન થાય માટે આગેવાને નૈનિક ધોરણે સાચવી રાખવા જોખમી કામમાં ક્યારેક જવું જ જોઈએ.’

કુલસુમ ઘણી ના પાડે છે, પણ મારો વિચાર મક્કમ છે.

પકડાઈ જઈ તો કુલસુમે બધું કામ સાંભળી લેવાનું છે. સાથે રણજિત, પ્રશાન્ત અને લલિત આવવાના છે.

સમી સાંજે ચાલી નીકળ્યા. દસને સુમારે જાપાના વિસ્તારમાં. કાંટાની વાડ સામે જ ઊભી છે. દૂર દૂર ભરી અંદકે કાળા ઓળા ફરી રહ્યા છે. કાળા ઓળાની પાછળ આધે આધે મોટું ધાણું દેખાય છે. એ જ ઝૂંપડી. અમે ચારે જણાએ કેમ આગળ વધવું તે આગળથી જ નક્કી છે. ઓલવાની વાત નથી. એક પછી એક પગલાં ઊપડતાં આવે છે. આવ્યા, આવ્યા, આવ્યા, ઝૂંપડી પાસે આવ્યા.

‘આ...લ. બેલ...’ પોકારતો પાસેથી પહેરેગીર નીકળ્યો. અમે જમીન પર સૂઈ ગયા. પણ પહેરેગીર ત્યાંથી ખસતો જ નથી. છાતી ઝાંચે લઈને હાથને નેરે ધસડાતા ઝૂંપડી તરફ જઈ રહ્યા છીએ. નેજે છાતી, જમીન સાથે ધસાઈને અવાજ ન કરતી. આવ્યા, આવ્યા, ઝૂંપડીને બારણે. પહેરેગીર દૂર અંદક જમીને ટેકવીને બેઠો છે.

રણજિતે રસાયણ લગાડ્યું. બારણું ઉઘાડ્યું. પતરાનું બારણું બોલ્યું ચરૂરૂરૂ. જોણે ચાલ ચીરતો અવાજ. અમે થંભી ગયા. પહેરેગીરે સાંભળ્યું હશે? એક ક્ષણ પસાર. જાણે એક યુગ. પહેરેગીર બેઠો જ છે. અમે અંદર દાખલ. બહાર પ્રશાન્ત ઊભો છે. અંદરનું ખાનું બોલ્યું. ભોંયતળિયાનું તાળું રસાયણે તોડ્યું. આખો માણસ સમાઈ જાય તેવડું ખાનું. રણજિત અંદર ઊતરી પડ્યો. હાથ ફેરવતાં એક ખૂણથી હથિયાર હાથ આવ્યાં. બીજે ખૂણે સરંજામ. ત્રીજે ખૂણે અમારે જોઈતો માલ. એક પેટી, બે પેટી, પચાસ પેટી પડી છે. પણ અમે તો બળ્લમે ઉપાડી જઈએ તો ચે બસ છે. આઠ પેટી ઉપાડી લીધી. રણજિતે બહાર છલંગ મારી.

દરેકે બળ્લમે પેટી લઈ લીધી. પ્રશાન્તને આપવાની બે પેટી રણજિત આપે છે ત્યાં ફડ...સતન કરતી ગોળી છૂટી. પ્રશાન્તે બારણે ટકારા દીધા. ભયની નિશાની. અમે બહાર છલંગ દીધી. ઉત્તરમાં ભાગી

છૂટયા. એ બાબુ પણ પહેરેગીર. આથમણા ફંટાયા. ત્યાં પણ પહેરેગીરો. અરે, બે જ પહેરેગીરોની વાત સાંભળેલી ને આટલા બધા કયાંથી ફૂટી નીકળ્યા ?

દક્ષિણ તરફ નાઠા ત્યાં ફડ.....કરતી ગોળી રણજિતનો સાથળ ચરકાવતી ચાલી ગઈ. પહેરણ ફાડી રણજિતે પાટો કસકસાવ્યો અને અમે ઉગમણો દરિયાનો રસ્તો લીધો. ત્યાં તો પ્રશાન્તની પોંડી વીંધતી ગોળી ચાલી ગઈ અને પ્રશાન્ત પડી ગયો. પ્રશાન્તને ઉપાડી લેવા રણજિત નીચે નમ્યો પણ પ્રશાન્ત કહે : ‘તમે ભાગી છૂટો. મને ઉપાડીને નહિ ભાગી શકો. બધા એ કયાંક...’

ત્યાં તો ફડ ફડ...ધા વધવા લાગ્યા. પહેરેગીરો અમારી પાછળ આવી રહ્યા છે. એમનાં બૂટના અવાજ પછડાઈ રહ્યા છે. એક ગોળી મારો કાન ઉપાડતી ચાલી ગઈ. મગજમાં તમરાં બોલી ગયાં. રણજિતનો હાથ પકડી લીધો. સહેજ ડાખી તરફ ગોળી આવી હોત તો ખોપરી ફાડી નાખત ને ? અહીં જ રામ રમી જત ને ? બસ, કાંઈ કરી શકું તે પહેલાં અહીં જ અંત આવી જત ? એક ક્ષણ વિચાર ફરક્યો ન ફરક્યો ત્યાં તો રણજિતે મારો હાથ ખેંચી આગળ લીધો અને પોલીસનાં બૂટ ગાજવા લાગ્યાં. લલિત હેમખેમ આગળ જમ્મ રહ્યો છે. હમણાં પોલીસો આવી લાગશે અને...

ત્યાં તો ફડ ફડ...ખીંગ અવાજ બોલવા લાગ્યા. આખું લશ્કર જિતયું છે કે શું ? અમે એક ક્ષણ થંભી ગયા. પણ હવે પોલીસ પાછળ કાં નથી આવતી ? ફડ ફડ...ગોળીઓ તો ગાજ્યા કરે છે.

રણજિત ઝીણી આંખે જોતાં કહે છે : ‘પોલીસો જિભા રહી ગયા લાગે છે. ચાલો ભાગી છૂટીએ.’

ભાગી છૂટયા. હજી ગોળીઆર તો થયા કરે છે. જખતાનો વિસ્તાર પસાર. અચાનક ધુવડ બોલ્યું. પણ આ અવાજ ધુવડથી કાંઈક જુદો કાં ? ગોળીઓમાં તરત જ ઘટાડો. સાયકલો ખખડે છે. અરે, અહીં

સાયકલો ક્યાંથી? લલિત આધો નીકળી ગયો છે. અમે એક નાળા પાસે પહોંચીએ ત્યાં એક ઓળો બિભો થયો. અમે ભાગવા જઈએ ત્યાં ધીમે અવાજ આવ્યો : ‘જિતુભાઈ? આ બાબુ, એકદમ !’

અરે, આ તો કિશોર. એકદમ નાળા નીચે લઈ જઈને સાયકલો બતાવી. કહે છે : ‘આના પર ભાગી છૂટો. અમે આવી પહોંચીએ છીએ.’

હું પૂછું છું : ‘અમે એટલે કાણ ?’

કિશોર કહે છે : ‘કુલસુમબેન અને હરીન્દ્રભાઈ પાછળથી અમને સમાચાર મળ્યા કે અચાનક અહીં પહેરેગીરો વધી ગયા છે, તેથી કુલસુમબેને પહેરેગીરોને બાંધે રસ્તે દોરવવા આ બધું ગોઠવ્યું છે. તમે ભાગી છૂટો. નક્કી કરેલે મકાને ન જતાં સીધા બંગલે જ જાવો. બહારને મકાને પણ મુશ્કેલી છે.’

હું ને રણજિત સાયકલો પર ભાગી છૂટ્યા. લલિત આગળથી ભાગી છૂટ્યો છે એટલે ચિંતા નથી. એક પ્રશાન્ત રહી ગયો. અમે વહેલાં અંધારામાં જ બંગલે પહોંચી ગયા.

સવાર પડી ત્યાં તો ‘એ દૂધ લઈ લ્યો આ...’ કરતી દૂધવાળીએ આવીને દરવાજાને બંધ કરી દીધા. એક બેઠરામાંથી દૂધ દેતાં બાબુ બોધરું રસોડામાં ધકેલી દીધું. જોઈું છું તો પ્રશાન્તે સોંપેલી પેટી. દૂધવાળી કહે છે : ‘માલ તો મળ્યો, માલનો લાવનારો પકડાઈ ગયો.’

સવારે પાછી કામવાળી કામે આવી ગઈ છે. શહેરમાં પોલીસની દોડધામ વધી ગઈ છે. લલિત હેમખેમ આવી ગયો છે. માત્ર એની પેટી એણે દૂરને કાઠક સડામત સ્થળે મૂકી દીધી છે.

ફરી પાછો કાર્યક્રમ શરૂ થાય છે. નાનાં નાનાં કામ અમલમાં મુકાય છે અને મારા નામ પર જનજનતાનાં પરાક્રમેની વાત વધતી જાય છે. લલિતે કિશોરને સમાચાર આપ્યા છે : ‘તને ખબર છે કિશોર, પોલીસખાતામાં તો વાતો થાય છે કે આ બધાં કામ કરનાર જિતુભાઈ જ છે. પણ જિતુભાઈ વિષે પોલીસોમાં ખ્યાલ છે છ કૂટના

કદાવર માણસનો. ચાર પોલીસને તો એક બથમાં લેતાં થે ભીંસી નાખે એવા મજબૂત મનાય છે. રેઇડ પાડવા જતાં એકલો પોલીસ ઘરમાં પગ મૂકતો જ નથી.’

ફરી પાછી ઘરપકડો શરૂ થઈ છે. બીજો એક સ્ટોરરૂમ પકડાયો. પ્રશાન્તને પોલીસખાતામાં ખુબ મારફૂટ થયાના સમાચાર આવ્યા છે. કહે છે કે લડ નીકળ્યો, હરફ બોલતો જ નથી. આંખો બંધ કરીને બેસી ગયો છે.

ઘરમાં કોઈ માણસ નથી. કામવાળી પાણી ભરવા ગઈ છે. હું બેંકો બેંકો રોટલી વાણું છું ત્યાં ટપ્ કરતો પાણો આવીને પડ્યો. જાંચી નજર કરું ત્યાં બીજો પાણો...કાંઈક લયની જ નિશાની. તરત ખભે ફાળિયું નાખી બકાર નીકળ્યો. દરવાજો આવું ત્યાં કોઈ મુસલમાન જેવો માણસ બેઠો છે. બારણામાં પગ દેતાં મારો લથ માથ્યો. દર દર બીજા માણસો પણ ફરી રહ્યા છે.

હું ગરીબડે અવાજે પૂછું છું : ‘કાં, ભાઈસા’બ, કાંઈ વાંકગનો ?’

પેલો પૂછે છે : ‘કાણુ છો તું ?’

પેલો પૂછે છે : ‘આ બંગલામાં કોઈ માણસ છુપાઈને બેઠો છે ?’

હું ધીમે અવાજ કરીને વાત કરું છું ત્યાં બીજા માણસો પણ બેગા થઈ ગયા : ‘બંગલામાં પાછળના ભાગમાં ત્રીજા ઓરડાની અંદર પટારાની પાછળ એક ઓરડી છે ત્યાં જ, મારા સાહેબ ! નામ કાંઈક જયુભાઈ કે એવું...’

‘જિતુભાઈ નહિ ?’ પેલો કહે છે.

‘હા, હા, જિતુભાઈ જ. પણ બે હાથમાં બે રિવોલ્વર રાખીને જ બેસે છે. ચાળી પીરસવા જઈ ત્યારે મને તો ભાઈસા’બ, ભારે બીક લાગે. ઘરનાંને એકેએકને કહી દીધું છે કે ખબર પડી તો તમારો જીવ લક્ષિ, પછી પકડનારને...જેને, ભાઈસા’બ, મારું નામ ન આવે. મારા રાંક આહાલુનો...’

‘જા, જા, તારું નામ કોઈ નહિ લે.’ કહેતા પેલા માણસે ધક્કો માર્યો અને પાણી આવેલો એ ગદલી તરફ વળ્યો કે કામવાળી બેઠું લક્ષ્મી બેઠેલી દેખાઈ. તરત મારી પાસેથી પસાર થતાં કહે: ‘ગાંડી પોળમાં...ભગવાન દેવને ઘેર...’

ગપડયો. પહોંચી ગયો.

બીજા દિવસથી કામ શરૂ. સ્થળ બદલી નાખ્યું છે. પણ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવો છે. શહેર બહાર બધાને ભેગા થવાનું છે. કુલસુમ કહે છે: ‘હમણાં ધમાલ બોલી રહી છે. થોડા દિવસ થોભી જઈએ તો...’

હું કહું છું: ‘આવું ચાલ્યા જ કરશે. થોભ્યે કામ કેમ થાય?’

શહેર બહાર જઈ રહ્યો છું. સ્થળે આવીને બિભો. તદ્દન શાંતિ. ચોરડે ટકારા દીધા. બારણું બંધાયું. અંદર પગ મૂકું ત્યાં તો—

અરે, આ શું? બંને બાજુ પોલીસો બેઠા છે. તરત જ તેમણે મારો હાથ ઝાલી લીધો. થીજી ગયો. સામે ખુરશી પર છૂપી પોલીસના ઉપરી રાવસાહેબ વ્યાસ બેઠા છે. મને જોતાં કહે: ‘અરે કાણુ? જિતુભાઈ તો નહિ?’

મારું નામ સાંભળતા મારા હાથ ઝાલી બિભેજા પોલીસોએ દાઝી બાંધ્યા હોય તેમ મારા હાથ છોડી દીધા.

હું કહું છું: ‘હા, સાહેબ. જિતુભાઈ પોતે. રાજી થયા?’

રાવરાહેબ મોઢા પર દુઃખ લાવી કહે છે: ‘તમારી આશ્વાથી અહીં આવ્યો નહોતો. ખરેખર, જિતુભાઈ! ફરજ છે એટલે પકડું છું; પણ દુઃખ સહિત.’

થોડી વાર પછી શેરીમાં કાંઈક સિસોટી જેવો અવાજ આવે છે. પોલીસો બહાર દોડે છે. કાંઈક ખબર પડી ગઈ લાગે છે. હવે કોઈ પકડાય તેમ લાગતું નથી, તેથી મને બંધ ખટારામાં પૂરીને આવી નીકળ્યા. મારી પહેલાં કાણુ અને કેટલા પકડાયા છે તે ખબર

પડતી નથી. મન વિચારે ચડે છે : કુલસુમ પકડાઈ હશે ? રણજિત પકડાઈ ગયો હશે ? હરીન્દ્ર, કિશોર....

દફ કરતી મોટર પોલીસથાણે ઊભી રહી. અમારી પાછળ બીજી મોટરે પણ ચાલી. પણ મારી મોટરને ઠેક અંદરના ભાગમાં લઈ જવાનો હુકમ થયો. મને ઉતારીને રાવસાહેબ કહે છે : ‘મારો કાર્યપ્રદેશ પૂરો થાય છે, જિતુભાઈ ! તમારા નામનું ધનિમ મને મળશે, પણ એનું પ્રાયશ્ચિત્ત તમે કહો એ જ કામમાં વાપરીને કરી શકું.’

હું કહું છું : ‘જેલમાં ગયેલા સૈનિકોના ફંડમાં આપી દેજો, સાહેબ, લાલભાઈ શેઠની દુકાને...’

ઝોરડીમાં પુરાયો. ત્રીજો કલાકે મિ. જલમસિંહ આવી પહોંચ્યા. ‘આહો, પધારો પધારો, જિતુભાઈ ! તમે અમારાં આંગણું પાવત કર્યાં. અમારાં ધન્ય ભાગ્ય, ધન્ય ઘડી, તમારા જેવા પરાણા...’ કહેતા સાહેબ મીઠી આંખો દાળતા જાય છે.

‘ઠીક ત્યારે, લખાવો આપનાં પરાક્રમો. પરાક્રમો બીજાને મોઢે સાંભળીને થાકી ગયા. હવે તમારા મોઢે જ સાંભળી લઈએ એટલે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીએ...’

હું ચૂપ બેઠો છું.

‘લખાવો, લખાવો, સાહેબ ! એક વાર ભાગી ગયેલા તે પછી હાથ આવ્યા છે એ ખ્યાલ રાખજો. હવે ભાગી નહિ શકા. જેટલા સીધા ઊતરશે એટલું તમારે કાલમાં અને અમારે યોછી પંચાત. બોલો, ટાંકી તૂટી, કારખાનાનાં મશીન તૂટ્યાં, રેલ્વે પડી, ચોકીઓ તૂટી, થાણાં બળ્યાં...એમાં તમારો ભાગ ?’

‘કશો જ નહિ.’

‘કશો જ નહિ, એમ ? હાંડી પોળમાં, જેષી પામાં, ગાંધીશાહ પર તમારા સ્ટોરનાં ઠેકાણાં ?’

‘શાના સ્ટોર?’ હું પૂછું છું.

‘તમારા માલ-મસાલાના. પેલા ભગવાન દવેને ઘેર, પેલા હસમુખ વકીલના વંડામાં, પેલા હરિરામ ગોરની વાડીમાં.....’

અરે? આ સ્થળોની આને ક્યાંથી ખબર? આ તો અમારાં તદ્દન ખાનગી સ્થળો. કોઈ પકડાયેલાએ કહી દીધાં હશે?

‘બોલો, સાહેબ! એ સ્થળોએ તમે માલ મૂકેલા?’

‘ના, એ સ્થળો કદી જોયાં પણ નથી. સાંભળ્યાં પણ તમારે મોઢે.’

‘અહોહોહો, તદ્દન નિર્દોષ માણસ. બોલો, કુલસુમ, રણજિત, કિશોર, હરીન્દ્ર કયે સ્થળે છુપાયા છે?’

‘કોણ?’

‘કુલસુમ, રણજિત, કિશોર...’

‘તમારે મોઢે જ નામ સાંભળ્યાં. પછી સ્થળની વાત તો...’

‘એમ? તમે સીધા નહિ માનો. પ્રમોદભાઈ સાથે તમારે શો સંબંધ? નાણાં ક્યાંથી મળે છે?’

‘શેનાં નાણાં?’

‘તમારા કામનાં.’

‘કયું કામ વળી?’

‘આ ભાંગફેડનું.’

‘કામ કરતો જ નથી, પછી નાણાંની ક્યાં વાત છે?’

‘ઠીક, તમે સીધા નહિ માનો. અરે બલવંતસિંગ, હું બહાર જઈ આવું. તમે પૂછપરછ કરી જુઓ ને? કોઈ સમાચાર મળે તો. મારા કરતાં તમને વધારે ફાવશે.’ જલિમસિંગ ચાલ્યા ગયા.

અડીખમ બલવંતસિંગની પડખે બીજા બે પોલીસ આવીને બેઠા

રહ્યા. તેઓ પૂછે છે: ‘બોલો તમારા-રેડોર, ક્યાં કામ, ‘તમારા સાથી-દારો, નાણાં દેનારા ?’

‘કાંઈ જ નથી જાણતો.’ મેં કહ્યું.

ધડધડ તમાચા. પડતો રહી ગયો.

‘બોલો નામ.’

‘નથી જાણતો.’

ધડ ધડ તમાચા. ચક્કર, જમીનભર.

‘બોલો નામ...’ ‘નથી જાણતો...’ ધડ ધડ ધડ માથા પર પાંસામાં, પેટ પર, પેડુમાં..... ઓહ...ઓહ...

‘બોલો, બોલો, બોલો...’ ‘ધડ...ધડ...ધડ’ ‘નથી જાણતો.’

જીલ થોથવાય છે, માથું ભમે છે, ચક્કર આવે છે. એક મિનિટ, પાંચ મિનિટ, પંદર મિનિટ, ધડ ધડ ધડ... ‘બોલો, બોલો, બોલો’... ‘નથી જાણતો. નથી જાણતો.’ ધડાક...અવાજ સાથે કડાકો બોલ્યો. ‘ને જાણે મગજ ચિરાઈ ગયું. અંધારું ધબ્બ...ધડાકા દૂર દૂર જતા લાગે છે. શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ...

ધીમે ધીમે ભાન આવતું જાય છે. આંખે અજવાળાં પથરાય છે. આંખો ઉઘાડીને જોઈં તો સાંજનો સમય છે. દીવાઅત્તી થઈ ગયાં છે.

કડાપૂ કડાપૂ જોડાના અવાજ સંભળાય છે. ધડાક દરવાજો જીધડે છે. બલવંતસિંગ આવે છે. સાથે બીજા બે જણા. પૂછે છે: ‘કેમ સાહેબ ? જાગ્યા કે ? ત્રણ કલાકની જાંઘ આરામ માટે બસ છે. બોલો, હવે નામ આપશો ?’

‘જ્ઞાનાં નામ ? નથી જાણતો.’

ધડ ધડ, હેડો પડ્યો. જૂના ધા સળવળે છે. વેદના વધે છે. ધડ ધડ ધડ... ‘બોલો નામ.’ ‘નથી જાણતો.’ ‘બોલો નામ..’ ‘નથી

જાણ્યો.' ધડ ધડ...જાણે અંગ અંદરથી તૂટીને તિરાડો પડી રહી છે. કડાક કડાક બોલે છે. મળાની પાંસળી દબાવાય છે, પગના ફણા કચરાય છે, કાણીની નસો દબાવાય છે, પેડુમાં અને...

‘ઓહ...ઓહ...ઓહ...’

હરીન્દ્ર કહેતો એ વાત સાચી લાગે છે. આપું કદાચ સહન થાય કે ન થાય, હમેશાં સાથે એવું રસાયણ રાખવું કે પકડાતી વખતે જ છુટકારો. જવાબ દેવાની પંચાત જ નહિ. હવે એ શક્યતા ક્યાં છે ?

મગજ ધુમરાય છે, ચકરાવે ચડે છે, જાણે બળવંતસિંગ ફરી રહ્યા છે, બીજા બે જણા પણ ફરી રહ્યા છે, દીવાલો પણ ફરી રહી છે, આખું જગત...ઓહ...ઓહ...ઓહ...નથી સહન થતું, નથી સહન થતું. આના કરતાં તો કહી દઉં ?...ચકરાવાનો વેગ વધે છે. ધરરર, ધરરર, ધરરરર ધડાક...કડાકો બોલ્યો. કહી દઉં ? ના. કહી દઉં ? ના, ના, જિતુ ! ન કહેવાય. આવે વખતે બધી લાગણીઓને મૂક બનાવીને બેસી જવાતું તું જ બધાને સમજાવતો અને આજે તું જ કહી દઈશ ? ના, ના, ના, ભૂલી જા કે તું જિતુ છે. ભૂલી જા કે તારે હાથ છે, પગ છે, અંગ છે, મગજ છે, મન છે. ભૂલી જા તારું અસ્તિત્વ... ચક્કર વધે છે. જગત ધુમરાય છે. શાંતિ ..શાંતિ...શાંતિ.

એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ. લાનમાં આવતાં ધડ ધડના માર. લાન રહે ત્યાં સુધી લાગણીઓને મારીપીસીને બેલાન બનાવી દેવાની. બેલાન થયા પછીનું લાન રાખવાની ક્યાં જરૂર જ છે ?

ચોથે દિવસે જાલિમસિંગ પૂછી રહ્યા છે: ‘મારા મહેરબાન, જીવાન માણસ છો. હજી ઘણું જીવવું છે. મોજ કરો ને. માની જાઓ ને ? તમને મારી મળશે. તાજના સાક્ષી...’

‘નહિ બને, સાહેબ.’

‘ક્યાં સુધી સહન કરશો ? માણસ છો. નહિ સહન થાય.’

‘કાંઈ વાંધો નહિ. હજી સહનશક્તિ નથી ખૂટી. ખૂટે ત્યારે વાત.’

ચાર દિવસ, પાંચ દિવસ, છ દિવસ. હવે તો અંગ જાણતાં પણ નથી કે શું થાય છે? મગજ તરત જ લાન ભૂલી જાય છે એટલે તરત ચિંતા મટે છે.

રોજ સવાર-સાંજ કાર્યક્રમ ચાલે છે : ‘ધડ ધડ ધડ,’ ‘બોલો બોલો બોલો,’-‘નથી જાણતો, નથી જાણતો.’

દસમે દિવસે જલમસિંગ પૂછી રહ્યા છે : ‘કાં, હવે કાંઈ કહેશો?’

‘ના, સાહેબ, હજી સહનશક્તિ નથી ખૂટી. ખૂટે ત્યારે વાત.’

‘મરે ત્યારે. મળશે જનમટીપ ત્યારે સમજાશે. અમે તો તમારા લાલમાં...’

કેફિયત લખવાઈ : ‘કાંઈ જ નથી જાણતો. તદ્દન નિર્દોષ છું.’

બંધ ખટારામાં ઉપાડે છે. આખે શરીરે સોળ છે. ચલતાં પગ લડથડે છે. હાથ મૂકતાં હાથ દુઃખે છે. મગજમાં કડાકા બોલે છે. હાથ, પગ, પેટ, પેકુના આકાર કેવા થઈ ગયા છે? પોલીસો ટેકા દઈ ખટારે ચડાવે છે. બેસી ચે ક્યાં શકાય છે? આડા પડવાની પણ શરીર ક્યાં હા પાડે છે? અંગતું એકએક આજુ પોતાના અસ્તિત્વનો પોકાર ક્ષણે ક્ષણે પાડી રહ્યું છે. ધરરર...અહોહો, ઘણે દિવસે ‘ઝાડ જોયું’, ‘છાણાં વીણતી છોકરી જોઈ, હૂ હૂ...કૂતરું ભસતું સાંભળ્યું’, ‘એં એં કરતું રોતું છોકરું સાંભળ્યું’.

હક મોઢર બીમી રહી ગઈ. બાકાર કાઢ્યો. આ તો સેન્દ્રસ જેલ.

અંદર લઈ ગયા. ફરફર ખૂણામાં. બુદીબુદી ઓરડીઓ. કાળા કાળા સળિયા. અંદર પૂરી દીધો.

એક દિવસ, બે દિવસ, આઠ દિવસ. અંધારાં અંધારાં. જગતમાં પ્રકાશ હશે કે નહિ? શું ચાલતું હશે ત્યાં? કુલસુમ શું કરતી હશે? હવે અહીં કેટલાં વરસ?... થાક ઉતાર, જિતુ! અંગનો, મગજનો,

મનનો. મનનાં પાટિયાં ભીડી પડ્યો રહે. કાળનું ભાન જ ભૂલી જા. ચાલવાનું મન નથી થતું, બોલવાનું મન નથી થતું. ત્યાં પેલો હવાલદાર સવાર સાંજ વાત કરવા બોલ્યા કરે છે : ‘ઝોળખાણ પડે છે, જિતુભાઈ? મારા ભાઈને તમે પાંચ વરસની જેલમાંથી બચાવેલો.’ પણ એને જરાય દેવાની ચે ક્યાં ઈચ્છા થાય છે ?

કડાક... બારણું ઊઘડ્યું. ‘ચલો મુલાકાત...’ પોલીસ કહે છે.

અરે, મને મુલાકાત ? મારા જેવા ભયંકર તહોમતવાળાને ? બલિમસિંહ તો ના પાડતા હતા ને ?

પોલીસની પાછળ જઈ રહ્યો છું. મુલાકાતને ઝોરડે આવીને જેઠું તો મારી બા બેઠું છે. મને જેતાં જ બોલી ઊઠ્યાં : ‘બેટા, જિતુ ! મારા આધાર...’ કહેતાં તો બાની આંખમાંથી આંસુ દડી પડ્યાં. મને છાતીએ દાબી દીધો. એની પાછળ જેઠું તો કોઈ બાઈ સોડિયું વાળીને બેઠો છે. મારી થોડીક લાજ પણ કાઢી છે. અરે, આ કાણ ? કુલસુમ ? બ્રાહ્મણને વેશે મારી બા સાથે અહીં ?...

અંગત સમાચાર સિવાય બીજું કશું બોલવાની બંધી છે. પાંચ મિનિટમાં સમાચાર પતી ગયા. ઊઠતી વખતે પોલીસ કુલસુમને કહી રહ્યો છે : ‘તમારા પતિને તમારે પુસ્તક આપવાનું હતું ને ? સાહેબે હા પાડી છે. આપી દો.’

કુલસુમે હાથ લંબાવ્યો. આ તો લોકમાન્ય ટિળકનું ‘ગીતા-રહસ્ય અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર.’ આપતાં આપતાં કહે : ‘એનું પૂઠું અણી સરસ રીતે બાંધેલું છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચી જજો.’

ગીતારહસ્ય લઈ ચાલી નીકળ્યો. પાછા ફરતાં જોયું તો પોલીસ કોર્ટને ત્રીજી સેપરેટમાં પૂરી રહ્યો છે. અરે, કાણ ? રણજિત ? એ પણ પકડાયો છે કે શું ?

ઝોરડીમાં દાખલ. બારણું બંધ. ગીતારહસ્યનું પૂઠું જોયા કરું.

છું. કાંઈ નથી દેખાતું. રાત પછી અંધારાં ધબ્બ, પૂઠું છેડેથી કાપ્યું. કાંઈક ઠકરાયું. વધારે કાપ્યું. મીથુમાં ચોટાડેલી એક વેંતની ચીજ. એક, બે, ત્રણ...છ એહ...સળિયા સાથે કામ આવે તેવી. પૂઠાંની દીવાલમાં મીથુ પથુ છે ને શું ?

હવે પેલા હવાલદારની ઓળખાણ તાણ કરવી પડશે. બીજે દિવસે મળતાં વાતો કરી. એ ખુશખુશ છે. ત્રીજે દિવસે કહું છું : 'આસપાસ કોણ છે કેદીઓ ?' એ કહે છે : 'કોળાં, વાલરાં, બીજા કોણ હોય ?' હું કહું છું : 'તેઓ રાતે ભજન ન ગાઈ શકે ?' હવાલદાર કહે છે : 'જરૂર, ભગવાનનું નામ લેવામાં કયો વાંધો છે ?' એથી દિવસથી રાતના નવ વાગતાં ભજન શરૂ થાય છે. હોકારા દેકારા વચ્ચે તેઓ ગાઈ રહ્યા છે :

હોભ હુસિયાર ! અલોક ધણી આજે,
દિલ સાખૂત ફિર હરના કયા...

એ અવાજની વચ્ચે સળિયા ધસવાનું શરૂ. એક કલાક, બે કલાક, પોલીસ આવે છે : 'એઈ...બડે તહોમતવાલે, કયા કરતે ?

'હાજર...!' કહેતાં પોલીસ પસાર. ખરરર ખરરર ધસવાનું ચાલુ. ઠક કરતો સળિયો જુદો. દબાબ્યો. આધો થયો. મીથુ દબાવી દીધું. બીજી રાત. ભજન શરૂ. ધસવાનું ચાલુ. બીજે સળિયો જુદો. હવે એમાંથી માથું જઈ શકશે. એમાં ચે મીથુ દબાવી દીધું. ત્રીજે દિવસ અને બેડી પર કામ. પગની બેડી સાથળ પાસેથી જુદી. પગ પાસેથી જુદી. બસ તૈયાર.

ટણ્ણન, ટણ્ણન, ટણ્ણન, ત્રણના ટકારા.

'એઈ...બડે તહોમતવાલે...કયા કરતે ?'

'હાજર...' કહેતાં પોલીસ પસાર. તરત જ સળિયામાંથી માથું પસાર. શરીર પસાર. બીજી ક્ષણે ઓરડીની પછીતે. સામે જ બેચી જાંચી દીવાલ. પચાસ ડગલાં દૂર જેલનો ખુણો. ઓહો, આ તો

છેવાડાનો ભાગ. પછીતે પછીતે આગળ સરતો ગયો. એક લીંબડાનો ઓથ અને પંદર ડગલાં. બીજા લીંબડાનો ઓથ અને ત્રીસ ડગલાં. તથા, ચાર, પાંચ લીંબડા પસાર. એક દોટ, ખૂણામાં ગોઠવાઈ ગયો...

હમણાં બીજી કલાકે પોલીસ કોર્ટડીએ આવશે. હવે ? બહાર જવું કેવી રીતે ?

ખૂણાની દીવાલ. ખૂણામાં પીઠ. બન્ને બાજુ પગ ભરાવ્યા. બન્ને હાથ અવળા કરી દીવાલને ટેકવ્યા. સખ શરીર ઊંચું. ઓહો...આ તો અખાડામાં ડબલબાર પર ઊડી કરતા તેમ. ધીમે ધીમે એક હાથ...એ હાથ...સાત હાથ...પગ કામ કરતા નથી. હાથ કળે છે. હજી પંદર હાથ બાકી.

ધીમે...ધીમે...ઓહ...ઓહ...અવાજ નીકળી જાય છે.

આલખે...લ...પાસેથી જ પોલીસ નીકળ્યો. ક્યાંક નજર પડી જાય તો ? ધડ ધડ હૃદય ધબકે છે. હૃદય બહાર નીકળી જશે કે શું ? પોલીસ પસાર...

ધીમે...ધીમે...ખચૂ ખચૂ...ખચૂ...ઓહ.....ઓહ...

એક હાથ બાકી...એક હાથ અને દીવાલ પર...હાથ લંબાવ્યો...ઓહ, દીવાલ પર. થાક ખાઈ લેવા દે.

આલખે...લ...ટણ્ણન...ચારના ડંકા.

થાક ખાવાનો વખત નથી. હમણાં જ કોર્ટડીએ તપાસ થશે અને...ધુબ્યાંગ કરતો હોઠો ફૂંકો...ઓહ...ઓહ પગનાં તળિયાં ચિત્કાર કરી ઊઠ્યાં. જરાક આરામ...શરીર! જરાક આરામ કરી લે...

‘કેદી ભાગ ગયા, કેદી ભાગ ગયા...દોડો, દોડો, દોડો...’જેલની અંદરથી અવાજ આવી રહ્યા છે.

આરામ નહિ લેવાય, જીવ! ભાગી છૂટ. સીધી દોટ ખેતરમાં. વાંકળામાં થઈને આડખીડ ખેતરને માર્ગે.

ટણ્ણુન, ટણ્ણુન, ટણ્ણુન...જેલનો ભયધંટ વાગી રહ્યો છે.

પગમાં જેટલું જેર હોય તેટલું દોડી લો પગ મારા, દોડો, દોડો. ઢેકાં પર, પથર પર. પડતાં, આખડતાં. કાંટા વાગે છે, ઉઝરડા થાય છે, દોડો, દોડો, દોડો પગ.

પેલી મોટી સડકે મોટરો દોડી રહી છે. બત્તીઓ ફેંકાઈ રહી છે. ધડીક ખાડામાં, ધડીક વોકળામાં સંતાઈ જા, નિતુ! મોટર પસાર. ભાગી છૂટ નિતુ, મૂડીઓ વાળીને...

ક્યાં જાય છે? સામે દેખાય છે તે ગામમાં જ તો. માંડ આઠ-દસ ખેતરવા બાકી છે. હવે પાંચ-છ ખેતરવા. પણ ગામ આસપાસ માણસો ફરી રહ્યાં છે. સામે જ કોઇ મોટર પણ જિભી છે. માણસો ટોળે વળ્યાં દેખાય છે. મારી શોધમાં નીકળેલી કોઇ મોટર તો નહિ? ગામમાં નહિ જવાય, જીવ! અંધારાં છે ત્યાં સુધી આડખીડ જ ભાગ્યે જા.

એક ખેતર, બે ખેતર, છ ખેતર...આછાં અજવાળાં વધતાં જાય છે. પગ તૂટતા જાય છે. જેર કરો પગ મારા, જેર કરો. સામે જ ગઢિયા કુંગરની ગાળીઓ છે ત્યાં સુધી અરુણતાં અજવાળાં આવે તે પહેલાં પહોંચાડી દો ગમે તેમ કરીને. એક ડગલું અને પગ ખેંચાય છે. બીજું ડગલું અને પગ તણાય છે, ઝલાય છે, તૂટે છે. ધ્રુવ્ય જમીન પર.

દિવસો સુધીનો માર, ગોટલે ગોટલાં બાઝેલાં. એ પછી બંધિયાર કેદ. પગનો ચે શો દોષ છે?

પગને જિભા કરવા માટે હે હાથ! મદદમાં આવો ભાઈ! માંડ માંડ ઉઠાય છે એકાદ ખેતરવા ચાલતાં તો જાણે એક જોજન કપાઈ ગયો. એકાદ ખેતરવા જમીન પાર કરતાં આઠ વખત પગે ખેંચાઈને હેઠો પાડયો. પેલી ગાળીઓ તો જાણે ક્ષિતિજની ચે પેલે પાર પગ કરીને દૂર જઈ રહી છે કે શું? કેમ પહોંચાશે?

ધ્રુવ્ય જમીન પર. જેર કરો. હાથ! પગને જિભા કરવા જેર કરો.

ઊભા થતાં લથડિયાં આવે છે. દોડવાની વાત ઘેર રહી, ચાલવાની યે ઘેર રહી. ઊભા યે નથી રહેવાતું ત્યાં...હવે ?

આ સામે શું દેખાય છે ? કાઈ ખેતર વચ્ચે ફૂંખો ઊભો છે. ત્યાંસુધી તો પગ પહોંચાડો.

ફૂંખે પહોંચતાં જાણે કલાકો વીતી ગયા. ફૂંખા આડાં આઠ ડગલાં, ચાર ડગલાં, બે ડગલાં...

ધબ્બ, ભુફફાંગ...જમીન પર...

‘હે...હે...અરે મોતી, આ પાડો પાછો ફૂંખે આવ્યો. આવો કાઢ તો...’ અંદરથી કાઠ ડોસા જેવું બોલી રહ્યું છે.

‘કાણુ હશે એ ? મને જોતાં શું ધારશે ? શું થશે ? પણ મગજ હવે વિચારવાની યે હા ક્યાં પાડે છે ? એકએક અંગ થાક્યું છે તો એ પણ આરામ ન કરે ?

‘એ...આપા...કાઠ ભાવડો...’ કહેતી છોકરી ચીસ પાડે છે.

કાઠ ડોસા બહાર નીકળે છે. મારી પાસે આવે છે. પૂછી રહ્યા છે : ‘કાણુ છો ભાઈ ? કેમ આવ્યા છો ?’

જલ ઘણું યે બોલવા જાય છે, પણ બોલી શકતી નથી. હાથ પગ, શરીર વગેરે અતાવવા જિંચા નીચા કરું છું. કાઠ બોલી રહ્યું છે : ‘પગમાં બેડી...કાઠ કેદી...હાય...હાય...’ કાઠ સ્ત્રીનો અવાજ.

‘ચૂપ કર. ચૂપ કર. કેદી હશે સરકારનો. આપણે આંગણે તો મેંમાન કેવાય. મેંમાન દેવ બરાબર...અને આ તો માત્મા ગાંધીનો માણસ લાગે છે...’ ડોસા બોલી રહ્યા છે. મને કહે છે : ‘હાલો ભાઈ ફૂંખામાં. અહીં વળી કાઠ જોઈ જશે.’

પણ પગમાં ચેતન ક્યાં છે ? મગજ ધુમરાય છે. આંખે અંધારાં પથરાય છે...જાણે કાઠ ટેકા દઈને લઈ જઈ રહ્યું છે...ક્યાંક સુવરાવે છે. પવન નાખે છે. પગે કટ કટ અવાજ થઈ રહ્યા છે. આંખે અંધારાં વધારે ઘેરાય છે... અનંત શાંતિ...

સમર્પણના નવા રાહ

કલસુમની આત્મકથા

હું શુકન-અપશુકનમાં તો કયે દિવસે માનું છું? પણ પેલે દિવસે આટલી ધમાલ વચ્ચે યે જિતુભાઈએ વિચારણા કરવા શહેર બહાર મળવાનું નક્કી કરેલું તે દિવસે મારાથી બોલાઈ ગયેલું: ‘ના, જિતુભાઈ! હમણાં થોડાક દિવસ બંધ રાખો. તમારા પર ધનામ વધતાં જાય છે, જમ્પો વધતો જાય છે. રખે ને ક્યાંક પકડાઈ જાઓ તો...’

અને તે જ દિવસે જિતુભાઈ પકડાઈ ગયા. દિવસો સુધી મારા એ સવારના બોલ મારા હૈયાને કોરતા રહ્યા છે. હું યે શહેર બહાર જઈ રહી હતી ત્યાં કિશોરે સામેના મકાનની અગાસીએથી ભયની સિસોટી મારી અને હું બીજી બાજુ ખસી ગઈ. એકદમ મને મળીને કિશોરે પૂછ્યું: ‘જિતુભાઈ પકડાઈ ગયા લાગે છે. હવે શું કરશું?’

‘શું કરશું?’ એ સવાલનો જવાબ દિવસો સુધી હું પોતાને યે ક્યાં આપી શકી હતી? જિતુભાઈએ સોંપેલાં કામ યંત્રવત કરવાનાં હતાં જ. પણ જિતુભાઈને છોડાવવા કેમ? એ અશક્ય વાતને શક્ય બનાવવા મગજ નસેનસને ખેંચીને નિયોબ્યા કરતું હતું, પણ સ્પષ્ટ પડતી ન હતી.

હું અરુણના બાપુજીને કહેતી હતી: ‘બાપુજી, કાંઈક માર્ગ કાઢો. તમારે તો જૂની ઓળખાણો. જિતુભાઈને મળવાનું ન બની શકે?’

એ કહેતા હતા: ‘બેટા, જિતુ હજી પોલીસ-તપાસ નીચે છે. તે તપાસ પૂરી થયા પછી કાંઈક થઈ શકે.’

દિવસો પર દિવસો પસાર થતા જતા હતા અને પળેપળ હૈયું વેદનાથી ભીંસાઈ રહ્યું હતું કે જિતુભાઈનું શું થયું હશે? અને કેટલા દિવસ પછી એક બપોરે એમની મુલાકાત શક્ય બની. પણ મુલાકાતમાં તો સગાં જ જમ શકે એવું કડક નિયમન હતું. આપુણ કહે : ‘જિતુની બાને જવાની રજા મળશે. તું કંઈ રીતે ઝઘી શકીશ, કુલસુમ?’

મેં કહેલું : ‘હું પણ તેમની નિકટની સગી છું. મુલાકાતમાં નામ લખાવજો જિતુભાઈની પરણેતર કુન્દન. પછી કાંઈ?’

આ સાંભળીને અરુણાની બા મારી સામે તાકી રહ્યાં. મારાથી એમને થોડું જ કહી શકાય છે કે માસી! એ જ એક સાચું સગપણ છે!

અમારી મુલાકાત તો ચાલી માત્ર પાંચ મિનિટ. એ દરમ્યાન જિતુભાઈના અંગેઅંગના ઘાને ઓઢણી આડેથી નીરખતાં હૈયું વેદનાથી ચિરાઈ રહ્યું હતું. એ જ વખતે જીવનમાં કદીયે સંતોષ નથી લઈ શકી તેવો એક સંતોષ વેદનાની કિનાર પર ફરકી રહ્યો હતો એ કેવી રીતે વર્ણવું? પાંચ મિનિટ, માત્ર પાંચ જ મિનિટ દુન્યવી દૃષ્ટિએ હું તેમની પત્ની તરીકે પાંચ માણસોની સામે બેઠી હતી એ ખ્યાલે અંતરના ઊંડાણમાંથી ઊઠતા કાંઈ આનંદે મારા હૈયાની વેદના પર કેવો મૃદુ હાથ ફેરવી દીધો હતો?

મુલાકાત પતી ગઈ. જિતુભાઈને વસ્તુ મળી ગઈ. હવે આકાશ પાતાળ એક કરીને ચે એ બહાર આવશે એવા વિશ્વાસે મેં અમારાં અધૂરાં કામ ચાલુ કર્યાં અને ચોથે જ દિવસે શહેરમાં દોડધામ ખોલી રહી હતી કે જિતુભાઈ જલ નોડીને નાસી ગયા છે, નાસી ગયા છે. આટલું વહેલું પતાવી શકાશે એવો તો મને પોતાને ચે ખ્યાલ ન હતો. ઠેર ઠેર પોલીસો ઘૂમી રહ્યા હતા અને કિશોરના કહેવા પ્રમાણે તો એકેએક નવીન દેખાતા માણસનાં મોં સૂંઘીને પોલીસ જવા દે છે ત્યાં છઠે દિવસે સમાચાર મળ્યા કે રણજિત પણ ભાગી છૂટેલ છે.

કિશોરનું ચે નામ પોલીસ-ડાયરીમાં ચડી ગયું છે. પણ ધડીક

ભિખારી તો ઘડીક વાઘરી, ઘડીક ભરવાડ તો ઘડીક છોકરીનો થે વેશ પહેરીને રખડતા કિશોરને શહેરને આ છેડેથી ખીજે છેડે રાતદિવસ રખડ્યા કરવામાં વાંધો આવતો નથી. કાંઈક કામ હોય અને તે તરત છલાંગ મારતો ખડો થઈ જાય છે. હું એને કહું છું : ‘સચવળે, ભાઈ!’ તો એ જવાબ આપે છે: ‘હવે લૂંટાયા પછી શો ભો છે!’

એ સમાચાર લાવે છે કે રણજિત તો કોર્ટમાં લઈ જતા હતા ત્યારે ખીજા કેદીઓની સાથે મળીને પોલીસો સાથે મારામારી કરીને ખરે ખપોરે દરવાજા બહારથી નાસી ગયેલ છે. પોતે તો લાગી ગયા, સાથે ખીજા પાંચ કેદીઓને પણ લગાતડા ગયા.

દરમ્યાન અમારાં મથકો પર પોલીસોની રેઈડ આવતી જાય છે. મારાં તથા જિતુભાઈની જ જાણનાં માત્ર એ જ સ્થળ ખચી ગયાં છે. પેલા એરેડ્રોમ પરથી લાવેલ કિંમતી ચીજો સચવાઈ છે. લલિત હજી પકડાયો નથી. એ મને પૂછ્યા કરે છે : ‘કલસુમબેન, અહું જ પકડાઈ ગયું. હજી એ કાંઈક બચાવી શકાય તેવું હોય તો કહો. ફેરવી નાખીએ.’ હું કહું છું : ‘નારે ભાઈ, હવે કાંઈ આકી રહ્યું છે જ ક્યાં?’

પણ જિતુભાઈના અને રણજિતના હવે શા ખબર ? ક્યાં સંતાયા હશે ? ફરીથી કદાચ પકડાઈ જશે તો—એ વિચારે દિવસો પસાર થઈ રહ્યા છે ત્યાં આઠમે દિવસે હરિજનવાસમાં એક ડોસો આવીને બિભો રહ્યો. છોકરાંઓને પૂછ્યા કરે છે : ‘અહીં ક્યાંક કંકુઆઈ રહે છે ને?’

હરિજનવાસના આ ગુપ્ત સ્થાનકમાં મારું નામ લેનાર આ ડોસો કાણુ ?—એવા વિચારે લોટ મસળતી હું જાળિયામાંથી નજર કરું ત્યાં તો ડોસો ઘરમાં આવી લાગ્યો હતો. મારા હાથમાં લોટનો પીડો બેઠને કહે છે : ‘બેટા કંકુ, રોટલો જરા પોચો કરજે. મારા જેવા બોખલાથી હવે કહણુ રોટલો નહિ ચવાય.’ કહેતાં કહેતાં ડોસાના બોખા મોઢામાંથી ચૂંકના છાંટા બિડી રહ્યા છે.

‘કાણુ છો તમે ? કાનું કામ છે ?’ મેં પૂછ્યું.

લાકડી ફેંકીને ભીંતને ઓડીકણે આડો થતો ડોસો કહે છે : 'અરે બેટા, ભૂલી ગઈ કે ? ઘરડાં હારે કોણુ ઓળખાણુ રાખે ભાઈ ! હવે તો આવતે અવતારે, 'ભૂ...ત' થઈને અવતરું' તો તું ઓળખે.'

પેટ્રોલની ટાંકી વખતની 'ભૂ...ત'ની વાત જાણનાર આ છે કોણુ ? એ સમજવા પાંચ મિનિટ તાકી રહી તોયે ન ખબર પડી ત્યારે ડોસો કહે : 'મને રઘુ ડોસાને ન ઓળખ્યો, બેટા ?'

અરે કોણુ, રણજિત ? જુવાનજોધ રણજિત સાચેસાચ પોતે જ આ ડોસાને વેશે આવેલ છે ? એના મોઢામાં દીપતા દાડમ કળી શા ગામડિયા દાંત ક્યાં ગયાં ? મેં 'પૂછ્યું' : 'રણજિતભાઈ, તમારા દાંત ?'

એની હંમેશની રીત મુજબ ટૂંકમાં જ એ કહે : 'પોલીસ સાથે ઘણા દિવસ ભાઈચારે કર્યો. અંધારી રાતેય નજર નાખતાં ઓળખી જાય તેટલી નિકટતા થઈ ગઈ. વેશપલટો કરવા કરતાં દાંત પાડીને મુખપલટો જ કરી નાખ્યો. કામ કર્યા વગર કાંઈ ચાલશે ?'

'ખત્રીસે ખત્રીસ સાખૂત દાંત પાડી નાખ્યા ?' મારાથી જોરથી ચીસ પડાઈ ગઈ : 'કેવી રીતે પાડ્યા ?'

રણજિત કહે : 'દવાખાનામાં જઈને દવા લગાવીને નહિ. વગડા વચ્ચે મૂકી જેવડો કાળમીઠ પથ્થર લઈને, બીજી કેવી રીતે વળી ! પણુ બેટા કંકુ, વાતોનાં વડાં નહિ થાય. ઉતાવળે ચાર રોટલા ટીપી નાખ એટલે ઝીણા પટેલને ભાત પહોંચાડીએ. આઠ દિવસથી વાટ જુએ છે.'

દરમિયાન કિશોર પણ આવી પહોંચ્યો. કિશોર રઘુ ડોસાને ખભાને ટેકા આપીને આગળ ચાલ્યો જાય છે. પાછળ ભાત લઈને હું ચાલી જાઉં છું. પોલીસચોક્કી પાસેથી નીકળતાં ચે હહેરથી નતડાકા મારતાં રઘુ ડોસા કહી રહ્યા છે : બેટા કંકુ ઝીણા પટેલ તો કહે છે કે શહેરમાં ગાડીભાડાં કરવા કરતાં રામા કોળી સાથે ગામડાંમાં ભાગવી ખેડ કરવી સારી. ગાડીભાડાંમાં તો સાંજ પડે દનિયું પડે, ન પડે. વળી સિપાઈ

સપરાંની હારે રાતદી પનારાં પાડ્યાં પડે. એના કરતાં આ કામ નિરાંતવું. વરસ દીએ ખજે જે આવે તે આપણા આપનું. કોઈની સાડીબાર તો નહિ.’

પેલા હરિપુરમાંથી નીકળી ગયેલ રાયમલ યોદાણુ સાથે મળવાની વિચારણા તો આ પહેલાં ઘણી વાર કરી નાખી છે. પણ કામની ધમાલ વચ્ચે એમને મળવાનું બની શક્યું નથી. જિતુલાઈ ભાગીને ત્યાં પહોંચી ગયા છે ? બે બહારવટિયા ભેગા થઈ ગયા છે ?

જપાટાબંધ અમે રસ્તો કાપી રહ્યાં છીએ. અપોરે એક કૂવાકાંડે ખેસીને ભાત છોડી અપોરા કરી લીધા. વળી ચાલી નીકળ્યાં. સાંજ વખતે અંધારાં ઘેરાયાં કે રધુ પટેલે આડખીડ માર્ગ લીધો. સામે જ ગઢિયા કુંગરની હારમાળા ચાલી જાય છે. એના કાળા ભમ્બર ઓછાયા આભને આવરી રહ્યા છે. શિયાળાના દિવસો છે. ટાઢ શરૂ થઈ ગઈ છે. ટાઢથી અંગ બીડતાં અમે ગઢિયાની ભેંકાર માળીઓમાં પગ દીધો ત્યારે મારગ દેખાતો બંધ થઈ ગયો હતો. રધુ પટેલ આગળ ચાલ્યા જતા હતા. તેની લાકડી જાલીને પાછળ કિશોર અને કિશોરનો ખબ્બો જાલીને હું ટેકરા-ટેકરીઓ પર કેળાં ખાતી ચાલી જતી હતી.

કલાક, બે કલાક, અઢી કલાક. અર્ધે અર્ધે કલાકને અંતરે ધડ કરતો પાણો પગ પાસે આવીને પડે છે અને રધુ પટેલ ક્યારેક શિયાળની લાળી જેવો, તો ક્યારેક શેઢાઈની ખરેરાટી જેવો અવાજ કરે છે. તુરત અંધારામાંથી કોઈ ખોપને પછવાડેથી કે કોઈ ઘટામાંથી હથિયાર બીડેલો કાળો ઓળો ઊભો થઈને હાથ મિલાવી આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવી પાછો અંધારામાં ગેબ થઈ જાય છે.

ચાર-પાંચ ટેકરીઓ વટાવી, એક ટૂંક પસાર કરી, ચાર ગાળીઓ વીંધી એક કાળી ડિયાંગ હારમાળાને ધસાઈને ચાલતી કુડીએ કુડીએ ચાલતાં લગભગ મધરાતે એક ખોપ પાસે આવીને ઊભાં રહ્યાં કે જ્યાં ઊભા થઈને એક ઓળાએ રધુ પટેલનો હાથ જાલ્યો. તરત રધુ પટેલે ‘રામ ભાઈ, રામ રામ.’ એવો હળવી રીતે અવાજ કરતાં ઓળાએ રધુ

પટેલને આખે શરીરે હાથ ફેરવ્યો. અમારાં આખાં શરીર તપાસ્યાં અને ‘અમારે તો રાતવાસો રહેવો.’ એવો સવાલ રઘુ પટેલે કરતાં ઓળા ઈશારો કરીને એમને બેસારી ગયો. થોડી વારે પાછા ફરી ઓળાએ મારી અને કિશોરની આંખે પાટા બાંધ્યા અને ચાર પાંચ ઘૂમરીઓ ખવરાવી, ત્રણ ચાર વખત આસપાસની ટેકરીઓ ચડાવી ઉતરાવી અર્ધે કલાકને અંતે પાટા છોડ્યા ત્યારે અમે કોઈ ગુફાને બારણે આવીને બેઠાં હતાં. પેલા ઓળાએ ગુફાને બારણે ટકારા દેતાં બે બાબુથી બીજા બે ઓળા બેલા થયા અને રઘુ પટેલને ખબે ટકારા દઈ અમને ગુફામાં જવા દીધાં. અંધારી ઘેર ગુફામાં ચાર ડગલાં આમ અને ચાર ડગલાં તેમ વટાવી, પેટે ઘસાતાં આગળ વધ્યાં તો સામે મોટા ઓરડા જેવડો ઘૂમટ દેખાયો. ઘૂમટની કોરે નાની ટગ ટગ દીવડો બળી રહી છે. અંદર પાંચ-છ જણ સૂતા છે. મોઢા આમળા બે જણા જાગતા બેઠા છે.

કેંક છવાડે સૂતેલા આદમી પાસે જમને રઘુએ એના પગના અંગૂઠાને ટકારા દીધા કે જમ દેતો આદમી બેભાન થયો. જનકું ધોતિયું અને કબજો પહેલેલે એ આદમીએ માથે ફાળિયું અને મોઢે બોકાનું બીડેલ છે. લાંબી મુછા ફરકી રહી છે અને જમણા હાથ નીચે રિવોલ્વર દબાવેલી છે. ‘ઝીણા પટેલ !’ એમ રઘુએ કહેતાં જોયું તો-ઓહો, આ તો જિતુભાઈ !

‘આવ કંકુ !’ કહેતાં જિતુભાઈએ મને પાસે બેસાડી. સવાર સુધી એમની સાથે વાતો થઈ. દિવસો સુધી મરણતોલ માર પડ્યાની વાતો સાંભળી મારું દિલ ન રહી શક્યું. હાથની પાંચે આંગળીએ છવ આવીને બેસી ગયો અને જિતુભાઈને માથે હાથ ફરતો રહ્યો. જેઈં છું તો આખે અંગે ઠેકઠેકાણે ગાંઠો બંધાઈ ગઈછે, ગોટલાં જામી ગયાં છે અને ઝળેળા પડી ગયા છે. થોડીક વાર પછી મારો હાથ અટકાવતાં કહે : ‘રહેવા દે કંકુ, હાથ ફરતાં ગાંઠો બેઠી વધારે દુઃખે છે.’

સવારે રાયમલભાઈ બેઠતાં તેમની સાથે ઓળખાણ કરાવી. આખે અંગે હથિયાર બીડેલો આ આદમી એક દિવસ કોર્ટમાં વકીલાત કરતો

હશે એમ કાણુ કદપના કરી શકે તેમ છે ? દિવસ અને રાત, ટાઢ અને તડકા વચ્ચે, કુંગર-ગાળીઓમાં આથડીને ધગેલ ત્રાંબા જેવું થઇ ગયેલ એનું શરીર એક વખત કોલેજની શીળી છાયા નીચે અબ્યાસ કરતું હશે એમ માનતાં કદપના પણુ થંભી જાય છે. આસપાસ કે આદે નજર નાખતાં તાણેલ તીર જેવી એની ઠરડાયેલી આંખો પાછળ કોઈ મૃદુતા પડી છે એની તો જ્યારે એ હસીને વાત કરે ત્યારે જ ખબર પડે તેમ છે. જાડાંમોટાં કપડાં પહેરેલ આ ગામડિયો દેખાતો આદમી જ્યારે વાતે ચડે છે ત્યારે જ ખબર પડે છે કે એનાં એકએક કાર્યની પાછળ વિચારણા છે, યોજનાશક્તિ છે અને પોતાની નીતિરીતિની યોગ્યતા પુરવાર કરવાની સાંગોપાંગ દલીલશક્તિ પડી છે.

મને નમસ્કાર કરતાં કહે: ‘કંકુબેન, અહીં તમારા રાજનગર જેવી શહેરી સાયબી નહીં મળે, પણુ વગડાના સાવજની નિર્બંધ છૂટ તો મળી જ રહેશે.’

મેં પૂછ્યું: ‘હમણાં શું કામકાજ ચાલે છે, રાયમલભાઈ?’

હળવેથી હસતાં કહે: ‘નિ:શસ્ત્રીકરણુ ! લીગ ઓફ નેશન્સના ઠરાવ કે ગાંધીજીની અહિંસા જે નથી કરી શક્યાં એ અમે કરી રહ્યા છીએ. અત્યાર સુધીમાં ચૌદેક થાણાંને નિ:શસ્ત્ર કર્યાં છે. અમારી હિંસક નીતિ માટે ચારે બાજુ ઉદાપોહ મચી રહ્યો છે, પણુ નિ:શસ્ત્રીકરણુ દ્વારા હિંસા અટકાવ્યાની વાત કોઈ કરતું નથી. તારે કોઈ દિવસ ગાંધી-જીને મળવાનું થાય તો અમારી આટલી વાત કાને નાખજે, બહેન.’

દિવસનાં અજવાળાં પથરાય એ પહેલાં વિદાય લેતાં કહે: ‘ઝીણા પટેલ, અમે રહેશું ગોરિયાગાળાની ખોપોમાં અને તમે રહેજો ભેરવ ગાળાની ખોપોમાં. કોઈ દિવસ સાથે ભીંસાઈ મરીએ એ કરતાં જુદા રહેવું સારું. તમારી સાથે આ દલુ રહેશે. એ આપણા એકબીજાના સમાચાર પહોંચાડતો રહેશે અને તમને રહેવાનાં સ્થળ બતાવતો રહેશે.’

આમ કહી એ જીવાન આદમી હથિયારોને ફરીથી તપાસી

માળીઓમાં સડસડાટ ઊતરી ગયો. એની પાછળ એમના ચાર અંગત સાથીદારો પણ આડેઅવળે રસ્તે ઊતરીને ગેય થઈ ગયા.

ભેરવગાળાની ખોપો અમારું નિવાસસ્થાન બની ચૂકી છે. કિશોરને ભારે ક્ષાવણું આવ્યું છે. આખો દિવસ ગાળીમાં ધૂમ્મા કરે છે અને ક્યારેક ચણીભોર તો ક્યારેક કરમદાંનાં ખીસાં ભરી આવે છે અને અમારી ખોપોમાં ઠાલવે છે. ક્યારેક રાયમલભાઈએ કરી આપેલી સગવડ અનુસાર આસપાસનાં ગામડાંમાં પહોંચી જાય છે અને જનર-બાજરાના રોટલા તથા શાકનાં ભાત ઉપાડી આવે છે. ધીમે ધીમે એ આસપાસનાં ગામના છોકરાઓ સાથે ઓળખાણો બાંધતો આવે છે અને પોતાની ટુકડી રચતો આવે છે. હું બેઠી બેઠી ત્રણ પાણીનો મંગાળો માંડી રોટલા ઘડતી હોઉં છું ત્યારે એ ખોપને બારણે કોઈ ઝાડની ટંગલી ટાચે ચડીને બેઠો બેઠો ગાતો હોય છે કે:

હું ખોંસે દિલ્લગી અય નવજીવાન ! કરતે રહેા,
સિતમસે ગુફતેબો આશકઢી તરહ કરતે રહેા...

જિતુભાઈએ પોતાની યોજના શરૂ કરી દીધી છે. બોખા રણજિતને હવે આખા રાજનગરમાં કોઈ ઓળખી શકે તેમ નથી. રાતદિવસ એ રાજનગરના દોડા કરી રહેલ છે અને બચી ગયેલો કિંમતીમાં કિંમતી સામાન ફેરવીને આ ગઢિયા કુંગરાની ખોપોમાં ઠેકાણું પાડી રહેલ છે. હજી ટકી રહેલ અમારી ટોળીના પંદર સત્તર જીવાનોને સમાચારોથી સાંકળી રહેલ છે. હરીન્દ્ર હજી એ અમારે જરૂર પડે એવી ચીજોની બનાવટ કરી રહેલ છે. લલિત જ્યારે મળે ત્યારે રણજિતને મારા અને જિતુભાઈના સમાચાર પૂછ્યા કરે છે. પણ રણજિત જવાબ દેતો આવે છે: ‘હવે તો એ ક્યાંક હાથ ઝાલીને બેસી મયાં લાગે છે. સૌને જીવ વહાલો હોય, ભાઈ.’

હું પૂછું છું : ‘લલિત જેવા આપણા નિકટના સાથીને આવા જવાબ કેમ આપતો આવે છે, રણજિત ?’

રણજિત કહે છે : ‘નિકટના સાથીને યે જરૂર કરતાં વધારે જાણવવાની શી જરૂર ?’

જિતુભાઈ પેલો સંગમેશ્વરનો પુલ હિડાડવાની તથા બીજો બ્યવહાર ખોરવવાની વિચારણા કરી રહેલ છે. ક્યારેક ક્યારેક મળવા આવે છે ત્યારે રાયમત્તભાઈ કહે છે : ‘મેં તો આ થાણું પૂરતું મારું કામ મર્યાદિત રાખ્યું છે. જીવું છું ત્યાં સુધી થાણે થાણે પોલીસો ચરચરતા જંગશે અને માનશે કે તેઓ એક આઝાદ રાષ્ટ્રને ગુલામ બનાવી રાખનાર સરકારનું કામ મોતને જોખમે કરી રહ્યા છે.’

ક્યારેક થાણું પર હલ્લો કરવા જાય છે ત્યારે પોતાના સાથીદારોને છેલ્લી અલ્લાખેલી કરતાં એ ઈમામ હુસેનના આખરી શબ્દોમાં ગાય છે :

જીતે રહેએ તો સખસે મિલેએ

નહિ તો કરના કરખલામે સુખમ...વાવેલા.

પાછા ફરે છે ત્યારે થાણામાંથી લૂંટી લાવેલ ખંડકાની જતો અને કારતુસોની ઓળખાણુ અમને કરાવે છે. જરાકે ય નવરા પડતાં જિતુભાઈને અને રણજિતને નિશાનખાજી શીખવવા લઈ જાય છે.

પણ અમારી પાસે નાણું ખૂટ્યાં છે, જૂનાં દેવાં ચડી ગયાં છે. ગુપ્ત રીતે સૈનિકાને રાખવાનાં અને દુર્લભ ચીજો મેળવવાનાં નાણું જોઈએ છે. મેળવવાં કેવી રીતે ? જિતુભાઈ કહે છે : ‘જા કુલસુમ, એકાદ આટો રાજનગર જઈ આવ. વનુભાઈ શેઠ અને હરજીવન શેઠને મળી આવ. હાલતની શરૂઆતમાં સામે ચાલીને નાણું આપી જનાર એ ઓળખાણુને વટાવી નાખીએ, બીજું શું ?’

બીજે દિવસે હું ને કિશોર રાજનગર બપોડીએ છીએ. પણ હશ્કરી કેન્ટ્રાક્ટ પાછળ રાતદિવસ મોટરો દોડાવી રહેલ વનુભાઈ શેઠ અને હરજીવન શેઠની પાંચ પાંચ દિવસ સુધી મુલાકાત ન મળી શકી. એક વખત મળવા ગયાં ત્યારે જવાબ મળ્યો કે ‘શેઠ મહેમાનોની

સરભરામાં છે.’ બીજી વખત ગયાં ત્યારે બાળકો સાથે રોકાયેલા હતા. ત્રીજી વખત કોઈ સભામાં પ્રમુખસ્થાને જઈ રહ્યા હતા. આઠમે દિવસે માંડ માંડ ઊભાઊભા મુલાકાત મળી ત્યારે કહે : ‘અરે કુલસુમ, તું પોતે કાં આવી ? તારે માથે તો કેટલો બધો ભય છે અને...’

મેં કહ્યું : ‘શું કરીએ શેઠ ? પૈસાની એટલી બધી જરૂર છે કે...’

શેઠ કહે : ‘તને ખબર છે કુલસુમ, ગાંધીજી આ બધાં કામની વિરુદ્ધ છે. મને તમારા કામ માટે માન છે. પણ સૈદ્ધાંતિક રીતે એ કામમાં હું નાણાં કેમ આપી શકું ? અમારે પણ જીવનમાં કાંઈક ‘સ્ક્રુપલ’ હોય ને ?...’

આવા જ જવાબ હરજીવન શેઠ પાસેથી મળ્યા, ડો. પારેખ પાસેથી મળ્યા, માણેકલાલ વડીલ પાસેથી મળ્યા.

નિરાશ થઈને પાછી વળતાં હું અરુણાના બાપુજીને મળવા ગયો. એ કહે : ‘બેટા કુલસુમ, હવે તો તમારા આ ઉધામા છોડો. હવે કાંઈ હું પહેલાની જેમ વિરોધીની રીતે ના નથી પાડતો. પણ હવે તમારાં આ હમકલાંનો શો અર્થ છે ? એ કરતાં કાંઈક નવા કામમાં...’

મેં કહ્યું : ‘બાપુજી, અમારે માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. અમે જીવીએ ત્યાં સુધી આઝાદીની લડત જીવતી છે એટલું વાતાવરણ જીવતું રાખી શકીએ તોયે બસ છે.’

વિદાય આપતી વખતે જરા ઢીલા થઈ જતાં કહે : ‘તને ના પાડીને અપશુકન નથી કરાવતો. એક વખત એનાં ફળ મેં અરુણાની બાબતમાં ચાખ્યાં છે એટલે એ હિંમત નથી કરી શકતો. અરુણા મારા મનમાં કારી ધા મૂકી ગઈ છે. મારા દિલમાં તારું જીવન અરુણાની ખોટને સ્થાને છે એ ન જૂલતી, બેટા.’

મારી અમ્માને હવે મારી જોખમી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો છે. તેનું પારાવાર દુઃખ હોવા છતાં જ્યારે અમ્માએ મને હસતે મોંએ રંગ આપી ત્યારે મારા મનને દુઃખના જે બોળએ દબાવી દીધું હતું

તેને ક્યાં યાદ કરવા ખેસું ? લડતનાં આવાં ઝંઝાવાતી કામે વચ્ચે જે અવારનવાર ફરકી જતી વ્યક્તિગત લાગણીઓની લહરને પંપાળવાથી કે યાદ કરીને દુઃખ વધારવાથી શો ફાયદો છે ?

દસમે દિવસે જિતુભાઈને પૈસાની બાબતના નિરાશાજનક સમાચાર આપ્યા ત્યારે મળવા આવેલ રાયમલભાઈ પણ ખેડા હતા. મારી વાતો સાંભળીને એ કહે: ‘ કાકલૂદીઓ છોડો. આ સરકારી તિજોરીઓ ભરી છે એ બંધી આપણી જ છે ને ? સરકારી સ્કોલરશીપ જ સીધી મેળવવા લાગો ને કે આવા શેઠિયાના ઘરનાં પગથિયાં ધસવાં ન પડે. એ બધા પણ સરકારી કોન્ટ્રાક્ટમાંથી જ પૈસા મેળવે છે ને ? એ કરતાં આપણે સીધો કોન્ટ્રાક્ટ જ શું કામ ન કરી લેવો ?’

ખીજે દિવસે જંગલ વચ્ચે આવેલ ભૂપગઢના થાણાની તિજોરી પર હલ્લો લઈ જવાનું વિચારાયું. ત્રીજે દિવસે રણજિત રાજનગર ગયો ને લલિત મારફત ત્યાંના વિગતવાર સમાચાર મળી ગયા: માત્ર પાંચ જ પોલીસો, બે અમલદાર, ત્રણ દિવસ પહેલાં જ એક લાખ અને પાંત્રીસ હજાર તિજોરીમાં જમા. લલિતે પોતે આ હલ્લામાં સામેલ રહેવા ખાસ ઈચ્છા દર્શાવી છે. પાંચમા જ દિવસની રાતે હલ્લો લઈ જવાનું વિચારાયું. છેલ્લી ઘડીએ લલિતને સમાચાર પહોંચાડતાં તેણે બે-ચાર દિવસ રોકાઈ જવાનું કહેવરાવ્યું છે. પણ રાયમલભાઈ કહે: ‘ લગ્નનાં મુહૂર્ત હોય, લડાઈનાં નહિ. ’

ચોજના વિચારાઈ ગઈ. રાયમલભાઈએ જંગલ તરફથી આવી થાણાની દેવડી પર કબજો કરી લેવો. અમારે રાજનગર સાથેનો ભૂપગઢનો બધો સંબંધ તોડી નાખી તૈયાર રહેવું. નિશાની મળતાં થાણાની અંદર પહોંચી તિજોરીનો કબજો લઈ લેવો. લલિતને આવી પહોંચવા સમાચાર પહોંચાડી દીધા છે.

હથિયાર વહેંચી લીધાં છે. સમી સાંજે અમે કુંગરની ગાળીઓ વીંધતાં ચાલી નીકળ્યાં. કિશોર ગાળીઓ ગળવતો ગાતો આવે છે :

અખમકે ઝેવશંકા હો. શિંચાર સીને ચે
ખૂને અંજરકોઃ કહેજેમે' અ્યાન હસ્તા રહે...

અંધારાં ઘેરાયાં અને અમે રાજનગર સાથે સંબંધ જોડતાં તારનાં દોરડાંને કાપી નાખ્યાં, રસ્તાને તોડી નાખ્યા અને બૂપગઢથી થોડે દૂર વેંકળાની વચ્ચે રાયમલભાઈની નિશાનીની વાટ જોતાં ખેડાં. આજ સુધી ઠીક ઠીક જોખમી કાર્યક્રમે અમે કરી આવ્યાં છીએ, પણ સીધાં હથિયારે મોતની સાથે ખેલવા તો આજે પહેલી જ વખત જમ રહ્યાં છીએ. જિતુભાઈ હમણાં હમણાં ગંભીર રહે છે તેથી એમની સાથે તો શી વાત થાય ? રણજિતને આ બધી વાતો જાણે મારકાટી શાક લઈ આવવા જેટલી સ્વાભાવિક છે. કિશોરને તો નવું રમકડું મળી ગયું છે તેથી મારી સાથે વાતો કર્યા વગર નથી રહી શકતો. હું હજી આસપાસ નજર ફેરવતી લલિત ન આવ્યો. તેની ચિંતામાં ખેડી છું ત્યાં ફર...અવાજ થયો.

રાયમલભાઈ આવી પહોંચ્યાની એ નિશાની. એમણે રિવોલ્વરનો અવાજ કરવાનું કહેલ ને ? આ તો બંદૂકનો અવાજ લાગે છે. પણ એવી શંકા વિચારવાનો અત્યારે ક્યાં સમય છે ? અમે મારી મૂક્યાં. ભૂપગઢ પાસે આવતાં તો સોપો પડી ગયો છે. ઇંડીના દિવસો છે. કાઠ જીવતું જલ્યું દેખાતું નથી. ઝાડ જાણે માણસોનાં પ્રેત જેવાં આકાશે અડતાં ખભા દબાવી ઊભાં છે. સામે જ થાણું દેખાય છે. અંધારામાં ચમકતી થાણાની બત્તીઓ વાઘ-દીપડાની આંખો જેમ ટમકયા કરે છે. શાંતિ પથરાઈ ગઈ છે. કાઠ હરતું ફરતું ચે નથી દેખાતું. રાયમલભાઈએ ગજબ કુશળતાથી કામ પતાવી દીધું લાગે છે.

રણજિત સીધો દરવાજો પહોંચ્યો કે એકુંઓળો ઊભો થયો. ભીંત સાથે ટકોરો. અંદર જવાની નિશાની. અમે એક પછી એક અંદર દાખલ. એક, બે, ત્રણ, પાંચ, સાત. અંદર દાખલ કે દરવાજો બંધ થયો. દરવાજો કેમ બંધ થાય છે એ વિચારીએ

તે પહેલાં તો ફડ...ફડ...અવાજ શરૂ. અરે આ શું ? અમે નજર ફેરવીએ તે પહેલાં મનુ પઠી ગયો હતો. ગોળી છાતી વીધતી ચાલી ગઈ હતી. એણે પડતાં પડતાં ઊંચે નિશાની કરી કે રણજિતે અવાજ કર્યો અને દેવડી માથેથી નિશાન તાકનાર હેઠે પડ્યો. આ તો પોલીસ ! પોલીસને રાયમલલાઈએ નહિ દબાવી દીધા હોય ?

તરત જિતુભાઈ અને હું પેલા કોઠાની આડશે આવી ગયાં. રણજિતે દેવડી સામે છલાંગ મારી. કિશોર નિસરણીનાં પગથિયાં નીચે ઊભો રહી ગયો. રણજિત અને જિતુભાઈ સલામત સ્થળે ગોઠવાઈ ગયા. થાણાની દેવડીને દરવાજે પાંચ પોલીસ હથિયાર સહિત દેખાયા.

રણજિતે અવાજ શરૂ કર્યા : 'છોડો હથિયાર ! મર જાઓગે...' એક અવાજ અને એક હેડો, બીજો અવાજ અને બીજો પોલીસ હેડો. પોલીસો પણ પેલી ગુણીની આડશેથી બાર કરી રહ્યા છે. મનુની પાછળ ઊભેલ વીરેન્દ્રને પાડ્યો. વીરેન્દ્રની ચીસ નીકળી ગઈ.

પોલીસો દેવડીની કાટડીમાં પહોંચી જાય તો ભારે થાય. ત્યાં બધાં હથિયાર પડ્યાં છે. જિતુભાઈનીચે સૂઈ ગયા. છાતી સરસા સ્ક્રને સરકતા સરકતા પોલીસોની પછવાડે પહોંચ્યા. એકદમ ઊભા થઈને ત્રાડ દીધી : 'છોડો હથિયાર ! મર જાઓગે...' ટપોટપ એ પોલીસોએ હથિયાર છોડી દીધાં. પાસેની ઓરડીમાં તેમને પૂરી દરવાજે બંધ કરે તે પહેલાં ત્રીજા પોલીસે છલાંગ મારી. હથિયારની કાટડીમાં દાખલ.

હવે ? કાટડીને પાછલે બારણેથી એ હથિયારો પૂરાં પાડે તો અમારે માટે કોઈ રસ્તો ન રહે. જિતુભાઈએને કહી રહ્યા છે : 'છોડ હથિયાર ! મરી જઈશ !'

પોલીસ કહી રહ્યો છે : 'નહિ છોડું', હમને સરકારકા નમક આયા. હરામ કેસે કરું ? મૌતકા સૌદા કરકે ચૌદા સાલસે નૌકરી કર રહા હું.'

જિતુભાઈ સમજાવી રહ્યા છે : 'તૂ મર જાયગા.'

પોલીસ જવાબ દઇ રહ્યો છે: ‘મરના તો સખી ઇન્સાનકે લિયે હૈ હી. લેકિન શાનકા મૌત નસીબદાર કો હી મિલતા હૈ. આઓ, હમ દોનેમેંસે કૌન નસીબદાર હૈં ઉનકી તલાશ કરેં.’

પોલીસ સરકતો જાય છે. હમણાં પેલી દીવાલ વટાવે કે તદ્દન સલામત સ્થળે પહોંચશે. એને પોતાને તો નિશાન લાગે તેમ નથી.

તરત રણુજિતે દડવડતી દોટ દીધી. એક છલાંગ, બે છલાંગ, ત્રીજી છલાંગે પેલા પોલીસથી ચાર હાથ દૂર. પોલીસે ખાર કર્યો. એક, બે, ત્રણ, ફડ ફડ ફડ. અડવડિયાં ખાઈને ખાર ચૂકવતો રણુજિત ચોથી છલાંગ મારે એ પહેલાં ચોથી ગોળીએ એના પેટને વીધી નાખ્યું. પણ પડે તે પહેલાં રણુજિતે સીધો ભૂસકો પોલીસ માથે માર્યો. આખું અંગ ખેંચાઈ જાય તે પહેલાં એણે પોલીસને બથ ભીડી લીધી. આડે હાથે રિવોલ્વર લઈ પોલીસની પીડમાં ખાર શરૂ કર્યો. એક, બે, ત્રણ... પોલીસ પણ ભીડેલ બથમાંથી ખાર કરી રહ્યો છે, પણ એના ખાર હવે આડાઅવળા જતાં ગોળીઓ દીવાલ સાથે ઠકરાઈને હેઠે પડી રહી છે. રણુજિતના છ ખારમાંથી ત્રણ ખારે પોલીસનું પડખું વીધી નાખ્યું. બન્નેની તાકાત હવે ખૂટી ગઈ છે. એકબીજાને દાબતા હેઠા જઈ પડ્યા કે પોલીસે રણુજિતના વાંસામાં હાથ ધાબડતાં અવાજ કર્યો: ‘શાબાશ મર્દ. મર્દ કે હાથસે મૌત પાના વો ભી નસીબકી ખાત હૈ...’

તરત જિતુભાઈએ છલાંગ દીધી. રણુજિતની પાસે પહોંચે તે પહેલાં રણુજિતે અવાજ દીધો: ‘ઝીણા પટેલ! મારે માટે ન થોભતા. ઉતાવળ કરજો. કાંઈક દગો લાગે છે,’ રણુજિતે પોલીસની બાથમાં છેલ્લી નજર ખેંચી અને હરીન્દ્રે કોટની આડશેથી આવી કોટડીનો કબજો લીધો,

જિતુભાઈએ ઓફિસ પર છલાંગ મારી. ત્યાંના માણસોને દબાવ્યા. ચાવીઓ લઈ તિજેરી ઉઘડાવી રહ્યા છે ત્યાં દીવાલે ચડી ધ્યાન રાખતા કિશોરે ખીજા લયની સિસોટી મારી કે ફડ અવાજ થયો. કિશોરનો સાથળ વીધી નાખ્યો. કિશોર હેઠા જઈ પડ્યો. છલાંગ મારી મેં કિશોરને

ઉપાડી લીધો એ પહેલાં તિન્નેરીએથી જિતુભાઈ આવી પહોંચ્યા હતા. પાછલે બારણેથી ભાગ્યા વગર છૂટકો નથી. આગલે દરવાજેથી જ કિશોરને ધા વાગ્યો છે. કોઈ નવા માણસો આવ્યા હાગે છે.

એક થેલો મારા હાથમાં સોંપાતાં જિતુભાઈએ કિશોરને ઉપાડી લીધો. કિશોર કહી રહ્યો છે: ‘ભાગી છૂટો, ઝીણા પટેલ. મને ઉપાડવા રહેશે તો નહિ ભાગી ચકાય. ક્યાંક બધા જ દબાઈ મરશું.’

જિતુભાઈ કહે છે: ‘ગાંડો થા મા ! થેલા કરતાં તું વધારે કિંમતી છે...’

કિશોરને ખભે નાખ્યો અને જિતુભાઈએ પાછલો માર્ગ લીધો. હરીન્દ્ર આગળ થયો. પણ થાણાને પાછલે લાગે આવીને જોઈએ તો બારણું બંધ છે. ભોગળ બીડેલ છે. એકિસમાં પૂરેલ માણસો પાસેથી ચાવી લેવા જવાનો ક્યાં વખત છે ? કિશોરને પાડનાર માણસો આવી પહોંચે તો ? દેવડી પાસે ખમ્મ, ખમ્મ, ખમ્મ અવાજ બોલી રહ્યા છે.

તરત જિતુભાઈએ કિશોરને મારે ખભે મૂક્યો. માથે બાંધેલી પાઘડી છોડી પગે બાંધી અને પાંચ ડગલાં પાછાં જઈ ધડ કરતી પાટુ બારણામાં મારી. એક, બે, ત્રણ અને ચોથે ધાએ બારણાના લુક્કા પાછા ફરી કિશોરને ખભે નાખ્યો અને પાછલે માર્ગેથી પસાર.

થાણામાં ધકબક બોલી રહી છે. અમે ભાગી રહ્યાં છીએ. વોંકળી, વોંકળા, કોતર પસાર કરતાં ગાળીને માર્ગે. થાણામાંથી બંદૂકના બાર આવી રહ્યા છે. કિશોરના સાથળમાંથી લોહી ટપકીને નિશાની મૂકે તે પહેલા જિતુભાઈએ પાઘડી ચીરી પાટો બાંધી લીધો છે.

કલાક, બે કલાક, ત્રણ કલાક, વહેલી પરાડે ગઢિયાની સલામત ખોપે પહોંચ્યાં ત્યારે માંડ મનમાં હુમરાતા વિચારને વાણી આપવાનો વખત મળ્યો. ‘રાયમલભાઈ કેમ નહિ આવ્યા હોય ? શું થયું હશે ? થાણામાં ખબર પડી ગઈ હશે ? બીજાં માણસો કેમ આવી પહોંચ્યાં ? ભલિત કેમ ન પહોંચી શક્યો ?’

ખોપમાં પહેંચીને થેલો તપાસતાં અંદરથી નીકળ્યા માત્ર પાંચ હજાર ને પચીસ રૂપિયા. પણુ જિતુભાઈનું મન અત્યારે થેલી તરફ નથી. ખોપના પથરો સામે નજર ખોડીને એ કલાકોથી આડા પડ્યા છે. ક્યારેક રજુજિત કે મનુનાં હથિયારો સામે નજર નાખીને આખી ખોપ ભરી દે તેવો નિસાસો મૂકી દે છે.

સવાર પડી, બપોર થયા, સાંજ પડી તો ચે રાયમલભાઈના સમાચાર નથી. કિશોરનું દર્દ વધતું જાય છે. હું ને જિતુભાઈ એની પાસે જગતાં બેઠાં છીએ. ત્યાં મધરાતને વખતે ખોપને બારણેથી હરીન્દ્રે ટંકારા દીધા. થોડી વાર થઈ કે દલુ દાખલ. મોં પર નૂર નથી, લોહી નથી. જાણે મોતનો એળો મોઢા પર ફરકી ગયો છે.

જિતુભાઈ પૂછી રહ્યા છે : ‘દલુ, રાયમલભાઈના કાંઈ ખબર?’

દલુની આંખમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં છે. થોડી વારે એણે બેલવાની હિંમત એકઠી કરી તો ચે આંસુ અટકતાં નથી. એ કહી રહ્યો છે :

‘સાંજ પહેલાં અમે ગોરિયો ગાળો છોડી ભૂપગઢને માર્ગે બેંસલી ખોપ માથે બેઠા રાહ જોતા હતા. હથિયાર-પડિયાર ખોપને માથે હતાં અને અમે નીચે બેઠા ટીમણુ કરતા હતા ત્યાં અચાનક અમારે માથે ગોળીબાર શરૂ થયો. કાંઈ વિચારીએ તે પહેલાં તો માથો, રવજી, અને જેમલ વીંધાઈ ગયા હતા. કરવું શું? હથિયાર તો ઉપર હતાં અને અવાજ આડેથી આવતા હતા. તરત રાયમલભાઈ આડા સૂઈ ગયા અને પથ્થરનો આશરો લીધો. હું પાણી ભરીને પાછો ફરતો હતો. ત્યાં અવાજ સાંભળ્યા કે હેઠો પડી ગયો. બરાબર એક આડમાં ગોઠવાઈ ગયો. મારે માથે માથોડું ખડ અને જાંખરાં ઊભાં હતાં. ઉભડક ત્યાં બેઠો બેઠો જોઈ હું તો પોલીસપાર્ટીનાં માણસો ધીમે ધીમે ચારે બાજુથી આગળ વધી રહ્યાં છે અને કોઈ અમલદાર પડકારા કરી રહ્યો છે : ‘રાયમલ, દોસ્ત ! તાબે થઈ જા. અમને ઇનામ મળશે. તને છોડાવવા અમે અમારાથી બનતું કરી છૂટશું.’

‘રાયમલભાઈ હાથની રિવોલ્વરમાંથી બાર કરીને પાર્ટીને આઘે ધક્કેલતા બેલી રહ્યા છે : ‘ઓહો, બ્યાસ સાહેબ કે ? સાહેબ, આબરના સોદા ન હોય. છૂટવાની આશાએ બહારવટે ચડ્યા હોત તો તો ક્યારનાયે તાબે ગઈ ગયા હોત. હવે આ હાથમાં સરકારી હાથકડી ન હોય. કાંતો એ છાતીએ આઝાદ હિંદનો વાવટો ફરકતો હોય અને કાંતો ગોળીની ભડીમાર બેલતી હોય.’

‘ચાર ચાર કલાક સામા ગોળીમાર થયા. રાતનાં અંધારામાં રોશની ફેંકી રહેલ પોલીસોની વચ્ચેથી હથિયાર પાસે પહોંચવાનો કાઠ ધક્કાજ ન હતો. હાથની રિવોલ્વરના બાર ખૂટી જવા આવ્યા હતા. બીજા ચાર જણા ધવાઈને પડી ગયા હતા. ત્યારે મારા બાપાએ કહ્યું : ‘બેટા રાયમલ, હું હવે ખરું પાન કહેવાઉં. મારી આડશે આડશે ખોપ માથે ચડી જા. મારા માથે ધા થાય એની ચિંતા ન કરતો.’ રાયમલભાઈએ હા ના કરી, પણ બાપાએ હાથ ઝાલીને એને ઊભા કર્યા કે ધડ ધા મારા બાપાને લાગ્યો. બાપા આડા સૂઈ ગયા અને ઢસડાતા ઢસડાતા ખોપના વળાંક તરફ ચાલ્યા. આડશે આડશે રાયમલભાઈ ખોપ પાસે પહોંચીને ઉપર છલાંગ મારવા જાય તે પહેલાં એમના જમણા ખલાને બ્યાસસાહેબે ઉપાડી લીધા. તોયે રાયમલભાઈ ખોપ પર આડા પડીને ઢસડાતાં હથિયારો પાસે જઈ પહોંચ્યા. ડાબે હાથે એમણે નિશાન શરૂ કર્યા કે પાર્ટી પાછી હતી. સવાર સુધી તેઓ ઓડા બાંધીને બેઠા રહ્યા. અજવાળાં શરૂ થતાં વળી હલ્લો શરૂ કર્યો. ચારે બાજુથી આવતી ગોળીઓથી બચવા રાયમલભાઈએ પાણી આડા ગોઠવીને ડાબે હાથે નિશાન લીધાં. બપોર સુધીમાં પાંચને ઉપાડી લીધા. પણ ત્યાં સુધીમાં એમનું અંગ વીધાઈ ગયું હતું. બ્યાસ સાહેબ હજીયે તેમને સમજવતા હતા, પણ રાયમલભાઈ આપણા કિશોરનું પેલું ગીત ગાઈ રહ્યા હતા :

હમારા ખૂન હૈ આબે હયાત જન્મતકા,
સિતમનરોઝી ઉસે ખુશી દૂર કરતે રહે...

અપોરના અપોરના બાર વાગે એક બલોચી સિપાહીએ ખોપની પડખે ઊભેલા ઝાડ માથે ચડી થડની આડશેથી છેલ્લો બાર કર્યો અને રાયમલભાઈ 'ઈન્કીલાબ...ઝંદબાદ ! કરેંગે યા મરેંગે...' કહેતા હથિયારો માથે ઢળી પડ્યા. પણ અપોરના ચાર સુધી કાઠિ એમની પાસે ફરકવાની હિંમત કરતું નહોતું. છવટ તેઓ લોઢાનું એક પીપ લાવી એની આડશે આડશે ખોપ માથે પહોંચ્યા અને વળી પાછા રાયમલભાઈના દેહ માથે છ-સાત બાર કરી લીધા પછી પાસે ગયા.

‘દોડીને એક સિપાહીએ રાયમલભાઈને પગેથી હલાવી જોયા કે બ્યાસસાહેબે ધડ તમાચો મારતાં કહ્યું : “આવા મરદના બચ્ચાની અદબ કેમ જળવાય એનું ભાન છે કે નહિ?” ત્યાં જ ઊભા રહીને બ્યાસસાહેબે રાયમલભાઈને સલામી આપી અને તેમના દેહને ખટારામાં નાખી રાજનગર ઉપાડી ગયા.

‘હું એ પછી ખાડામાં ને ખાડામાં બેઠો રહ્યો. ઉભડક પગે બેસતાં અઢાર કલાકે પગ ખોટા પડી ગયા હતા, પણ હલુચલું ને ખડ ફરકે તોયે પાસે ધકળક મચાવતા પોલીસોને હાથે જાન જાય એમ હતું. અંધારાં થયે પોલીસો રવાના થયા ત્યારે આ આજુ લાગી છૂટ્યો અને અહીં આવી પહોંચ્યો છું.’

સમાચાર સાંભળીને જિતુભાઈ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા. બેઠા બેઠા કિશોરને માથે હાથ ફેરવી રહ્યા છે. આંખો સુમસામ છે. ખેંચાઈને આંખો જાણે પલકારે મારવો પણ બૂલી ગઈ છે.

અપોર થયા તો યે ખાવાનું નામ નથી લેતા. ખાવાનું આપ્યું તો બે બટકાં ખાઈને ભૂટી ગયા. જઈને ખોપને બારણે પથ્થર પર બેઠા છે. આકાશ સામે આંખો ખોડાઈ ગઈ છે. કિશોર કહે છે : ‘કુલસુમ-બેન ! જિતુભાઈની પાસે જઈને બેસો ને !’

સાંજ સુધી એમને કેટલીયે વાતો કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જિતુભાઈ હરફ પણ ઉચ્ચારતા નથી. રણજિત અને રાયમલભાઈ ગયા,

વીરેન્દ્ર અને મનુ ગયા, બીજા નિકટના પાંચ સાથીદારો ગયા એ દુઃખે મારું' એ મન હાહાકાર પોકારી અંદરોઅંદર ધ્રુમરાઈ રહ્યું છે, પણ હાહાકારને ડેલો દમને જિતુભાઈને કહી રહી છું : 'હશે જિતુભાઈ ! આપણને બહારવટિયાને વળી દુઃખ શાં ?'

ચાર ચાર દિવસ સુધી જિતુભાઈની એની એ સ્થિતિ રહી. એમને આશ્વાસન આપવા ઘણી યે પ્રયાસ કરું છું, પણ આશ્વાસન આપતી વખતે હું યે બાણુતી હોઉં છું કે કુલસુમ, તારા જેવી અદાર કુલસુમનું લોખંડી હૈયું કમને બેસનાર જિતુભાઈને તું શું આશ્વાસન આપી શકવાની હતી ?

ચોથે દિવસે જ્યારે એમની આંખોએ ભૂપગઢને માર્ગે ખોડાઈ રહીને અર્ધા કલાક સુધી નિઃસ્તબ્ધ આંસુ સાર્યાં ત્યાર પછી વળી પાછા એ ખોલતા થયા. તરત સંગમેશ્વરના પુલને ડિડાડવાની એ યોજના ઘડવા બેસી ગયા અને રાજનગરને વીજળી આપનાર થાંભલાઓને તોડવાની વેતરણ કરવા લાગ્યા. બીજા દિવસથી રાયમલભાઈના બચી ગયેલા સાર્થીદારોના તાંતણા પણ મેળવી લીધા અને ધીમે ધીમે કામ શરૂ કરી દીધાં.

ભૂપગઢના બનાવ પછી હજી વસિતના કશા સમાચાર મળ્યા નથી. જિતુભાઈ માટે વધારે મનામ જાહેર થઈ ગયું છે. એમનો પત્તો મેળવવા માટે આસપાસનાં ગામડાંનાં માણસોને પકડી પકડીને મારી રહ્યા છે. કામને ઘેર જિતુભાઈ રહી ગયેલ એવા સમાચાર મળતાં આખા કુટુંબને સાત આઠ દિવસ સુધી સામે બેસાડી રખાય છે. કોઈ કુટુંબો વાતો કહી દે છે, તો કોઈ કુટુંબો છેલ્લે સુધી ટકી રહે છે. પણ હવે અમારાં સ્થળ અમે કુદરતને ખોળે મેળવી લીધાં છે. આ ગઢિયા કુંગરાની હારમાળમાં એક હાથ દૂર બેભેલાંનાં યે પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે, તો અમારી ખબર કેમ પડવાની છે ?

પણ હવે આ પ્રદેશમાં યે પોલીસના માણસો ફરતા હોય તેવું અમને લાગે છે. દરબીન લામને ખોપને બારણે બેઠો બેઠો કિશોર

આખા જંગલ માથે નજર ફેરવતો એક દિવસ મને કહે છે :
‘ જુઓ તો કુલસુમબેન ? પેલા કુંગરની ટોચે ઊભેલા પોલીસની
ચાલ મને લલિતભાઈ જેવી લાગે છે. હાલતાં હાલતાં એનો હાથ
બરાબર લલિતભાઈની જેમ જ લચકાય છે.’

હું દૂરથીના માંડી કહું છું : ‘ જા, ગાંડા ! લલિતભાઈની
અને પોલીસની ચાલને તું ક્યાં સરખાવવા બેઠો ? હમણાં
લલિતભાઈના સમાચાર નથી મળ્યા એટલે તને પોલીસમાં યે
લલિતભાઈ દેખાય છે કે શું ?’

કિશોરનો ધા વકરતો જાય છે. રાત ને દિવસ ધાના દરદે
જાગતો છતાં કિશોર મોઢા પરથી હાસ્યની રેખાઓ ભૂંસાવા દેતો નથી.
ક્યારેક ધા જોર કરે છે ત્યારે દદે જુલવા એ ગાવા લાગે છે.

જિતુભાઈ કહે છે : ‘ કુલસુમ, કિશોરને રાજનગર મૂકી આવ. અનુ-
જ્ઞાના બાપા કોઈ ખાનગી સ્થળે રાખીને સારવારની સગવડ કરી આપશે.’

કિશોર કહે છે : ‘ ના, રે, મારે રાજનગર નથી જવું. હું તો
અહીં તમારી સાથે જ રહેવાનો. કોને ખબર આ ધામાંથી જીવ્યો,
મર્યો...મારે મરવું છે તો કુલસુમબેનના ખોળામાં જ.’

હું કહું છું : ‘ પણ હું યે જીવી મરી એ કોને ખબર છે, કિશોર ?
પોલીસની ભીંસ કેટલી વધતી જાય છે એ તું ક્યાં નથી જાણતો ?’

કિશોર કહે છે : ‘ તો તો મારે જવા જેવું રહે છે જ ક્યાં ? મોત
વખતે વળી જુદા ક્યાં પડવું !’ તરત એ જિતુભાઈ સામે જોઈને કહે છે :
‘ અરે હાં, જિતુભાઈ ! આ કુલસુમબેન જ્યારે હોય ત્યારે મોતની વાત
કરે છે તેથી મર્યા વગર નહિ રહે, અને તમે હજી હજાર યોજનાઓ
વિચારો છો તેથી જીવ્યા વગર નહિ રહો. કદાચ કુલસુમબેન કહે છે
તેવું જ થાય તો જ્યાં કુલસુમબેનને દાટો એની પડખે જ મને બાળજો.
કુલસુમબેનની કબર માથે રોપજો પીપળી અને મારી રાખ માથે રોપજો

લીમડી. જન્મીને એન નહિ પામનાર કિશોરને માંડ છેલ્લા ૭ માસમાં એન મળી છે. એનાથી દૂર એને ન રાખતા.’

કહેતાં કહેતાં કિશોરની આંખને છેડે જળજળિયાં તબક્કી ગયાં કે મારી આંખમાંથી આંસુ ટપકી પડ્યાં. મારા મનને સંવરવા હું ખોપને બારણે ચાલી ગઈ કે કિશોર પાછો પથારીમાં પડ્યો પડ્યો એનું ધ્યાનું ગીત ગણગણવા લાગ્યો :

આપે માનો ન માનો ખુશી આપકી,
હમ સુસાકિર હૈ ઠલ અપને ઘર બથેઝે...

સુધીરની આત્મકથા

મા નવજીવનમાં બની રહેલા પ્રસંગો અને આંખ સામે જોડી રહેલાં રજકણો વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે? રજકણ રાઇ નંવડું હોય, પણ આંખ સામે જ હોય ત્યારે પહાડ જેવડું દેખાય અને માનવીની દૃષ્ટિમર્યાદાને પરિમિત કરી નાખે. અનંત અવકાશમાં રજકણ નહિવત છે, અવકાશની અનંતતા જ સર્વવ્યાપી છે એવું તો કોઇ આર્ષદૃષ્ટા જ જાને શકે. એ જ રીતે કાળના અનંત પ્રવાહની અંદર માનવજીવનના પ્રસંગો તો બુદ્ધ બુદ્ધ સમા છે. એ પ્રસંગોના બુદ્ધબુદ્ધથી પાર એવા કાળના અનંત પ્રવાહને વલ્લે જતા સત્ય, શિવ અને સુંદર સ્વરૂપને ગમ્યસ્થાન માનીને કેટલા માનવીઓ ચાલી શકે છે ?

શંકરભાઈ હરિપુરામાં બનેલા અત્યાચારોની તપાસ માટે ઉપવાસ લઈને બેસી ગયા ત્યારે શરૂઆતમાં તો એમનાં તપઃતેજનાં અજવાળાં દેશભરમાં પથરાઇ ચાં હતાં અને લાગતાવળગતાએ દોડધામ મચાવી દીધી હતી. પણ દિવસો જવા લાગ્યા અને શંકરભાઈનાં તપઃતેજ વિશેષ પ્રકાશવા લાગ્યાં તેમ તેમ સરકાર તરફથી માર્ગ નીકળવાને અફલે રૂંધેન મુકાવા લાગ્યાં હતાં. એમના સમાચારો છાપવાની પ્રકાશનબંધી, હરિપુરમાં બહારનાં લોકોની પ્રવેશબંધી, એવી અનેક બંધીઓ જાબી થઇ ગઇ. શંકરભાઈના જીવનને બચાવવા માટે માર્ગ કાઢવા દોડાદોડ કરી રહેલા સહુદયી મિત્રો એક પછી એક જાબી થઇ રહેલ મુશ્કેલીઓથી મૂંઝાઇને શંકરભાઈને કહેતા લાગેલા કે ‘શંકરભાઈ!

હરિપુરનું આવું નાનું છમકલું. એના વડનું વડોદરું કરીને તમે આખા જીવનને ક્યાં ન્યોછાવર કરવા બેઠા ?’

ત્યારે શંકરભાઈએ જવાબ આપેલો : ‘ભાઈ! આપણે આપણા જીવનના વડને જ વડોદરું માનીને અહોરૂપ આપી દીધું છે એમ નથી લાગતું ? માનવજીવનના આધાર રૂપ સનાતન નિયમોનો ભંગ જો માનવી સહેતો થઈ જશે તો આવતી કાલે એનો આધાર ભાંગી જશે અને માનવજીવન વેરવિખેર થઈ જશે. એવા સનાતન નિયમોમાં માનવજનનીનું શીલરક્ષણ એ માનવજીવનની કરોડરજ્જુ છે. એને ભાંગવા દઈને માનવી કંઈ કરેડ પર ટટાર બિભો રહી શકશે ? હરિપુરના નાના એવા પ્રસંગની પાછળ આવા મહાન નિયમના ભંગને આપણે જોઈ શકીએ તો પછી મારા જેવા મામૂલી માણસના જીવનનું વધારે પડતું મૂલ્યાંકન કરવાની જરૂર નહિ રહે.’

ઉપવાસે જ્યારે છ અઠવાડિયાં પૂરાં કરીને સાતમા અઠવાડિયામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે કોઈ ધૂના-ધરાની અંદર વિલીન થઈ ગયેલો દેખાતો નદીપ્રવાહ પાછો સમતળ ધરા આવતાં એકાએક ફૂટી નીકળતો દેખાય તેમ શંકરભાઈનાં તપઃતેજ ફરી પાછાં દેશભરમાં પથરાવા લાગ્યાં અને લાગતાવળગતાઓનાં દિલ હૃદયમચાવવા લાગ્યાં. છાપાંઓએ શંકરભાઈના સમાચારની પ્રકાશનબંધી સામે વિરોધ ખાતર છાપાં બંધ કર્યાં, તો જનતાએ ગાંધીજીની ભાષામાં હાલતાંચાલતાં વર્તમાનપત્રો બની જઈને હરિપુરના પ્રસંગનો ન્યાય મેળવવા માટે ઠેર ઠેર પોકાર શરૂ કર્યો. એ માટે સભા સરઘસો યોજાવા લાગ્યાં અને હસ્તલિખિત પત્રિકા-પ્રકાશનો થવા લાગ્યાં. સમાચારોની પ્રકાશનબંધીએ બિલટાં માનવકલ્પનાને વિશેષ ઉત્તેજન આપ્યાં અને સરકાર સામેનો રોષ દાબી દેવાને રથાને વધવાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં. એક વખત લોકોની વચ્ચે જીવી ગયેલા સરકારી અમલદારો સરકારની આબરૂને આ રીતે વેડફાતી જોતાં સમાધાનનો માર્ગ કાઢવા માટે

દોડાદોડ શરૂ કરી દીધી. પરંતુ, કોઈ પણ તંત્ર જડ હોય છે. એ આસપાસની પરિસ્થિતિ સાથે એકદમ બંધબેસતું થઈ જવામાં નિયમભંગ દેખતું હોય છે. તેમાં જે આ તો શાહીવાદી તંત્ર ! પરિણામે સમાધાનનો રાહ ઘડાતાં પહેલા તંત્ર નિયમસાચવણીને ચકરાવે ચડયું હતું.

દરમ્યાન હરિપુર યાત્રાનું ધામ બની ગયું હતું અને શંકરભાઈ દેવસ્વરૂપ બની ગયા હતા. એમની આસપાસ ચાલી રહેલાં ભજનકીર્તન અને ધૂપદીપ કોઈ પણ માનવીને ‘હોઉં તો હોઉં !’ એમ ઘડીભર દેવ માની લેવાની ફરજ પાડી દે તેમ હતાં. પણ આવે, વખતે જે દીવડાની જ્યોતને પવનના ફરકાટથી હાથની આડશે સાચવવા મથતા માનવીની જેમ અહોનિશ મનની સ્થિરતાને સાચવી રહેલા શંકરભાઈ કહેતા હતા કે : ‘સુધીરભાઈ ! હું જે માનવી છું હો ! ક્યાં તત્ત્વો મારામાં જોર પૂરીને મારા દેહ દ્વારા આ તપ કરી રહ્યાં છે એનો તાગ તો હું જે નથી પામી શક્યો. પણ કદાચે ય મારી કોઈ નબળી વૃત્તિ ઘડીભર એ તત્ત્વો પર અધિકાર જમાવી જાય અને દેહધારણા માટે અન્નની માગણી કરે તો પેલાં અદીઠ પવિત્ર તત્ત્વોની ખાતર મને ખાવા ન આપતા. કદાચ આ દેહ પડી જશે તો બહુ નુકશાન નહિ થઈ જાય, પણ પેલાં પવિત્ર તત્ત્વોનું જગતના ચોક્કમાં અપમાન થવા દેશો મા.’

હું કહેતો : ‘શંકરભાઈ ! આઠમા અઠવાડિયામાં જે સ્થિર રહેલી મનઃશાંતિ સાથે આવી નમ્રતા જ શોભે.’

ત્યારે શંકરભાઈએ કહેલું : ‘ના, સુધીરભાઈ ! આ વિવેક કે નમ્રતા નથી. ક્યારેક વિવેક-નમ્રતાના આછા કાદવ-કાંપના થરની નીચે અભિમાનનું વાંસજળ કળણ પડ્યું હોય છે. એ કળણમાં ક્યારેક ખત્તા ખાઈ ન બેસીએ માટે ભગવાનનો પાડ માનવા જેટલી સ્વસ્થતા રહે તો જે ભાગ્યશાળી.’

જ્યારે એમના ઉપવાસે નવમા અઠવાડિયામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે કોણ જાણે શરીરના કયા ધર્મેની કારણે બન્યું તે તો હું હજીયે નથી સમજી

શક્યો, પણ તે દિવસ પછીથી શંકરભાઈના શરીરમાંથી કોઈ સૌરભ આવવા લાગી હતી. સુકાઈ ગયેલા દેહ માથે કોઈ દીપ્ત તરી વળી હતી અને ખેસી ગયેલા કંઠમાં કોઈ અનેરી મધુરતા ઉમેરાઈ હતી. હવે એમણે સવારસાંજ લોકોને પાંચ પાંચ મિનિટ ધીમે અવાજે પ્રવચન આપવાં પણ શરૂ કર્યાં હતાં. શંકરભાઈનાં પ્રવચન તો મેં એક વરસ સુધી મુગ્ધભાવે ક્યાં નથી સાંભળ્યાં ? પણ ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં અપાતાં આ પાંચ પાંચ મિનિટનાં પ્રવચનો વિશ્વના સનાતન નિયમોને જે સહજભાવે રજૂ કરી દેખે છે એક અકળ રીતે સાંભળનારના મનમાં અંત ભાગે શાન્તા મૂકી દેતાં હતાં એ જોઈને હું દિવસો સુધી આશ્ચર્યમૂઠ બની ગયો હતો.

દસમા અઠવાડિયાની શરૂઆતમાં શંકરભાઈની માગણીને મધ્યભાગે આવીને પ્રકાશનબંધી તથા પ્રવેશબંધી ઉઠાવી લઈને સરકારે જ્યારે પોતાની મેજે તપાસ લેવાની છૂટ આપી અને બહેનોનાં શિયળરક્ષણની સાચવણી માટે લેખિત સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી ત્યારે દેશભરમાં વિજયપ્રાપ્તિની ઉત્સવ-ઉજવણી થઈ રહી હતી, પણ શંકરભાઈ તો એ દિવસે પણ મુખ પર એટલી જ સ્વચ્છતા ધારણ કરીને રામજી મંદિરને બારણે સૂતા સૂતા આવતી કાલથી હરિપુરમાં કયા કાર્યક્રમ અનુસાર કામ કરવાનું છે તેની ગામના અગ્રણીઓ સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા.

અન્ય લોકોને મન હરિપુર યાત્રાધામ બન્યું હતું, પણ મારે મન તો સાપતી સાથે લડીઝગડીને ખૂનખાર બનતા નોળિયાની નોળવેલની જેમ હરિપુર સંજીવની બન્યું હતું. રંગપુર પણ અસહકારને પંથે ચડ્યું હતું અને એની ધૂંસરી ગામના આગેવાનોની સાથે મારી ખાંધે નખાઈ હતી ને ? પણ ગમે તે કાર્યક્રમ સાંગોપાંગ પાર ઉતારે તેવી એકધારી સ્થિરતા અને તાકાતની આશ્વા આપણે જનસમાજ પાસેથી કેમ રાખી શકીએ ? પરિણામે, જ્યારે જ્યારે રંગપુરના અસહકારમાં

ભરતી ઓટ આવતાં અને મુશ્કેલીઓનાં વમળ ઊભાં થઈને મનને મૂંઝવી નાખતાં ત્યારે ત્યારે હું હરિપુર જઈને મનનું આશ્વાસન મેળવી આવતો.

રંગપુરમાં થઈ ગયેલા પેલા ગોળીયાર બાદ મુસ્લિમોએ આપમેળે જ સિમેન્ટ ફેક્ટરીમાં હકતાળ પાડી દીધી હતી. ગોળીયારને ઝીલનાર પેલા ચોકને શહીદ-ચોક નામ આપીને લોકોએ ત્યાં એક સમાધિ અને એક કબર બાંધીને પૂજસ્થાન બનાવ્યું હતું. પ્રથમ દર અઠવાડિયે અને પછી દર માસે એ શહીદ-સ્મારક સામે લોકોએ પ્રાર્થનાવિધિ ચાલુ રાખીને અસહકારની તાકાત કેળવ્યે રાખી હતી.

પણ એ માસની એકધારી હકતાળ બાદ એક દિવસે પાંચ જુવાનડા હકતાળ તોડીને બીજા પચીસ મજૂરો સાથે ફેક્ટરીમાં કામ કરવા ગયા છે તેવા સમાચાર મળ્યા ત્યારે થોડા દિવસ દિલીપસિંહે પોતાની સમગ્રવટ માટે અભિમાન જાહેર કરેલું, તો થોડા દિવસ મુસ્લિમ લીગના જુવાનોએ પોતાનો વિજય થયાનો ગર્વ ધારણ કરેલો. પણ એક દિવસ એમાંના એક જુવાનને ગામ બહાર મારી સામેથી શરમાઈને આડો ચાલ્યો જતાં જોયેલો ત્યારે મેં હાંક મારીને એને બોલાવેલો. દસ મિનિટ સુધી શરમમાં બેસ્યું એ ન જોઈ શકનાર એ જુવાને વાત કરેલી કે ‘સુધીરભાઈ! સમગ્રવટની વાતમાં માલ નહિ. હજી એ તમારી સામે ઊભા રહેતાં અમને શરમ થાય છે અને શહીદ-ચોકમાં ડગલું માંડતાં નગર બેચેની થતી થતી ત્યાં સમગ્રવટની વાતનાં ગાડાં ભરાય. સાચી વાત તો નાણાં છે. માથાં ફેડી ફેડીને હકતાળ બાદ જે ફેક્ટરીમાં આપણે માંડ દસ આના રોજ કરાવી શકેલા ત્યાં આજે લહેરથી કામ કરતાં દોઢ રૂપિયો રોજ મળે છે અને પગાર કરતાં દોઢ મોંઘવારી લખ્યું મળે છે એ વધારામાં. આ નાણાં-લોભે અમારા પગ ભાંગી નાખ્યા છે, સુધીરભાઈ.’

પણ સુલેમાન કાકાના હુસેને પોતાની ટોળી જમાવી છે. આપની

આખર કરતાં સવાઈ સમજણ અને તાકાત ધરાવતા એ જુવાનની આંખો આ હડતાળ તૂટતાં ફરી ગઈ છે. એ એક દિવસ આવીને મને કહે: ‘સુધીરભાઈ! તમારી અને મારા કાકાની આંખ આડી આવે છે. જે માહું ન લગાડો તો આવતી કાલે એ જુવાનડાને ઠેકાણે લાવી દઉં. આ તો લડાઈ કહેવાય. લડાઈમાં તો તમારા કૃષ્ણભગવાને પણ શામ, દામ, ભેદ ને દંડ વાપરવાની છૂટ ક્યાં નથી આપી?’

મેં કહેલું: ‘હુસેન! કૃષ્ણની નીતિરીતિને સમજવા માટે તો તારે ને મારે બેયને હજી એકસો આઠ અવતાર ધારણ કરવા પડે. પણ આપણી જ સમજ કામે લગાડીએ તો આટલું ક્યાં નથી સમજતું કે આજે એ જુવાનડાને કદાચ આપણે શામ દામ ભેદ દેડે ખેસાડીને હડતાળ ચાલુ રાખી શકશું પણ તેમના દિલમાં આપણી સામે રોષ જાગશે. પછી તો આ લડાઈ સરકાર સામેની મટીને આપણી અંદરોઅંદરની બની જશે. આપણા અંદરોઅંદરના ઝગડા અને દ્રેષને કારણે સરકાર આપણા પર રાજ કરી રહી છે તેમાં જ આપણે સાથ દીધો કહેવાશે. હજી હડતાળ તોડવા માટે જિંચું ન જોઈ શકવાનું તેમનામાં ભોંડાપણુ છે. ક્યારેક એ ભોંડાપણુ આપણી પડખે આવીને ઊભું રહેશે. એ ભોંડાપણુને સ્થાને આપણી સામે ધિક્કાર ઊભો કરવાથી શો ફાયદો?’

હુસેનને મારી વાત સમજતી નથી. પણ સાથેસાથ મારી વાતની ઉપરવટ જઈને ગમે તેમ નહિ આચરવાની એનામાં સન્નજનતા છે એ મારે માટે આનંદની વાત નથી?

દિલીપસિંહ તેમની અમલદારી અજમાવવા સૌ સન્નજનતા ચૂક્યા વગર પોતાની રીતે આગળ વધી રહ્યા છે. એક કોળીને મુખી બનાવવા સિવાય પગી પસાયતા તો તેઓ આ બે માસ દરમ્યાન જિંચેથી નીચે પછડાવા છતાં આ ગામમાંથી મેળવી શક્યા નથી. બહાર-ગામથી આવનાર પગી-પસાયતાઓમાંથી પણ જ જણા રાયમલના કહેવરાવવાને કારણે માત્ર તેમની કોમની કંટાઈ જળવવા ચાલ્યા ગયા.

છે. બીજા પગી પસાયતા સાથે પણ ગામલોકોએ કાઈ સહકાર નથી કર્યો. ગામનાં વિરોધી તરવેની સાથે મળીને તેઓ જીવી શકે છે.

ફેક્ટરીમાં હજીયે કામ કરવા નહિ જનાર સો જેટલાં કુટુંબ બેઠાં છે એ આંખાં સંતોષની વાત છે? એ એકસો કુટુંબોને જે સમજાવી શકાશે એવી આશાથી હજી દિલીપસિંહ બેઠા છે, ત્યાં ખળામાં અનાજ આવી ગયું છે અને મહેસૂલ-ભરણાનો પ્રશ્ન બિન્ને થયો છે.

સુલેમાન કાકા મને પૂછી રહ્યા છે : ‘હવે શું કરશું, સુધીરભાઈ?’

હું કહું છું : ‘આપણને તો એક નવો મુદ્દો મળે છે. જે સરકારની સામે આપણે અસહકાર પોકાર્યો છે એ સરકારે હજી દમનનાં પગલાં પાછાં નથી ખેંચ્યાં ત્યાં સુધી આપણાથી એને મહેસૂલ કેમ ભરી શકાય?’

રામભાઈ પટેલ કહે છે : ‘પણ ફેક્ટરીની હડતાળની જેમ આમાં જે આખા ગામનો સાથ નહિ મળે તો?’

હું કહું છું : ‘આખા ગામનો સાથ મળવો એ તો આખા દેશે સાંગોપાંગ લડાઈ લડી નાખવી એના જેવી વાત થઈ. આખા ગામ પાસેથી એવી આશા રાખવી નકામી છે. ભલે થોડાં જ કુટુંબો એમાં ભળી શકે, તોયે વાંધા નથી. એટલાં કુટુંબો પણ સરકારનું મન શેકી રાખે તોયે બસ છે.’

બીજા જિવસથી મહેસૂલ નહિ ભરવાની વાત વહેતી થઈ અને દિલીપસિંહે મને બોલાવીને કહ્યું : ‘હવે તમે હદ કરો છો, સુધીરભાઈ! મને એમ હતું કે તમે હડતાળ-રાજીનામાંથી અટકી જશો અને હું જઈ શકીશ. મને તમારી સંજ્ઞનતામાં વિશ્વાસ હતો તથા મેં બીજાં પગલાં લીધાં નથી. નહિ તો તમને ક્યારનાં જે પકડીને બેસારી દીધા હોત.’

મેં કહ્યું : ‘તો સાહેબ, તમે મારી સંજ્ઞનતાની ખોટી મુઠવણી

કરી છે. સામસામે પક્ષે આવી ગયા પછી લડતના સીધા વ્યૂહમાં સંજ્ઞનતાનો લંગ થાય છે એમ મને નથી લાગ્યું. તમે તમારો વ્યૂહ અજમાવો, અમે અમારો. એ અજમાવતાં આડાં પગલાં ભરીએ તે સંજ્ઞનતાનો લંગ કહેવાય. એવું કાંઈ થાય ત્યારે તમારો જોડો અને મારું માથું તૈયાર ગણુજો. બાકી મહેસૂલ-ભરણાના વિરોધની બાબતમાં કાંઈ વિચારી શકાય તેમ લાગતું નથી.’

તો એ દિલીપસિંહ કહે : ‘પણ હવે તો તમારી લડત પતી ગઈ છે. દેશમાં ક્યાંયે લડત દેખાતી નથી અને તમે અહીં પેટ ચોળીને નકાસું શણ શા માટે બિલું કરો છો? એકલા રંગપુરના અસહકારને કારણે તમે લડાઈ તો જીતવાના નથી. લશ્કરી વ્યૂહની દૃષ્ટિએ પણ પીછેહઠને વખતે બાકી રહેલાં બધાં એ બળોને સાચવી રાખવાં જ યોગ્ય ગણાય. આથી તો બિલટી તમારી તાકાત ઘટશે.’

ત્યારે મેં કહેલું : ‘સાહેબ ! હિંસક લડાઈના લશ્કરી વ્યૂહ આ અહિંસક લડાઈમાં બંધ બેસતા નથી થતા એ તમને હું નહિ સમજવી શકું. અમે તો બોલ્યા જેટલા બળથી એ વિરોધને સળગતો રાખવામાં લડાઈની સફળતા માનીએ છીએ.’

દિલીપસિંહ કહે : ‘તમે તમારા બીજા નેતાઓને મળી જુઓ. હજી એ તમને પકડીને પહેલો હાથ હું નથી નાખવા માગતો, પણ મારે માથે એ અમલદાર હોય છે અને મારે તેમને જવાબ દેવો પડતો હોય છે એ ખ્યાલ રાખજો. મારી સંજ્ઞનતાને સત્તાનાં નિયમન હોય છે એ ન જૂલતા.’

‘તમારી એ આશા નકામી છે...’ એમ કહીને હું પાછો આવ્યો અને મહેસૂલ-ભરણાના વિરોધ માટે સુલેમાન કાકા, રામભાઈ પટેલ તથા મોટાભાઈ સાથે વિચારવા બેઠો. ગામના બળતો કયાસ કાઢી લીધો છે. અર્ધા ઉપરનાં મહેસૂલ નહિ ભરવા માટે સામે ચાલીને તયાર થયાં છે. ગામમાં આટલા માસ આટલી સુંદર રીતે લડાઈ ચાલવા

છતાં બીજા અનેક મૂંઝવણીયાર્યા પ્રશ્નો રાત-દિવસ ઊભા થાય છે, પણ પાડ માનું પરમેશ્વરનો કે સુલેમાન કાકા અને રામલાલ પટેલ જેવાનો સાથ મળતાં એ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી જાય છે અને મનને ઝાઝું મૂંઝાવા નથી દેતા.

પણ મહેસૂલભરણું બંધ કરતાં ખજાનામાં પડેલ માલ પર સીલ લાગી ગયાં છે. મોટાં મોટાં કુટુંબો આદ કરતાં બાકીનાં કુટુંબોને અનાજની મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે. એ કુટુંબોને અનાજ પૂરું પાડવા માટે અમે વિચારણા કરીએ છીએ ત્યાં જમના પટલાણી આવી પહોંચ્યાં. અમારી વાતો સાંભળીને એ કહે છે : ‘આખું વરસ હાડોહાડ મનૂરી કરીને દાણા ખજાનામાં પહોંચાડયા એ સરકાર લઈ જશે અને આપણે પારકા દાણા વેચાતા લઈને ખાશું, એમ? એ કરતાં એ જ દાણા ઉપાડી ન લાવીએ? ભલે પછી સરકારને કરવું હોય તે કરી લે.’

હુસેન અને તેની જીવાન ટોળીને પણ આ મુદ્દો ગમી ગયો છે. હું કહું છું : ‘લડાઈના આગળના પગલા તરીકે આ વાત બરાબર છે. પણ એમાં તો આપણી તાકાતની વાત છે. તાકાત હોય એટલું પગલું ભરીએ એમાં જ શોભા છે.’

જમના પટલાણીની પડખે બીજી પચીસ બહેનો તૈયાર થઈ ગઈ છે અને ખજાનામાંથી સિલ નીચે પડેલો માલ ચોડેધાડે ઉપાડી લાવવાનો કાર્યક્રમ વિચારી રહેલ છે.

અસ, બીજા દિવસથી એ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે ટુકડીઓ રચાઈ ગઈ. બહેન પણ સ્ત્રીઓનો આ કાર્યક્રમ આવતાં આનંદમાં આવી ગયાં. તેમણે સ્વયંસેવિકા દળ રચી નાખ્યું અને આવે વખતે મારકૂટ થવાની જ એમ વિચારીને એવે વખતે ખજાના પાસે એમના દળે હાજર રહેવાનું વિચારી લીધું.

બીજે દિવસે કંકુના ચાંદલા કરીને પચીસ બહેનો ચોડેધાડે

ખળામાંથી અનાજની ગાંસડીઓ ઉપાડવા ગયાં કે દિલીપસિંહ માટે મુંઝવણનો પશ્ચ આવીને ઊભો રહ્યો. પહેલે દિવસે કાંઈ નક્કી નહિ કરી શકતાં બહેનો અનાજના કાચળા ઉપાડીને આવતી રહી કે બીજે દિવસે વિશેષ બહેનો તૈયાર થઈ બહેનોને અટકાવવાં કેવી રીતે? એમને મારફાડ તો કરવી નહોતી. દિલીપસિંહ બરાબર મુંઝાયા છે.

એથે દિવસે કશો રસ્તો ન સૂઝતાં એમણે જમના પટલાણી સાથે બીજાં પાંચ બહેનો અને મારાં બહેનની ધરપકડ કરી. અમે રોજ દુકડીઓ મોકલવાનું નક્કી કર્યું અને રોજ ધરપકડો થવા લાગી છે. દિલીપસિંહે સવાર-સાંજ મને આ નવી લડત અટકાવવાની અથવા સામટી ધરપકડો કરવાની વાત કરીને ગામનાં બીજાં કુટુંબો માથે દમનનાં પગલાં ભરવા શરૂ કરી દીધાં.

આ દરમ્યાન જિતુ અને કુલસુમ મને પોતાના વિગતવાર સમાચાર આપતાં રહ્યાં છે પણ તેઓ મળવા આવી શકતાં નથી. તેઓ અહીં આવી શકતાં નથી ત્યારે રાજનગર તો કેમ જઈજ શકે? તેમના કેટલાયે સાથીદારો પકડાયા છે. તેમને માટે કોર્ટમાં બચાવ કરવાનું તથા બીજી સગવડો સાચવવાનું કામ મને સોંપ્યું છે. રંગપુરની ધમાલ વચ્ચે યે હરિપુરની જેમ રાજનગર પણ મારે દોડા થઈ રહ્યા છે.

હમણાં જ રાજનગર જઈ પેલા પ્રશાન્ત તથા રવીન્દ્રની મુલાકાત લઈ આવ્યો. એમના બીજા બેડીદારોને પણ મળી આવ્યો. જીવનની પચ્ચીસી યે પૂરી નહિ કરેલા આ જીવાનોમાં પ્રશાન્ત અને રવીન્દ્ર પર તો કદાચ ફાંસીને માંચડે પહોંચાડી શકાય તેવા ગંભીર આરોપો છે. એમની સામેના આરોપો સાંલગીને જેલમાં હરિવદન કાકાને બે દિવસ તાવ આવી ગયેલો, પણ મોતનાં બારણાં ખખડાવી રહેલા આ જીવાનો કેસ માટે કોર્ટમાં જતી વખતે ફૂલફૂટક કપડાં પહેરી જેલના બગીચાનાં ફૂલ ફરકાવતા જાય છે અને મેજસ્ટ્રેટને સંલગાવતા આવે છે : ‘સાહેબ! ચુકાદો લાંબાવીને પોલીસને ક્યાં સુધી હેરાન કર્યા કરશો ?’

એમના માટે રાતદિન સહાનુભૂતિ દર્શાવતા ભલા જ્વેલર એમને માટે દૂધની ભલામણ કરે છે, તો તેઓ કહે છે : ‘ વગર દૂધે વજન વધી રહ્યું છે ત્યાં દૂધ ઉમેરી ક્યાં વધારો કરો છો ? સાંજ પડ્યે સાતતાળી રમતાં વજન આડું આવશે. ’ અને જે માસમાં કાંટો ખતાવે છે : બાર શેરનો વધારો.

એમને જુદી કાટડીમાં રાખ્યા છે ત્યાં સહવાસ આપવા માટે જ્વેલરની રજા લઈને ગયેલા મનસુખભાઈ જુએ તો બન્ને બેઠા બેઠા મેંદી વાટીને હાથે-પગે મૂકી રહ્યા છે. તેમાંથી તેઓ ‘ કરેંગે યા મરેંગે ’ એવા શબ્દો આલેખી રહ્યા છે અને ઝંડાનું ચિત્ર ચીતરી રહ્યા છે. મુલાકાત વખતે મનસુખભાઈ કહે : ‘ સુધીર-ભાઈ ! તોજાઈ રહેલી ફાંસીની વાત આ છોકરાઓને જાણે ગળામાં હાર પહેરવા જેવી લાગે છે ! અને મોત જાણે પરગામ ગિપડવા જેવી વાત. ગજબના છે આ જુવાનો ! ’

તેઓ કેવા ગજબ પ્રકારના છે તેનો પરિચય પરમ દિવસે હરીન્દ્રે આપી દીધો છે. પકડાતી વખતે પોલીસ અમલદારો એને વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પા કલાક સુધી પૂછી રહ્યા. પણ એ કહે : ‘ હવે પકડ્યા પછી નકામી પૂછગાછ શા માટે કરી રહ્યા છો ? ’

અમલદારો કહે : ‘ પકડાયા એટલે જ પૂછવાની જરૂર છે ને ? ’ તો કહે : ‘ પકડાયો એટલે જ હવે પૂછવાની જરૂર નથી રહી. ’ એનો જવાબ નહિ સમજતાં અમલદારો રવાના થયા કે બીજે કલાકે એને પૂરેલ ઓરડી પર ધમાલ મચી રહી હતી અને હરીન્દ્રના નિર્જીવ દેહની તપાસ અમલદારો કરી રહ્યા હતા. તપાસ કરતાં હરીન્દ્રના કેટલા ખિસ્સામાંથી એક આંગળી જેવડી નાનકડી શીશી મળી આવી. શીશી પર એક પાતળો કાગળ વીંટાળેલો છે. કાગળ પર સુંદર અક્ષરે લખેલ છે : ‘ આઠમી ઓગસ્ટની મધરાતથી આઝાદ બનેલ આ હરીન્દ્ર કદી પાશવી બળોની સરસાઈને કારણે પરાધીન બને તો, ઓ પ્યારા કાલકૂટ !

એની આઝાદીની અનંત યાત્રામાં પથપ્રદર્શક બનજો અને સતમે સહન ન થતાં માનવસહજ પામરતાથી અચાવીને હરીન્દ્રના મૃત્યુને અમરતાસમ ઉજ્જવલ બનાવજો. ‘કરેંગે’ યા મરેંગે.’

આ જુવાનડાઓની જનફેસાની પર અભિનંદનનાં પુષ્પો વેરી રંગપુર પાછો ફરું ત્યાં તો દિલીપસિંહ પર પ્રજ્ઞને મન સન્નતાભરી અને સરકારી તંત્રને મન ઢીલી નીતિને વખોડી કાઢીને કડકાઈથી કામ લેવાનું ફરમાન આવી ગયું હતું. એ ફરમાન અનુસાર ખળાવાડમાંથી અનાજ ઉપાડી લાવનાર બહેનો પર સરકારી સીલ નીચેનો માલ લૂંટવાના આરોપો મૂકીને જખરા દંડ નાખવામાં આવ્યા. અમે તરત જ એ દંડ નહિ ભરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ કામમાં સડોવાયેલ પચાસ ઘરમાંથી એક પણ ઘરે પાઈનો યે દંડ ભરવા હા ન પાડી તેથી તેમનાં ઘર પર સીલ લાગી ગયાં. તેમનાં રાચરચીલાં અને ઢોરઢાંખર પર ટાંચ લાવવામાં આવી. દિલીપસિંહને કડક હાથે કામ લેવામાં મદદગાર થવા માટે મોકલવામાં આવેલા તેમના આસીરટ પચાસના દંડમાં પાંચસોનો માલ હરરાજ કરાવીને કહી રહ્યા હતા :

‘દિલીપસિંહ સાહેબની ઢીલી નીતિને કારણે આ લોકો માર્ગ ચાતરી રહ્યા છે. એમને પરચો બતાવીને સરકારની સાચી શક્તિનું ભાન કરાવ્યા વગર છૂટકો નથી.’ ને અમને પણ કહેવરાવી દીધું કે : ‘આથી યે વિશેષ દમનનાં પગલાં ભરાશે. સમજી જાઓ તો સારું છે. નહિ તો એકએકને પકડીને પાંચ પાંચ વરસની જેલમાં બેસારી દેતાં સરકારને વાર નહિં લાગે.

અમે સામે જવાખ મોકલી દીધો કે : ‘જ્યાં સમજાવટના સોદા નથી થયા ત્યાં ધમકીના ગજ નહિ વાગે, સાહેબ ! અત્યાર સુધી ‘જેની સમજાવટ પહોંચે એના ભલા !’ એ સૂત્ર હતું, તેને બદલે હવે ‘જેની તાકાત પહોંચે તેના ભલા !’ એ સૂત્રને રમવા દો.’

જ્યારે સત્તા તુમાખીના તોખાર પર સવારી કરે છે ત્યારે એના ધમપછાડાને કોઈ બંધન રહેતાં નથી. અસહકારે ટકી રહેલાં કુટુંબના સભ્યોને એક યા ખીજે કારણે પકડવા શરૂ થયા. તેમને માથે જાતજાતના આરોપો મૂકવામાં આવ્યા અને જોડાને બદલે દંડ કરીને જપ્તી પર જપ્તી લાવવામાં આવી. કોઈની જમીન સલામત ન હતી, ઘર સલામત ન હતાં, રાયરચીલાં સલામત ન હતાં કે દોરઢાંખર સલામત ન હતાં. એક બાણુ કાળી મોંઘવારીએ અન્નના કોળિયાને છ ગણો મોંઘા કરી મૂક્યો હતો ત્યાં આ દમનનાં પગલાંએ કેટલાંક અસહકારી કુટુંબમાં અન્નના કોળિયાનાં દર્શન પણ મોંઘા કરી મૂક્યાં.

થોડા દિવસ પછી સુલેમાન કાકા મને કહે : ‘સુધીરભાઈ ! આ પચાસે કુટુંબ ટકી રહ્યાં છે એમાં ના નહિ. હજીયે એમાંથી કોઈ તૂટે એમ લાગતું નથી. આટલા ભોગ-ત્યાગ પછી કદાચ કોઈ તૂટે તો પણ એમાં આપણી લડતને નીચાજોણું નહિ થાય એમ તમે કહેો છો. તમારી ઊંચી વિચારણાની દૃષ્ટિએ એ બધું સાચું હશે, પણ અમે સંસારના જીવ છીએ, હો ? અમારે નાતજાતમાં, સગાંવહાલાંમાં ઊભા રહેવાનું હોય છે. એક વાર પાછા પડ્યા પછી સૌ પાટુ મારવા લાગે ત્યારે એ વરામના ધા અમારાથી સહન નહિ થાય, હો ? એટલે તમને કહેવાનું મન થાય છે કે આપણે અસહકાર ચાલુ રહે છતાં ટકવાનો કોઈ ખીજો જ માર્ગ નીકળી આવે એવું કાંઈકે ગોતી કાઢો તો સારું; અને જીસ નગરીમેં દયાધરમ નહિ ઉસ નગરીમેં રહેના કયા ?’

એ દિવસની વિચારણા પછી મને સુલેમાન કાકાના છેલ્લા વાક્યે સૂઝી આવ્યું કે : ‘જે પ્રદેશમાં સત્તાનું દમન છૂટે દોરે ખેલવા લાગે એ પ્રદેશને જ આપણે છોડી દેવો જોઈએ. માનવીના આત્મનાદને ધરતીના એકલા ધા-પોકાર દ્વારા વ્યક્ત થવા દેવો જોઈએ.’

હિજરત...હિજરત...હિજરત...પચાસે કુટુંબ પોતાની :પરાપૂર્વની.

માલિકીનાં જમીન અને ધરખાર સત્તાને સામે ચાલીને સોંપી લઈને ચાલી નીકળવા તૈયાર થઈ ગયાં. આ નવા નિર્ણયે આખા ગામમાં ધમાલ મચાવી દીધી અને પોતાની નબળાઈને કારણે પડી ગયેલાં છતાં કેટલાંક સહૃદય કુટુંબોનાં દિલમાં દુઃખ ઊભાં કરી દીધાં. તેઓ સવાર સાંજ આવીને આ આકરા નિર્ણયમાંથી અટકી જવા સમજાવવા લાગ્યાં. ખીજા બાળુ સત્તા છેલ્લી ધડીએ કાંઈક નવાજૂની કરી બતાવશે એવા સમાચાર હુસેન લાવવા લાગ્યો.

કોઈ કટોકટી ઊભી થાય તો શાં પગલા ભરવાં તેની વિચારણા સુલેમાન કાકા અને રામભાઈ પટેલ સાથે કરીને હિજરત માટે વસંતપંચમીનો દિવસ અમે નક્કી કર્યો.

જે દિવસે ભગવાન અખીલગુલાલ અને કેસર-કેસડાંની રંગ-પિચ-કારીએ રમી રહ્યા હતા તે આખો દિવસ રંગપુરનાં પચાસ કુટુંબ હૈયાનાં હીર સાચવવા માટે પોતાના પ્યારા વતનને અને વહાલસોઈ ચીજ-વસ્તુઓને છેલ્લી સલામ ભરીને ચાલી નીકળવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. સાંજને વખતે સરજ મહારાજ મેર બેઠા ત્યારે ગામને પાદર ઉચાળા ભરીને હિજરત માટે ધમાલ બોલાવી રહેલ ગાડાં વચ્ચે અવાજ સંભળાયા : ‘ધરપકડ, ધરપકડ.’

મેં પૂછ્યું : ‘કોની ધરપકડ ?’

‘સુલેમાન કાકાની, રામભાઈ પટેલની, હુસેનની, ખીજા દસ જણની.’

દિલીપસિંહના આસીસ્ટન્ટ આ તેરની ધરપકડ કરીને એક બાળુ ઊભા રહી ગયા ત્યારે મારાથી પુછાઈ ગયું : ‘હજી હું બાકી કાં ?’

આસીસ્ટન્ટ કહે : ‘તમે ય બાકી નહિ રહો. દિલીપસિંહ સાહેબને આવવા દો ને.’ અને સુલેમાન કાકાને તથા તેમની સાથેનાને લઈને આસીસ્ટન્ટ સાહેબ વિદાય થાય તે પહેલાં છેલ્લી ધડીએ હિજરતમાં ઉમેરાયેલ સાત કુટુંબમાંથી એકના મોવડી મનોર પટેલ મને કહી રહ્યા છતાં : ‘હજી યે હિજરત ચાલુ રાખશું ને ?’

હું કહું છું: 'હા, મનોરભાઈ !'

મનોરભાઈ કહે છે: 'હવે બધા મોવડીઓ પકડાઈ ગયા છે અને લડત પતી જાય છે તે પછી ये હિજરતની જરૂર...'

'રહે છે, મનોરભાઈ !' મેં કહ્યું: 'પરભૂમિ અને પારકાં જન પર સાસન ચલાવવા જતાં તો અનેક સામ્રાજ્યો, નામશેષ થઈ ગયાં છે. પણ પોતાના પર શાસન ઠોકી એસાડનાર કોઈ પરદેશી સામ્રાજ્ય સામે વિરોધ નોંધાવવા આપમેળે પોતાની ભૂમિને ત્યાગી નામશેષ થનાર પચાસ કુટુંબો વિશ્વ મધ્યે કદાચ મિહંવત હશે, પણ એમા આપ-ભોગની અમરતા વિશ્વના ગોળને ये વટાવીને અનંતમાં વિસ્તરી રહેશે. જગતનાં અનેક રાષ્ટ્રોની જેમ હિંદે પણ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી પોતાની આઝાદીની લડત આરંભી છે. એ આઝાદીની ધારાને ૧૮૫૭ ના શરવીરાઓ, બંગ-ભંગના ક્રાંતિકારીઓએ, અને ૨૦-૩૦ ના સત્યાગ્રહીઓએ પોતાનાં ખૂન રેડીને અણખૂટ રાખી છે. એ ધારાના સ્રોતે ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટમાં પાછો ઉછાળો મારતાં હિંદુલરના ખેડૂતોએ અને કામદારોએ, યુવાનોએ અને બુદ્ધાઓએ, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ પોતાનાં બલિદાનોની રક્તધારા ઉમેરીને અખંડ રાખ્યો છે. એ સ્રોતમાં આપણા ગામનો હિજરતી ત્યાગ એકાદ બિંદુ ये ઉમેરી શકે તો આપણાં ધન્ય ભાગ્ય ગણવાં.'

તરત જ હિજરતી સરઘસના પ્રથમ ગાડાના પૈડા પર શ્રીફળ વધેરી, પૈડું સીંચી, બળદને કંકુ-ચોખાના આંદલા કરી 'ઘન્ટીલાળ...ઝીંદા-આદ...' બોલતાં સરઘસે ગામ છોડી પ્રયાણ શરૂ કર્યું ત્યારે ગાડાની ધમધમાટીની ધૂળે વાતાવરણને ધૂંધળું કરી દીધું.

એ ધૂમ્રછાયા વાતાવરણમાં સાંજના અંધકારે ઉમેરો કર્યો ત્યાં એ કિલ્લોલતા ટોળા વચ્ચે કાઠએ મારો હાથ દબાવ્યો. ગરમાગરમ એ હાથ આવા આછા અંધકારમાં તરત પરખાઈ ગયો. 'હું હમણાં આવી પહોંચું છું. તમે ચાલતાં થાઓ.' એવો સંદેશો સરઘસને આપીને 'આવ ભાઈ

ઝીણા પટેલ !’ કહીને મેં જિતુને મારા ઘરમાં લીધો અને પાછળના ઓરડામાં આવીને દીવો પેટાવ્યો. જોઈ છું તો દિવુ એની રાષ્ટ્ર-ગીતોની ચોપડી શોધવા ઘરને ઉપરતળે કરી રહ્યો હતો.

આસપાસ સર્વત્રાલ્લી વેધક નજર નાખીને જિતુ હેઠો ખેડો કે મારી આંખો પલ્લભર એને અનિમિષ નીરખી રહી. છેલ્લે છેલ્લે એને આ ઘરમાં જ ચાર માસ પહેલાં નીરખ્યો હતો ને ? એનો એ જિતુ ! પણ ટમટમ દીવડાના આછા પ્રકાશમાં એ ચાર માસના કાળપ્રવાહે એના મુખ પર ઇતિહાસનાં જે આલેખન કરી દીધાં છે એ અધુણી આંખે પણ આબેહૂબ નીરખી શકાય છે. ક્યાં પહેલાંનો જિતુ અને ક્યાં આજનો જિતુ ! એના મુખ પરની કૃતનિશ્ચયતામાં જાણે પોલાદી ખમીર ઉમેરાઈ ગયું છે અને એની આંખોની વેધકતામાં તાણેલ તીરની કરડાઈ ઉમેરાઈ ગઈ છે. એના ભિડાઈ ગયેલ હોઠમાં ભયાનકતા ધૂધવી રહી છે અને આખા બદનમાં વજ્રદંડની અણુનમ અક્રુ-ડાઈ આવી ગઈ છે.

પલ્લભર નીરખીને મારાથી પુછાઈ ગયું : ‘તું અહીં ? અરાબર આ વખતે અચાનક ?’

‘જીવનમાં સર્વસ્વ હારીને હાથ ખંખેરેલો માણસ ઈર્થોદ્દે એકાદ સ્નાન કરીને શાંત થવા ન આવે ?’ આટલા શબ્દો બોલીને એ ખડ-ખડ હસી પડ્યો. પણ એના આ હાસ્યમાં ભારોભાર દર્દભયું હતું એ તો ત્યાર પછીના પાંચ મિનિટના નિઃશબ્દ વાતાવરણે કહી દીધું. ભયાનકતાની પાસે દર્દ અને હાસ્ય જોડાજોડ આવીને બેસે છે ત્યારે એમાંથી નિષ્પન્ન થતી કરુણતાને નીરખવા માટે તાકાતને બોલાવવી પડે છે. થોડી જ વારમાં સ્વસ્થતા મેળવીને એણે મને પૂછ્યું : ‘કિશોરના કે કુલસુમના તને કાંઈ સમાચાર મળ્યા છે ?’

‘કિશોર અને કુલસુમના સમાચાર મારી પાસે હોય કે તારી પાસે ? તેઓ પકડાઈ ગયાં કે શું ?’ મેં પૂછ્યું.

નિતુ કહે : ‘એના કાંઈ ચોક્કસ ખખર તો સાંજ સુધી ગઢિયા ડુંગરની ખોપ પાસેના કાતરમાં બેઠો રહેલા તો એ મેળવી શક્યો નથી. એ દિવસથી હું બહારગામ ગયેલો. ત્યાંથી આજે બપોરને વખતે ખોપમાં મળનારી અમારી અગત્યની બેઠકમાં હાજર રહેવા પાછો ફર્યો ત્યાં ખોપ પાસે ગોળીબાર ગાજી રહ્યો હતો. તરત જ ગુપ્ત માર્ગોએથી આવી રહેલા મિત્રોને એતવી ઠઈને સલામત રસ્તે પાછા વળ્યા અને મેં પોતે ગુપ્તમાં ગુપ્ત માર્ગે ખોપ પાસે જવા પ્રયત્ન કરી નેયો; પણ ગોળીની કેડીએ કેડીએ પોલીસો બેસી ગયા હતા. સાંજે ગોળીબાર અટક્યા, પણ હજી ત્યાંથી પોલીસ ગયેલ નથી. આસપાસ ઓડા બાંધીને જાણે બાર માસ વાસો કરવો હોય તેમ બેસી ગયેલ છે. કાંઈક સમાચાર મેળવી શકાય એવી આશાથી આ બાળુ આવતો રહેલ છું. સંતના આશ્રમ સિવાય બીજે ક્યાંય માથું ઢાળીને બેસી શકાય તેવું ક્યાં છે?’ કહીને નિતુએ ગંભીર મલકાટ કર્યો.

‘આ તો ઘણા ગંભીર સમાચાર કહેવાય. મને તો અહીં દિવસરત થવાની હતી એટલે બાંધું માથું કરવાનો એ ક્યાં વખત મળ્યો છે?’ કહીને હું વિચારમાં પડી ગયો. થોડીવાર અમને બંનેને ગંભીર વાતાવરણે ઘેરી લીધા પછી મેં કહ્યું : ‘હમણાં કાંઈ માણસને મોકલીને તપાસ કરાવીએ. પણ હું તને ઘણા વખતથી એક વાત કહેવા માગતો હતો, એ અત્યારે કહી લઉં. ફરી પાછો આપણને વખત મળે, ન મળે એ કેને ખખર છે?...છેલ્લા એકાદ વરસના સંસર્ગે કુલસુમનો તારા પ્રત્યેનો જે અપ્રતિમ લાવ મેં નીરખ્યો છે તેણે મારા મનમાં એકાંતની પજોએ પણ આનંદ સીંચ્યો છે. અને એ આનંદે આગળ વધીને તું અને કુલસુમ લગ્ન-પ્રથિથી જોડાઓ તો કેવાં શોભો એવી અનેક કલ્પનાઓનાં રમણુ કરાવ્યાં છે. શા માટે તમે એક બીજા સાથે...’

‘લગ્નપ્રથિથી ન જોડાઈ જાઓ એમ જ તારે કહેવું છે ને?’

મારી વાતને અર્ધેથી સાંધી લઇને જિતુએ કહ્યું: ‘આ વાત મારે માટે નવી નથી. મેં ત્રણ વરસ પહેલાં કુલસુમે પોતે જ આ વાત કરી હતી, પણ ત્યારે મેં એ વાતને નકારી હતી. એનો મારા પ્રત્યેનો ભાવ તે નીરખ્યો છે તેથી અનેક ગણો મેં એ નીરખ્યો છે. પણ એની પ્રત્યેના મારા પોતાના ભાવને તો મેં મારા અંતરની અધારી ગુફામાં જ દબાવ્યે રાખ્યો છે. આની પાછળ મારી જીવનની એક વિચારસરણી જ કામ કરી રહી છે.

‘જ્યારથી સમજણો થયો છું ત્યારથી મારા મનમાં એક ગાંઠ બંધાઈ ગઈ છે કે પ્રેમ, લાગણીઓ, ભિંમિઓ વગેરે માનવ-સ્વભાવ માટે સહજ હોવા છતાં એનું ઉધ્વીકરણ કરી શકાય છે. આપણો દેશ જ્યારે માથાપૂડ પરાધીનતામાં સબડી રહ્યો છે ત્યારે આપણો જીવાન એવાં ટાયલાંને માર્ગે ચડે તે કરતાં એ શક્તિઓને પરાધીનતાની જાંજીરે તોડવામાં વાળે એ જ આજે જરૂરનું છે. આજે આપણા દેશને લયલાં-મજનૂ કે શીરી-ફરહાદની જરૂર નથી પણ પોતાનાં લોહીનાં ખાતર પુરનારા વજ્રદેહી વીરભદ્રોની જરૂર છે. લાગણીઓ યુવાનોમાં હોય તો એને દેશ પ્રત્યે ક્યાં નથી વાળી શકાતી? કદાચે ય કોઇ માનવસહજ લાગણી બાકી રહી જાય તો એનાં વહન નદી સરસ્વતીની જેમ અંતઃસ્થલમાં છુપાવીને એને માભોમને ફળદ્રુપ કરવામાં જ વાળવાં જોઈએ.

‘અને આ લડતમાં મારી એ વિચારસરણીને નખશીખ આચરણમાં મૂકીને કુલસુમે મારા જીવનમાં એક જગ્યાએ સંતોષ મૂકી દીધો છે. દુન્યવી દૃષ્ટિએ એ મારી જીવનસંગિની નથી બની પણ એ પોતાનાં કાર્યોથી મારી જીવન-સંગિનીનું સાચું સ્થાન મેળવી ચૂકી છે. આજે મારાં કાર્યોની એકેએક વિચારણામાં જ અભેદ સ્થાન પામી ગઈ છે એ જ અમારાં સાચાં લક્ષ્ય નથી શું? વ્યક્તિપ્રેમનો હું વિરોધી નથી પણ એ પ્રેમ કોઈને

કોઈ સ્વરૂપે આપણા સ્વાતંત્ર્યચત્રમાં આડો આવતો હોય તો એને ત્યાં જ હોમી દેવો સારો. પરાધીનતાની લોખંડી જાંજીરો તોડવા વાત-વાતમાં કરમાઈ પડતાં સુકુમાર હૈયાંની નહિ પણ વજ્ર હૈયાંની જરૂર છે. એક વખત છૂટા દોર મળ્યા પછી કોઈકે જ એને કાંઠા બાંધી શકે છે. એટલે જ મેં ઉપાસના વ્યક્તિપ્રેમની નહિ પણ દેશપ્રેમની કરી છે.’

એ પછી તરત જ મેં પૂછી નાખ્યું : ‘એ વાત તો પતી, જિતુ ! હવે ભાવી કાર્યનો તે શો વિચાર કર્યો છે ?’

એની હમેશની ટેવ પ્રમાણે અનંતમાં નજર માંડતો હોય તેમ આંખો ખેંચીને એ કહે : ‘પુનઃ હરિઃ ૐ. શીર લડેજે. બીજું શું ?’

મેં કહ્યું : ‘આ ચાર માસના અનુભવે હજી પણ તને નથી લાગતું કે તમારો આ માર્ગ પરિણામે લાભદાયી નથી ? આ પ્રવૃત્તિમાં પડેલા કેટલાયે બહાદુર જુવાનોએ જે અપ્રતિમ વીરતા બતાવી છે તેના તરફ માનથી માથું નમી જાય છે, પણ એવી વ્યક્તિગત બહાદુરી સમગ્ર પ્રજાની પરાધીનતા તોડી શકશે ? આ ચાર માસમાં અહિંસાની નીતિને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાનો કયાંયે સાંગોપાંગ અવસર મળ્યો નથી દેખાતો. તો એ એમ નથી લાગતું કે એ જ નીતિ સમગ્ર પ્રજાને ઘડવામાં કામ લાગી શકશે ? તમારી આ નવી નીતિ વ્યક્તિઓની શક્તિઓને છૂટે દોર વિકસવા દેવા છતાં એ નીતિ મર્યાદિત વ્યક્તિઓનું વર્તુલ બેઠી કદી સમષ્ટિગત બની શકવાની નથી. પરિણામે એક લડાયક તંત્ર પર જ સમગ્ર પ્રજાને નિર્ભર રહેવું પડે તેવી પુરાણી સ્થિતિએ આ નવી નીતિ નહિ ઊભી રહે ?’

જિતુ કહે : ‘મને તો તારી જ દલીલ તને પાછી વાળવાનું મન થાય છે. આ નવા માર્ગની જેમ અહિંસક યુદ્ધમાં પણ જેની સામે મસ્તક નમી પડે એવા શંકરભાઈ જેવી વ્યક્તિઓ ગણીગાંડી જ નીકળે એમ મારું માનવું છે. પણ એ વાત જવા દઉં તોયે સમગ્ર પ્રજા લડે એ કલ્પના જ મને તો વધારે પડતી લાગે છે. સમગ્ર પ્રજાને લડાયક બના-

વવાના અખતરામાં તો સ્પર્ટા અને રોમ જેવી કંઈક બહાદુર પ્રજા પાછી પડી ચૂકી છે. જે સમગ્ર પ્રજાને તૈયાર કરી શકવાના ન જ હોઈએ તો એ આકાશ કુસુમવત કલ્પના પાછળ મગ્યા રહેવું શા કામનું ?

મેં કહ્યું : ‘ આ નવા બૂલે મેં ભવિષ્ય ભાખેલું તેમ અંદરોઅંદર જ વિખવાદ જિભા કરીને એકબીજાને નથી પકડાવી દીધા ? અને સમાજ-ધારણાના નીતિનિયમોને માથે પગ મૂકીને લૂંટફાટના રસ્તા નથી લેવડાવ્યા ? આવતી કાલે લૂંટારુઓ પણ પોતાની લૂંટને માટે કોઈ આવશ્યક નીતિમત્તાનો બિસ્તો લગાવીને લૂંટ કરી શકશે. એ બધું ન ચર્ચું તોયે આ નવી નીતિએ થોડાંક જમકલાં સિવાય વિશેષ શી કામચાવી મેળવી છે એ કહીશ ? ’

જિતુ કહે : ‘ એનું કારણ તો આપણે માટે એ નવો માર્ગ છે એ જ છે. આ વખતની લડાઈમાં થોડીક જ વ્યક્તિઓને હાથે વિશાળ દૃષ્ટિને અભાવે વાહનવ્યવહાર ખોરવવાની કે અમુક ડેકાણે માત્ર ભાંગફેડ થઈ તેમાં આ નવા માર્ગની સમગ્ર નીતિ નથી આવી જતી. એ માટે તો ખેડૂતો, કામદારો અને અમલદારો સુદ્ધાંમાં વધુ વૈજ્ઞાનિક રીતે કામ કરવાની જરૂર છે. ’

‘ વખત આવ્યેએ બધાનો ઉપયોગ કરીને મહત્ત્વનાં કેન્દ્રો હાથ કરીને, તંત્રને અંદરથી જ ખોરવી નાખવાની જરૂર છે. અસહકાર એ ખોરવણી સમગ્રપણે સાધવાના અશક્ય આદર્શો જાય છે, પણ નિષ્ફળતા પામે છે. ત્યારે આ નવી નીતિ ઓછામાં ઓછી શક્તિએ વધારેમાં વધારે પરિણામ મેળવવાના વ્યવહારુ રસ્તે ગમન કરે છે. આ પ્રથમ પ્રયાસે આપણે એટલું કરી શક્યા, તો એ જ દૃષ્ટિથી થોડાં વરસ પ્રગ્નમાં કામ કરું હોય તો વખત આવ્યે આના કરતાં અનેકગણું પરિણામ મેળવી શકાય. ’

મેં કહ્યું : ‘ એ નીતિમાં કુશળતા મેળવીને દંખીતી રીતે ગજાનાં પરિણામ મેળવી શકશે એની ના નહિ. પણ માત્ર આપણી

પરધીનતા તોડવાના પરિમિત ધ્યેયથી દૃષ્ટિને વિશાળ કરીને નજર કરતાં તને નથી લાગતું કે એ નીતિની કુશળતા અને સફળતા આપણને એકબીજાનાં અહોરાત્ર ગળાં કાપી રહેલ યુરોપી રાષ્ટ્રોની જમાતમાં જ સ્થાન આપી દેશે ? અને.....’

હું આગળ બોલું તે પહેલાં ભાં...ભાં...કરતી ‘કાર્ક મોટર મારા ફળિયાને છેડે આવીને ઊભી રહી. હું મોટર સામે નજર કરું તે પહેલાં તો ચડાપ લાગ્યા થતા જિતુએ ખિસ્સામાંથી રિવોલ્વર હાથમાં લઇને પાછલા આરણ્ય તરફ છલાંગ મારી. એક વખત જે હાથ પચાસ નાંખરતું ખારીક સૂતર કાંતતા તે હાથને અત્યારે જર્મન બનાવટની ચકચકિત રિવોલ્વરને હિલોળતા જોઇને ‘કાની મોટર હશે ?’ એ મારે વિચાર પલ્લવર પાછો ધકેલાઈ ગયો. ત્યાં જિતુ પોતે જ હળવેથી બોલ્યો : ‘તારા સંતના ધરના નિર્ભય વાતાવરણમાં જે ઘડીભર નિરાંતે બેસી શકાય તેવું ક્યાં રહેતું છે ? હું પાછલા વાડામાં છું. જે ડર જેવું હોય તો ઉધરસ ખાજે. હું માર્ગ કરી લઇશ. ડર જેવું ન હોય તો એમ ને એમ વાતો કર્યે જજે. મને ખ્યાલ આવી જશે.’ આમ કહેતાં એણે પાછલું આરણ્ય ઉઘાડી, વળી જાલીને સામી વાડી પર છલાંગ મારી અને હું પાછો વળ્યો.

એસરીમાં આવીને ઊભો રહું ત્યાં તો દિલીપસિંહ દેખાયા. હસતા હસતા વોરન્ટ બતાવતા મને કહે : ‘છેવટ તમને નિરુપાયે સરકારી મહેમાન બનાવવા પડે છે...’ ત્યાં તો ભાં...ભાં...કરતી બીજી મોટર ફળિયાને છેડે અવાજ કર્યો. દિલીપસિંહ અને હું બંને પલ્લવર તાકી રહ્યા ત્યાં સામેથી રાજનગરના માણ પોલીસ ઉપરી હરિલાલ આદ્યા આવે છે. એમની પાછળ રાજનગરના પોલીસખાતાનો કોઈ જુવાન આદ્યા આવે છે.

‘અહોહોહો ! આવો આવો ! તમે મારે ત્યાં અચાનક ?’ કહેતો હું સામે લેવા ગયો, પણ મારો આવકાર ઝીલવાની જે તાકાત ન

હોય તેમ ઓરડા વચ્ચે આવીને હરિભાઈ બેસી ગયા. એમના જૂના સાથીદાર દિલીપસિંહ સામે વિવેકની સલામ કરીને કહે : ‘હાલ ભાઈ સુધીર ! અત્યારે ને અત્યારે તારે રાજનગર આવવું પડશે.’

હું પૂછું છું : ‘કેમ કાંઈ અચાનક ?’

હરિભાઈ કહે છે : ‘અમારાં કર્મનાં ફળની લેણદેણ જોવા. બીજું શું ? બે મહિના પહેલાં મારા પોતાના વર્તાવે અનુણને પરલોક મોકલી હતી. આજે કુલસુમનો વારો આવ્યો છે.’

‘શી વાત છે કુલસુમની ?’ તરત જ મારાથી અને દિલીપસિંહથી પુછાઈ ગયું. હરિભાઈએ કાંઈ કહેવાને બદલે પેલા જીવાન તરફ આંગળી ચીંધી કે તેણે વાત શરૂ કરી :

‘સુધીરભાઈ ! વાત એમ બની છે કે આજે અમારા પાતાને જિતુભાઈ અને કુલસુમબેનની ટોળી ગઢિયા હુંગરના રહેઠાણમાં મળવાના પાકા સમાચાર મળ્યા કે નવા પોલીસ ઉપરી સાહેબ ટોપો પછાડતા પચાસ માણસોની ટુકડી લઇને આનંદમાં ગઢિયા તરફ ઊપડ્યા. ગઢિયાની ત્રણ-ચાર ગાળીઓ વટાવીને અમને ખાતમી આપનારે સીધા એમની ખોપને માગે લીધા. તેઓ કેટલા બધા હશે અને તેમને બધાને ખોપમાં કેવી રીતે અચાનક છાપો મારી બિડાવી દેવાં એવી વિચારણા અમે કરીએ તે પહેલાં ખોપ તરફથી ફડ ફડ સનનન કરતા અમારા પર બાર શરૂ થયા. અમે તરત જ પાછા હટી ગયા અને ગોળીની રેંઝિ બહાર ઓડા રચીને પોલીસ ઉપરીએ પકકાર કર્યો : ‘તાબે થઈ જાઓ ! તાબે થઈ જાઓ ! આટલા મોટા બળ સામે નકામા ધા કરીને શો ફાયદો કાઢવાના છો ? હથિયાર મૂકીને શરણે થઈ જાઓ.’

પણ સામેથી રણકતો અવાજ આવ્યો કે : ‘સંખ્યાની જ ગણતરી કરવી હોત ને સાહેબ ? તો આ તમારા મૂઠીબર માણસો કરતાં સસ્ત-

નતનાં લાખોનાં સૈન્યો વિચાર કરીને ક્યારના તમારા પગમાં પડી
મયા હોત. પણ તમે આ ગરીબોને ગોળીએ દેવડાવવા કાં લાગ્યા ?

સાહેબ ત્રાડ પાડી ઊઠ્યા કે: ‘ચાવળામ છોડ’ ત્યાં તો ‘અમર
રહો આઝાદી!’ના પહાડ પડાઈ ગાજી ઊઠ્યા ને ગોળીઓની ભડીમાર
શરૂ થઈ. અમારી પચાસ પચાસ બંદૂકો સામે એ બાબુથી પણ અવિરત
ગોળીઓ છૂટયે જતી હતી. અમારો એકે લોગ ફાવતો ન હતો. બંદૂકની
રેન્જ બહાર એક બંચી ટેકરી ઉપર ચડીને દૂરથીન માંડી જોયું
પણ દારૂના ધુમાડા આડે કાંઈ કળાયું નહિ. ફરીથી સાહેબે આમો-
ફાનના ભૂંગળામાંથી તાબે થઈ જવાનો પોકાર કર્યો ત્યાં તો ગોળી-
ઓની ગણગણાટી વચ્ચેથી કાઠિ રણચંડીનું ગળું ગહેકતું હોય અને
સેંકડો માનવી એને ઝીલતાં હોય એવા પહાડના પ્રતિશ્લેષ પડ્યા કે:

ખિદમતે મુલકમેં જો હિ મર જાયેંગે,
નામ જિંદામેં અપના લો કર જાયેંગે...

અખમે કલાકના એ ગોળીબારમાં ખોપ તરફથી આવતી ગોળીઓ
અમારા હાથ, કાન અને માથા પરથી પસાર થયા છતાં કોઈને યે
કેમ હાયલ ન કર્યા એનો કોયડો હજી અમે ઉકેલી શક્યા નથી. પણ
એક વખતે એક ગોળીએ અમારા સાહેબના ટોપાને ઉડાડીને દસ
હાથ દૂર ફેંકી દીધો ત્યારે અમે છાનું હસી લીધું. પણ સાહેબની
વફાદારીએ કરડાકીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને અમે ખોપને ચારે
બાજુથી ભિડાવતા ઓડા લઇને આગળ વધ્યા. સામાની ગોળીઓ
અમને ઉડાડી મૂકે એટલા નજીક પહોંચ્યા ત્યાં ફરીથી સાહેબે ત્રાડ
નાખી કે ‘આગળ વધો, એક બળવાખોરને ઉડાડે એને પાંચસો
રૂપિયા ધનામ ને નોકરીમાં આગળ બઢતી. આગળ વધો, આજે
એમનાં કમેલ ભોલાવે છે.’

ત્યાં તો ફરીથી એ કંઠ ગાજ્યો કે:

‘યે ન પૂછે કિ મરકે ઊધર જાયેએ,
તે જિધર લેજ દયા ઉધર જાયેએ...

હીક હીક નજીક આવતાં આ ગાનમાં કોઈ છોકરડો સૂર પુરાવી રહ્યો હોય એવું લાગ્યું. ત્યાં દૂરબીનવાળાએ દોડતાં આવીને કહ્યું કે ખોપમાં રેતીના કાથળાની આડશે કુલસુમ એકલી જ અંદકો ફેરે છે ને પેલો કિશોર એક પછી એક અંદકોમાં કારતૂસો ભરી આપીને, વારંવાર ઢસરડાતો ઢસરડાતો ખોપમાં જઈને સરંજમ તાણી આવે છે. કુલસુમ જ અખમે લાથે અંદકો ફેરડતી પાંચ પાંચ જણા ગોળીબાર કરી રહ્યા હોય તેવી ભડીમાર ખેલાવતી અંદકો ઉલાળતી ગાઈ રહી છે, ત્યાં તો એકલા કિશોરનો જ કંઠ ગાળ્યો કે:

આપ માનો ન માનો ખુશી આપકી,
હમ મુસાફિર હૈ કલ અપને ઘર જાયેએ...

એક છોકરો ને એક છોકરી પચાસ પચાસ માણસોને ઢળતી સાંજ સુધી હંફાવ્યે જતાં હોવાથી સાહેબ ધમપછાડા કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો હજી સૂરજ ડૂબ્યો ન હતો ત્યાં સરંજમ લેવા જતો કિશોર કોઈ કારણે જાયો થતાં ગોળીઓથી અંટાઈ ગયો ને ચીસ પાડી બાંધ્યો: ‘કુલસુમબહેન ! અલ્લાખેલી ! જોજો મારું વચન...’

કિશોરને પડતો ભાળી કુલસુમ એને પકડવા બીભી થઈને દોડી કે એ પણ એકધારા ગોળીબારમાં આવી ગઈ ને તૂટી પડી. ત્યાં તો અમે ઢેક ખોપના મુખ સુધી પહોંચી ગયા. કુલસુમે અમારી સામે જ હથિયાર ફેંકી દીધાં ને ‘આવી, આવી ભાઈ કિશોર ! વચન પાળવા આ આવી. તને મારા ખોળામાં જ.....’ કહેતાં કુલસુમ કિશોર તરફ ઢસરડાતી ગાવા લાગી:

દશસેવામે કોઈ દો ચાલ નહિ,
દખ લેના હાજોંકે સર જાયેએ...

કુલસુમે મહાપ્રયત્ને કિશોરને ખોળામાં લીધો. એક હાથ ડોલી ખાળવા પોતાના પડખે દબાવ્યો ને બીજો હાથ કિશોરના માથે ફેરવતી ખેલી રહી : ‘કિશોર ! ભાઈ ! આવી પહોંચ્યા છું, હો ! નાનો ભાઈ એની દિદિના ખોળામાં જ.....’ અને કિશોરનો છેલ્લો ચેતનતિખારો એની આંખમાં આવ્યો. કુલસુમ સામે આંખો માંડવા પ્રયત્ન કરી તૂટક તૂટક ‘કુલસુમબહેન...કરંજે યા મરંજે...’ કહ્યું કે ‘ભાઈ ! મારા...’ કહેતાં કુલસુમે એને કપાળે ચૂમી ભરી ને કિશોરનો આત્મા ઊડી ગયો. અજડ જેવા અમારા પોલીસની આંખમાંથી પણ આ દ્રશ્યે આંસુ પડાવ્યાં. મુસલમાન પોલીસો તો આ ખુદાઈ ફિરસ્તા જેવી કુલસુમની અદ્ય ભીડીને ઊભા. કુલસુમને પકડવા અધીરા બની ઊંડલા અમારા પોલીસ ઉપરી પણ કૃણા પડ્યા ત્યાં તો અમારા માથુ પોલીસ ઉપરી સાહેબ આવી પહોંચ્યા.’

એમ કહેતાં એ જુવાને હરિભાઈ તરફ નજર કરી કે લળવેથી પોતનાં આંસુ લૂછતા હરિભાઈએ વાતને સાંધી લીધી : ‘આજે રોંઢા વખતે મારા જૂના અડદલીએ સમાચાર દીધા કે ગઢિયાની ખોપમાં બપોરથી કુલસુમ-જિતુ ઘેરાઈ ગયાં છે અને સામસામા ગોળીખાર ચાલી રહ્યા છે. છેલ્લા પંદર દિવસથી કુલસુમના કથા સમાચાર નહિ મળેલા. ત્યાં આ સમાચારે આંચકા દીધો અને માર માર મોટરે ગઢિયાની ગોળીઓમાં પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. મોટરને ઊભી રાખી નીચે ઊતર્યો ત્યારે હજી છેલ્લા રાઉન્ડની ગોળીઓ સામસામી ગાળી રહી હતી. છેલ્લી આશાના જોરે જોર પગોમાં વેગ લાવીને ખોપે પહોંચવા મહેનત કરી જોઈ. પણ જ્યારે ખોપે પહોંચી શક્યો ત્યારે મામલો ખતમ થઈ ગયો હતો અને પોલીસ ઉપરી કુલસુમને પરહેજ કરવાનો હુકમ આપી રહ્યા હતા. મેં એમને કહ્યું : ‘સાહેબ, શરવીરતાનાં સન્માન ન કરી શક્યા તો ખેર, હવે મોતની અદ્ય જળવીને માનવતા દર્શાવશો તો ખાતાની વફાદારીમાં વાંધો નહિ આવે.’ અને પાંચ મિનિટની માથાફૂટ પછી મારી જૂની સરકારી

વફાદારીને હવાલો આપ્યો ત્યારે કુલસુમના મૃત્યુ સુધી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સગવડ સાચવવાની સાહેબે હા પાડી.

‘ખોળામાં કિશોરને લઈને બેંકેલ કુલસુમની અર્ધા કલાકની નિઃશબ્દ અશ્રુધારાએ કિશોરના આખા મુખને ઘેર્યું નાખ્યું’ ત્યારે રાતનાં અંધારાં ઘેરાઈ ચૂક્યાં હતાં. એ પછી ઘાયલ કુલસુમને તથા કિશોરના શબને લઈને અમે રાજનગર આવી પહોંચ્યા. હોસ્પિટાલમાં ડોક્ટરોએ જ્યારે કુલસુમના ઘા નીરખીને માથું હલાવ્યું ત્યારે મારા રુદનને રૂંધન ન મૂકી શકાયાં. પણ મને અટકાવતાં કુલસુમ કહે: ‘આપુજી, અરુણને જે પંથે કર્તૃત્વના અસંતોષને કારણે જવું પડ્યું હતું તે પંથે હું તો સભર સંતોષનું ભાથું બાંધીને જઈ રહી છું. એને મારું સુભાગ્ય માનીને કારુણ્યનાં આંસુને હર્ષનાં અશ્રુમાં ફેરવી નાખશે તો મારા અંતિમ કક્ષકો આનંદમાં જશે.’ અને તે પછી તરત જ મારા મનને રોકી રાખવા માટે એક પછી એક છોડાં કાર્યો આટોપતી મને કહે: ‘આપુજી, જાઓ રંગપુર, સુધીરભાઈને બોલાવી લાવો. છેલ્લી ઘડીએ એમને મળવાનું વચન આપ્યું છે તે ન ચુકાય. સાથે નાના દિનુને પણ લાવવાનું ન ભૂલતા. એને માથે યે હાથ ફેરવતી જાહે, અને અહીં મોકલતાં મોકલતાં મને આડ વખત પૂછ્યા ક્યું: ‘હેં આપુજી! જિતુભાઈ બીજે કયાંયથી પકડાઈ ગયા નથી ને? સાચું કહેજો, પકડાયા નથી ને? ચાલ ભાઈ, તું આવીને એને કહે કે જિતુ પકડાયો નથી, ત્યારે એને શાંતિ વળશે.’

‘પણ’...મેં કહ્યું: ‘મારાથી આવી શકાય એવી હવે સ્થિતિ ક્યાં રહી છે ? હું તો દિલીપસિંહજીનો કેદી છું.’ હરિભાઈ કાંઈ બોલવા જાય તે પહેલાં જ દિલીપસિંહ બોલી ઊઠ્યા: ‘જાઓ, સુધીરભાઈ ! જાઓ, એટલા કલાક તમે રાજનગર જઈ આવશે તો સરકાર બંધી નહિ વળી જાય. તમારા જેવા સજ્જનને એટલા કલાક છૂટ આપવાનું જોખમ ખેડવામાં મને વાંધો નહિ આવે. માત્ર ખાતાની વિધિ જળવવા માટે તમારી સાથે એક માણસને મારે મોકલવો પડશે, એટલું જ.’

‘હીક ત્યારે સાહેબ. હું જરા તૈયાર થઈ આવું.’ કહીને હું ઝોરડાને પાછલે બારણેથી વાડામાં આવ્યો. ત્યારે ત્યાં જિતુ સુમનુન ઊભો હતો. મેં એને હલાવ્યો ત્યારે હળવેથી કહે : ‘મેં બધી જ વાત સાંભળી, સુધીર. બરાબર એ જ વખતે અમારા મંડળની સભા મળવાની હતી, ત્યાં કુલસુમને પોલીસોની ગંધ આવી જતાં અમે બધા બહારથી આવીને પકડાઈ ન જઈએ એ માટે એણે આ બધું કર્યું’ લાગે છે.’ અને ઘડીક વાર વિચારમાં પડી જઈને કહે : ‘કુલગુલાબી કિશોર ચાલ્યો ગયો અને થોડાક કલાક પછી કુલસુમ પણ આ જગત પર હશે નહિ. એમની સાથે રહીને હજી કરવાનાં કેટકેટલાં કામની વિચારણા કરતો હતો એને માથે દૈવે હાથ ફેરવી દીધો છે. ખેર ! છેલ્લા ચાર માસમાં મારી પાછળ પડછાયાની પેઠે ફરેલી ને મારાં એકએક કામની પૂરક બનેલી કુલસુમના અસ્તિત્વનો ધ્વંસ આજે મધરાતને વખતે મારા દેહમાંથી ચામડી ઉતર-ડીને જુદી પાડતાં હોય તેવો ખ્યાલ ઊભો કરે છે. પણ એવા ખ્યાલોને પંપાણીને મારા જેવા આત્માથી જીવી ન શકાય. મારા જીવનની બાકીની એકેએક પળ આઝાદી-પ્રાપ્તિ અર્થે જ ખરચાવાની છે એથી વિશેષ સંદેશ કુલસુમને આપવાનો ન હોય. અને...’ પોતાને અંગે લપેટેલ શાલ મને આપતાં જિતુએ કહ્યું : ‘સારા સુખરૂપના સમાચાર આપીને આ શાલ મેં મોકલી છે એમ એને કહેવું. એમાં તે બધું સમજી જશે. હીક, ઊપડ એકદમ.’

‘અલ્લાખેલી ! જીવ્યા મુવાના જીહાર...’ કહીને ઘડીલર આસમાન સામે નજર માંડી રહેલા જિતુની આંખમાં ચમકેલાં પાણી ડોહ નવીન નિશ્ચયનાં હતાં કે આંતરિક મનોવેદનાનાં હતાં તેનો ખ્યાલ કરું તે પહેલાં તો જિતુ વંડીની પેલી પાર છત્રાંગ મારીને અંધારામાં એકરૂપ થઈ ગયો.

શાલ લઈને હું પાછો ફર્યો. દિનુને જગાડીને તરત મોટરમાં મોટે પરોડિયે હોસ્પિટાલમાં પહોંચ્યો ત્યારે કુલસુમના દહે શતગુણો

વધારે કરી દીધો હતો. પડખે ત્રિરંગી ધ્વજમાં લપેટેલ કિશોરનું શબ બરાબર જે પલંગમાં રહેમાન ચાચા અવસાન પામ્યા હતા તેમાં જ પડ્યું હતું. મારી સામે દોઢ વરસ પહેલાંનું એ રમખાણ સંસ્મરણો પાથરી દે તે પહેલાં કુલસુમે પોતાના દર્દને દબાવતાં મુખ પર હાસ્ય ફરકાવીને તેના માથા પાસે એસવાની ઇશારત કરી. હું પાસે બેઠો કે મારો હાથ દબાવતી એ તરત જ પોતાનાં છેલ્લાં કામ પતાવવા માટે હરિભાઈ સાહેબને કહેવા લાગી : ‘આપુજી ! કિશોરના આપાની સંભાળ...’

‘એ જીવશે ત્યાં સુધી રાખીશ, બેટા ! એમને આપણા દરવાજાની દોઢીએ...જ’

‘અને પેલા લલિતભાઈને આડી રહેલા ખારસો રૂપિયા...’

કુલસુમ સાથે માંડ માંડ વાત કરી શકતા હરિભાઈ જખડીને કહે છે : ‘કાણુ લલિત ? એ તમારી વચ્ચે ક્યાંથી ? એ તો ઘણા વખતથી અમારા ખાતાને મળી ગયેલો માણસ...મિલ મેનેજરે જ અમને સોંપેલો...’

આ શબ્દો સાંભળતાં કુલસુમની આંખો ચમકી ઊઠી અને એ ગણગણી રહી : ‘ઓહ ! ત્યારે જ આ બધું...સમગ્રયું...’ તરત એ પડખું ફરી ગઈ. એ પછી અર્ધા કલાક સુધી એ ન બોલી શકી અને હું એને માથે હાથ ફેરવતો રહ્યો. થોડી વારે અર્ધા લાનમાં અર્ધા દર્દ ઘેનમાં પડેલી કુલસુમને વાતોએ ચડાવીને બહલાવવા દિનુ કહી રહ્યો હતો : ‘કુલસુમબેન ! આ દવાખાનામાં જ તમે મામાની સારવાર કરેલી, ત્યાં જ તમે...’

‘એમને હાથે સારવાર લઈને હિસાબની લેણુદેણુ પતાવી રહી છું, ભાઈ દિનુ !’ કહીને કુલસુમે દિનુને પડખે લીધો.

પાસે બેસતો દિનુ કહે : ‘રાજનગરમાં રહીને લડવા કરતાં રંગપુર આવ્યાં હોત...’

‘તો આવું સુખદ મૃત્યુ ન મેળવી શકત, ભાઈ !’ કહેતી કુલ-

મુમની આંખો ચઢિયા ફુંગર તરફ તાકી રહી. એ જ વખતે જિતુનો છેલ્લો સંદેશો આપતાં મેં જિતુની શાલ ધરી કે શાલને પોતાની છાતી માથે ખેંચી લેતી કુલસુમ બોલી બીડી : ‘બસ, મુધીરભાઈ! મારું મૃત્યુ ધન્ય બની ગયું. આથી વિશેષ મારે શું જોઈએ?’

પાસે ખેસીને આંસુ સારતાં એની બુઢી માની વેદના સામે તો નજર પહોં માંડી શકાય તેમ નથી. એને રાધામાસી આશ્વાસન આપી રહ્યાં છે. પણ વનવાસી જિતુનાં બાના મુખ પર જે અદીઠ વેદના બિભરાર્થ રહી છે તેને એ આશ્વાસન આપવાની જરૂર છે ને? દિનુને રાધામાસી પાસે મૂકી જવાની વાત કરી રહ્યો છું ત્યાં કુલસુમના સમાચાર શહેરમાં પથરાઈ જતાં દવાખાનાની બહાર ટોળે વળેલાં લોકો સૈનિકાની પાછળ કુલસુમને પ્યારી ધૂન મચાવી રહ્યાં છે :

મર જના યા મિટ જના હય,
કરના હે ભારત આઝાદ....
મર જના યા મિટ જના હય,
કરના હે ભારત આઝાદ....

આખે આંખે જિતુની ચાદર લપેટી લીધેલ કુલસુમનો એક હાથ કિશોરના શય પર પડ્યો હતો. દર્દ-વધારાએ કુલસુમની એતનાને ઘેરી લેતાં ડાઈંગ-ડેકલેરેશનની વિધિ પાંચ મિનિટમાં જ પતાવાઈ ગઈ. પૂરેપૂરા આઠ કલાકના દર્દપછાડને તાકાત ખેંચીખેંચીને સહન કરતી કુલસુમે દેહ છોડ્યો ત્યારે ભગવાન સવિતાનારાયણે પણ અર્ધા આકાશે થંભીને પોતાની વેદનાથી હોરપીટલને બારણે ઠલવાયેલા રાજનગરને પરિવૃત્ત કરી મૂક્યું હતું અને કૈકની આંખોમાંથી અશ્રધારા વહાવી હતી.

‘જુન્હીલાળ...ઝીંદાબાદ...’ બોલાવતાં કુલસુમના જનાબને કબ્રસ્તાન તરફ અને કિશોરના દેહને રમશાન તરફ લીધો ત્યારે રાજમાર્ગ પર કાઠી પહો સંચરી શંક એટલી જગ્યા રહી ન હતી. એને રાજનગરના

દરવાજા બહાર પગ દીધો ત્યારે એક બાળુ કિશોરને બાળવા જતા જનસમૂહે

‘રઘુપતિ રાધવ રાજરામ, પતિત પાવન સીતારામ.’

સાથે ‘ઈન્કીલાબ...ઝીંદાબાદ’ના અવાજ વડે વાતાવરણને ગળવી નાખ્યું અને બીજા બાળુ

‘કલમે શહાદત અશહદો અન્હા ઈલાહા
ઈલ્લાહલા હો મહમ્મદ રસુલુલ્લાહ...’

એવા કલમાના ધીરગંભીર શોકધેરા સૂરો સાથે ‘કરેંગે યા મરેંગે...’ના પોકારોએ આકાશને વીધી નાખ્યું હતું. સૂરજ મહારાજે જ્યારે આ પાવનકારી દૃશ્ય તરફ ઇચ્છાં કિરણો ફેંક્યાં ત્યારે દૂધેશ્વરી નદીને એક કાંઠે કિશોરની દેહ-દીપ્તિને પોતાના તેજ વડે અગ્નિપુંજ આકાશે ચડાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો અને બીજે કાંઠે કબ્રસ્તાનમાં કુલસુમનો દેહ જમીન સાથે એકરૂપતા પામતાં,

અસ્મિમલ્લાહ હિરરહમા નિરરહિમ
કુલ્લે નફસીન અરવાહે ફાતેહા

એવા ફાતેહાના સૂરો જમીં-આરમાનના ભેદ મિટાવી રહ્યા હતા.

*

એ વરસ બાદ જેલમાંથી છૂટીને કુલસુમની કબર પર ફૂલ ચડાવવા ગયો ત્યારે એની કબરના મસ્તક લાગે માનવ-દેહ ઊંચા લીંબડી-પીપળીના એ છોડ એકબીજાને ખભેખભો દબને ઝૂલી રહ્યા હતા અને કબર પર ‘કુલસુમ...’ ‘કરેંગે યા મરેંગે...’ એવા શબ્દો ચીતરતાં ફૂલડાં ફેરી રહ્યાં હતાં.

કુલસુમની પડખેની જ કબર સામે આંગળી ચીંધીને કબ્રસ્તાનનો ચોડીદાર કહે: ‘કુલસુમના અવસાન બાદ બીજે જ દિવસે ઝૂરીઝૂરીને મરી ગયેલ એની ખુટ્ટી મા માટે લોકો બોલ્યા કરે છે કે પોતાની એકની

એક પ્યારી બિટિલાં પાછળ એ પ્રેત બનીને કબ્રસ્તાનમાં ફરી રહી છે અને રાતવરત કુલસુમ...કુલસુમ...પોકારતી કબર માથે ફૂલ વેરી જાય છે. પણ સાચી બિના જુદી જ છે, સાહેબ ! કુલસુમના અવસાન બાદ પહેલે જ મહિને આવીને કોઈ સાંઈ અહીં લીંબડી-પીપળી રોપી ગયો છે અને દિવસો સુધી મધરાતને સમયે દૂધેશ્વરીનાં પાણી સીંચી-સીંચીને એ છોડને ઉછેરી ગયો છે. હજી એ ઘણી વાર અલ્લાના ફિરસ્તા જેવો જ સાંઈ ક્યારેક સમી સાંજે, ક્યારેક મધરાતે તો ક્યારેક વહેલે પરાડિયે આવી જાય છે, સામેના મસાણે એકાદ દીવડો પેટાવી, અહીં કબર પર કલાકો સુધી સ્તનમૂત બેઠો રહે છે અને ફૂલથી કાંઈક અક્ષરો કંઠારીને હળવે હળવે કંઈક ગણગણતો ચાલ્યો જાય છે. લોકો એને ખુટ્ટીનું પ્રેત માની બેઠાં છે. ’

અને સામે નજર કરતાં જોઈ છું તો દૂધેશ્વરીને સામે કાંઠે નાની સરખી સમાધિ માથે બટુકડો રાખ્ખવજ ફરકી રહ્યો છે. કામકામના માનવસંજ્યા મતભેદોને કારણે કિશોરનો દેહ કુલસુમની કબર પાસે અગ્નિસંસ્કાર પામીને અભેદભાવ ન પામી શક્યો, પણ માનવજગતના વર્તુલને વટાવીને લીંબડી-પીપળીના વૃક્ષસ્વરૂપે એ ભેદ ભૂંસીને એકરૂપતા સાધી લીધી છે.

લીંબડી-પીપળી સામે છેલ્લી નજર ફેંકી, કબર પર ફૂલડાં વેરી, કબરનો ટેકો લઈ ને ઊભો થવા ગયો ત્યાં મારા હાથ કબર માથે ફરી જતાં હૈયામાં કમકમાં ફરકી ગયાં, પણ સંધ્યા-આરતીના ઝાલર-ઝણકારે તથા મગરીબની નમાઝની બાંગના અવાજે મારા હૃદયના થડકારને કુબાવી દીધા.

નિરંજન વર્મા
જયમદલ પરમાર
એમનાં લખેલાં પુસ્તકો

નવલકથા

ખંડિત કલેવરો : (બીજી આવૃત્તિ)

છવનચરિત્ર

છવન શિક્ષાઓ : (બીજી આવૃત્તિ)
આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર

કટાક્ષવાણી

સાંખ્યો ... (ત્રીજી આવૃત્તિ)
અમથી ડોરીની અવળી વાણી

વિજ્ઞાન

આપણે આંખણે ઊઠનારા : (બીજી આવૃત્તિ)
ગગનને ગોખે : (બીજી આવૃત્તિ)

વાર્તા

પરીકથાઓ	...	પહેલો ભાગ
પરીકથાઓ	...	બીજો ભાગ
[ફિરોર પ્રયાવલિ વર્ષ ૧ સંપુટ ૩૫]		
રૂપકથાઓ	...	પહેલો ભાગ
રૂપકથાઓ	...	બીજો ભાગ
[ફિરોર પ્રયાવલિ વર્ષ ૨ સંપુટ ૩૫]		
દેશ દેશની લોકકથાઓ		પહેલો ભાગ
દેશ દેશની લોકકથાઓ		બીજો ભાગ
[લોકકથા પ્રયાવલિ સંપુટ ૩૫]		

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

રૂઢ છાબ કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિઁ : મુંબઈ, અમદાવાદ

નિરંજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર
એમનું લખેલ કિશોર સાહિત્ય

કિશોર અંથાવલિ-પહેલું વર્ષ

(આવૃત્તિ બીજી)

- ૧ ચૌમોલા રાણી
- ૨ હોલતપરી
- ૩ સોના પદમણી
- ૪ નાગકુમારી
- ૫ નીલમણિ
- ૬ ફૂલવંતી

કિશોર અંથાવલિ-બીજી વર્ષ

- ૧ ગંડુ રાજ
- ૨ કાગરાણી
- ૩ પાકો પંડિત
- ૪ શેખચલ્લી
- ૫ હુતારાનગરી
- ૬ ચોરકુમાર

લોકકથા અંથાવલિ-પહેલું વર્ષ

(આવૃત્તિ બીજી)

- ૧ દેરાદેશની લોકકથાઓ, ભાગ ૧ થી ૬
- ૨ ગોડ-ખંગાળની વાતો,
પહેલો ભાગ
- ૨ ગોડ-ખંગાળની વાતો,
બીજો ભાગ
- ૩ બુદ્ધલખડની વાતો
- ૪ કાઠિયાવાડની વાતો
- ૫ રાજસ્થાનની વાતો
- ૬ પંજાબની વાતો

પદ્ધતી-પરિચય અંથાવલિ

(આવૃત્તિ બીજી)

- ૧ આંગણવાડી શાળા
- ૨ ગ્રામીણ શાળા
- ૩ વગડામાં વસનારાં
- ૪ રૂપરૂપનાં અંગાર
- ૫ કંઈ સોહામણાં
- ૬ ગ્રેમી પંખીડાં

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ફૂલછાખ કાર્યાલય : રાણપુર : કાઠિયાવાડ
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ : મુંબઈ : અમદાવાદ

ફૂલછાબના નવા પ્રકાશનો

૧ પરકરમા	જવેરચંદ મેઘાણી	૨-૮-૦
૨ માણુસાઈના દીવા	„	૨-૮-૦
૩ પ્રભુ પધાર્યા	„	૨-૮-૦
૪ સાંખેલાના સૂર	„	૨-૮-૦
૫ પશમી	ફરજીવન સોમૈયા	૨-૮-૦
૬ પરિવર્તન	પિતામ્બર પટેલ	૪-૦-૦
૭ ખંડિત કલેવરો	નિ. વર્મા, જ. પરમાર	૩-૮-૦

આ પુસ્તકોમાં વિચારોની સમૃદ્ધિ છે. અનુ-
ભવોનું નવનિર્મિત છે. શૈલીની ઓજસ્વિતા છે.

એક વાર જોજો તો ખરા

‘ ફૂલછાબ ’ કાર્યાલય : રાણપુર

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ
અમદાવાદ

અણખૂટ ધારા

હિંદી પ્રજાને ત્યારથી પોતાની પરાધીનતાનું
એક સામદું બાન થયું ત્યારથી -૧૮૫૭ થી-
બરાબર એક સેકેડે થયાં આઝાદીના લડવૈયાઓએ
સમર્પણની ધારાઓ વહેતી મૂકી છે. એ ધારાને
પોતાના ખૂનથી ચાલુ રાખી છે બંગલગત સ્વદેશી
મતધારીઓએ, અગ્રણ્ય એકલ ક્રાંતિવીરોએ, અને
સેંકડો શહીદોએ. અને ત્યારપછી તે થોડી વ્ય-
ક્તિઓ કે થોડાં મંડળોએ નહિ, પણ જનતાએ જ એ
ધારાને અદ્વેસાં સ્વાર્પણથી પોતાની બનાવી છે. ને
૧૯૨૦ ના સત્યાગ્રહોથી તે ૧૯૪૨ના 'ખુલ્લા
બળવા'એ તો એ ધારાને અમરતાની મહોર આપી
દીધી છે કે અણખૂટ રહેવાની એ ધારા, સાચી
મુક્તિ નહિ સધાય ત્યાંસુધી અણખૂટ રહેવાની,
કારણકે એ ધારાને સંજીવન રાખે છે બચાવોનાં
શુદ્ધ રક્તતર્પણ, એ ધારાને સંજીવન રાખે છે
પ્રજાનાં સ્વત્તમ-સમર્પણ.

